रमुखी कुवलयदलदीर्घलोचनासामे। दहति मनः कथ-
मनिशं रम्भागर्भाभिरामोरूः॥ अत्रोपमानोपमेयधर्मा-
णामिन्दुसुन्दरादिपदैरिवार्थस्य समासेनैवाभिधानं. सर्वं
समासेऽस्यादिति सर्वसमासोपमानामेयं समासोपमासु प-
दोपमाभक्तिः॥४॥ याप्रत्ययोपमेत्युक्ताकाव्यविद्भिःपदो-
पमा॥ चतुर्द्धाभिद्यते सापिप्रत्ययार्थप्रभेदतः॥१०॥
प्रत्ययोह्युपमेयेस्यादुपमानेपि कश्चन। तत्सामान्येऽभ-
वेत्कश्चिदिवार्थेकश्चिदिष्यते॥११॥ तेषांवशात्तदुपमाभवे-
त्तद्व्यपदेशभाक्। उदाहरणमेवास्या रूपव्यक्त्यै निदर्श्यते-
॥१२॥तत्रप्रत्ययस्योपमेयस्यार्थेयथा। हंसोध्वाङ्क्षविरावी-
स्यादुष्ट्रक्रोशीचकोकिलः। खरनादीमयूरोपित्वञ्चेद्वदसि-
वाग्मिनि। अत्र[कर्त्तर्युपमाने]इत्यनेनयदोपमानेउपप-
देध्वाङ्क्षइवविरौतीति सामानाधिकरण्येनकर्तर्येवप्रत्य-
यस्तदोपमेयस्यार्थेभवति। एवमुष्ट्रक्रोशीखरनादीत्येतयो-
रपि द्रष्टव्यम्। सेयमुपमेयार्थप्रत्ययानामप्रत्ययोपमासु
पदोपमाभक्तिः॥५॥ प्रत्ययस्योपमानार्थे यथा। पूर्णेन्दु-
कल्पवदनामृणालीदेश्यदोर्लता। चक्रदेशीयजघना सा
स्वर्गेपि न दृश्यते॥ अत्र पूर्णेन्दुरिव पूर्णेन्दुरित्यादिक-
लेरर्धरमात्या यद्यपि पूर्णेन्दुप्रभृतय उपमानशब्दा अ-
वकमलैर्वनर्न्दैन्नाद्विषु वर्त्तन्ते तेभ्यश्चयद्यपिस्वार्थेप... सनी-
नाऽच्चम्सत्युक्तार्थत्वाद्वृत्ति। तथापिते शब्द... लासिनील-
क्षणमुर्ख्योपमासु वाक्योपमाभांस्रवते। *...निस्तनाद्युपमेया-

*मर्गीध्वसेरदुत्पूतिसुसुरभिभ्य इति इकार

तरङ्गइत्युक्ते शौक्ल्यस्यैव प्रकर्षोगम्यते। नशौक्ल्यवतः। से-यमुपमानार्थप्रत्ययानाम प्रत्ययोपमासु पदोपमाभक्तिः ॥६॥ सामान्यार्थप्रत्ययेनयथा। सूर्यीयतिसुधारश्मिरना-थातिमृतायते। मृतस्यकान्ताविरहे स्वर्गोपिनरकीयति॥ अत्र [उपमानादाचारे] इत्यादिभिःसूर्यादिभ्यः क्यजादय आचारलक्षणक्रियाविशेष उत्पद्यमाना नोपमेययोः सामा-न्यएवोत्पद्यन्तइति सेयं सामान्यार्थप्रत्ययानाम प्रत्ययो-पमासुपदोपमाभक्तिः ॥ ७ ॥ इवार्थप्रत्ययेनयथा। एक एवहि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधाबहु-धाचैव दृश्यते जलचन्द्रवत्॥ अत्र [तेनतुल्यं क्रिया-चेद्वतिः] इत्यनेन चन्द्रशब्दाच्चन्द्रेण तुल्यन्दृश्यत इती-वार्थएवप्रत्ययो नतु तुल्यक्रियार्थे ऽन्यथादृश्यत इति इ-वार्थइव तुल्यक्रियाप्रयोगोपि न स्यात्। तदप्रयोगेपि च गौरिवगवय इत्यादौवतिः प्रसज्येत। सेयमिवार्थप्रत्य-यानाम प्रत्ययोपमासुपदोपमाभक्तिः ॥८॥ वाक्योपमा तुया तत्र द्वैविध्यंसाऽपिगच्छति। एकापदार्थयोः सा-म्ये परावाक्यार्थयोर्मिथः ॥ १३ ॥ आद्यापूर्णाचलुप्ताच-लुप्तपूर्णातथैवच। पूर्णलुप्तेति चाख्याता कविमुख्यैश्चतु-र्विधा॥१४॥ तत्र। पूर्णासामान्यधर्मस्य प्रयोगे[illegible] [illegible]पमानस्य च भवेदुपमेयस्यचैव[illegible]॥ [illegible]चारुवदनम्मृणाल[illegible] [illegible]सातथैव[illegible]

चक्रानाञ्चतुर्णामपि पदानाम्पृथक्पृथक्प्रयोगे पदार्थयोः सादृश्यस्याभिधीयमानत्वादियम्पूर्णानामपदार्थोपमासु-वाक्योपमाभक्तिः ॥ ९ ॥ लोपेसामान्यधर्मस्यद्योतकस्य-चयोपमा । प्रतीयमानसादृश्ये द्वयोर्लुप्तेतितांविदुः ॥१६॥ यथा । नपद्मम्मुखमेवेदन्न भृङ्गौचक्षुषी इमे । नकेसरा-णिकान्तायाइमास्तादन्तपङ्क्तयः ॥ अत्रकान्तामुखादा-वुपमेयेपद्मादिविपर्ययज्ञानप्रत्याख्यानेन इवादीनाम-भावेपि कान्त्यादिलुप्तधर्मप्रतीतेर्लुप्तानामेयम्पदार्थोप-मासुवाक्योपमाभक्तिः ॥ १० ॥ लोपेसामान्यधर्मस्य लु-प्तपूर्णेतिगद्यते॥यथा । राजीवमिवतेवक्त्रन्नेत्रेनीलोत्पले-इव । रम्भास्तम्भाविवोरूच करिकुम्भाविवस्तनौ ॥ अत्र-सामान्यधर्मेलुप्तेपि प्रतीयमानसादृश्यादेवपदार्थयोरुप-मानोपमेयभावस्य परिपूर्णत्वे लुप्तपूर्णानामेयम्पदार्थो-पमासुवाक्योपमाभक्तिः ॥११॥ द्योतकस्य तु लोपेयापू-र्णलुप्तेति सास्मृता ॥ १७ ॥ यथा । त्वन्मुखम्पुण्डरीक-ञ्चफुल्लेसुरभिगन्धिनी*। कोमलापाटलौतन्विपल्लवश्चाध-रश्चते ॥ अत्रतन्त्रेण सदृशयोरनभिधानात्सादृश्यस्यपुन-रुपमानोपमेयभावविवक्षितेनश्लेषतोन्यत्वेसतीतरेतरयो-लेर्धेरुमानोपमेययोरेकशेषेणाचतद्विशेषणयोः समुदाये-वकमलैर्वन्नत्तैदिवादिमन्तरेणापिउपमानादीनाञ्चतुर्पसनी-नाऽच्क्षेसत्युक्तार्थत्वादिवादिर्लुप्यतइति प्रफुल्लासितनील-क्षणमुर्थ्योपमासु वाक्योपमाभक्तिः ॥१२॥ निस्तनाद्युपमेया-

*गन्धिसेरदुत्पूतिसुसुरभिभ्य इति इकारः

र्थयोः साऽपिचतुर्द्धैकेवशब्दिका । नैकेवशब्दिकेवादि-
शून्यावैधर्म्यत्यपि॥१८॥तास्वेकेवशब्दायथा। पाण्ड्योय-
मंसार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागोहरिचन्दनेन । आभाति-
बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गारइवाद्रिराजः ॥ अत्र-
हिमवत्पाण्ड्ययोर्निर्झरहारयोर्बालातपहरिचन्दनयोश्च प-
रस्परमुपमानोपमेयविवक्षायां विशेषणविशेष्यभावप-
रिकल्पनेन वाक्यार्थयोर्द्वयोरेवकल्पितत्वादेकेनैवेवशब्दे-
नतयोःपरस्परमुपमानोपमेयभावोऽभिहित इतीयमेके-
वशब्दानामवाक्यार्थोपमासुवाक्योपमाभक्तिः ॥ १३ ॥
अनेकेवशब्दायथा । दिनेदिने सापरिवर्द्धमानालब्धो-
दयाचान्द्रमसीवरेखा। पुपोषलावण्यमयान्विशेषाञ्ज्यो-
त्स्नान्तराणीवकलान्तराणि॥ अत्रक्रियापदस्यवाक्यार्थ-
द्वयैकतापत्तिहेतोः सकर्मकत्वात्कर्त्तुः कर्मणश्चोपमाना-
त्पृथगिवशब्दप्रयोगइतिसेयमभिधीयमानसादृश्या ऽने-
केवशब्दानामवाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ॥ १४ ॥
अनिवादिशब्दायथा । दिवोजागर्त्ति रक्षायै पुलोमारि-
र्भुवोभवान् । असुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपानृपास्त्वया ॥
अत्रपुलोमारिवर्णनीययोर्द्यावाभूम्योरसुराणामवलिप्त-
पार्थिवानाञ्च तुल्यक्रियासमावेशादिवादिमन्तरेणाभि-
...र्थानामपरस्परमुपमानोपमेयभावोऽ...
...दिशब्दानामवाक्यार्थोपमासु वाक्योप...
...र्म्यवतीयथा । प्रहितः प्रधनाय...
...भुजा । नपरेषुमहौजसश्छ...

दपकुर्वन्ति मलिम्लुचा*इव॥अत्रसत्यप्युपमानेसत्यप्युपमेयेसत्यपिचेवशब्देमहौजसाम्मलिम्लुचानाञ्चयोऽयच्छलापकरणन्नामवस्तुधर्मः सउपमान एव नञानियम्यत इति वैधर्म्यवतीनामेयं वाक्यार्थोपमासुवाकोपमाभक्तिः ॥१६॥ यत्रोक्तिभङ्ग्यावाक्यार्थसादृश्यमवगम्यते। वाक्यार्थयोर्विस्तरतः साप्रपञ्चोपमेष्यते ॥ १९ ॥ सातुप्रकृतरूपास्याद्रूपेणविकृतातथा॥ तयोः प्रकृतरूपासाविज्ञेयाचचतुर्विधा॥ २०॥ स्यात्समस्तोपमातद्वदेकदेशोपमापरा॥ मालोपमातृतीयास्याच्चतुर्थीरसनोपमा ॥ २१॥ तासुसमस्तोपमायथा। अलिवलयैरलकैरिवकुसुमस्तबकैः स्तनैरिववसन्ते। भान्तिलताललना इवपाणिभिरिवकिशलयैरधिकम्॥ अत्रवसन्तलक्ष्मीपरिष्कृतलतानां ललनानाञ्चप्रतीयमानसादृश्यानामुपमानोपमेयभावविवक्षायां येयमलिवलयादिभिरलकादीनाम्प्रतीयमानसादृश्यानामेव पृथक्पृथगिवशब्दप्रयोगवतीतिविस्तारेणावयविनोऽवयवानाञ्चेति सामस्त्येनवाक्यार्थयोरौपम्यभङ्गिः।सेयंसमस्तोपमानामप्रकृतरूपोपमासुप्रपञ्चोपमाभक्तिः॥१७॥ एकदेशोपमायथा॥कमलदलैरधरैरिवदशनैरिवकेसरैर्विराजन्त्यो अलिवलयैरलकैरिवकमलैर्वदनैरिवनलिन्यः॥ अत्रनलिनीनां विलासिनीनाञ्च परस्परमुपमानोपमेयभावेवक्तव्ये विलासिनीलक्षणमुपमानार्थमेवावयवान्तराणिचयानिस्तनाद्युपमेया-

*मलिम्लुचाश्चौराः।

नितानि परित्यज्य कमलमेवैकं तद्वयवैर्दलादिभिः सहाधरादिभिरुपमानैः पृथक्पृथगिव प्रयोगाद्विस्तरेणोपमितं तेनेयमेकदेशोपमानामप्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः॥१८॥ मालोपमा यथा। सोहव्व लक्खणमुहं वणमालव्व विअलं हरिवइस्सउरम्। कित्तिव्व पवणतणअं आणव्व बलाइसे विलग्गइ दिठ्ठी*॥ अत्र रामदृष्टेर्लक्ष्मणमुखादिविनिवेशिन्याः शोभाद्युपमानमालया प्रतीयमानसादृश्यया विस्तरेणोपमितेर्मालोपमानामेयमप्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः॥१९॥ रसनोपमा यथा। चन्द्रायते शुक्लरुचाथ हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता। कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहायः॥ अत्र चन्द्रादीनां शौक्ल्यादिभिरभिधीयमानसादृश्यैर्हंसादिभिर्येयं रसनान्यायेन पश्चाद्वलनया विस्तरवती हेतुमती च प्रत्ययोपमापङ्क्तिस्तयैहैकवाक्यताकरणेन शरद्रमणीयतायवर्णनमिति सेयं रसनोपमानामप्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः॥२०॥ इतीमास्ताश्चतस्रोपि रूपेण प्रकृतेनयाः। उपमानाश्चतस्रोन्या विकृतेन प्रचक्ष्महे॥ २२॥ विपर्यासोपमा तासु प्रथमाथोभयोपमा। अथोत्पाद्योपमानामतुरीया ऽनन्वयोपमा॥२३॥ तासु विपर्यासोपमा यथा। यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी।

* शोभेव लक्ष्मणमुखं, वनमालेव विकलं हरिवरसोरः। कीर्तिरिव पवनतनयमाज्ञेव बलान्यस्य विलग्ना दृष्टिः।

येपि त्वद्गमनानुसारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥ अत्र नेत्रादीनामुपमेयत्वमिन्दीवरादीनामुपमानत्वमिति प्रसिद्धौ येयमऽत्यनुरागान्नेत्रादिष्वाधिक्यबुद्धिर्नाऽत्यनुरागादिन्दीवरादिषु तदनुकारबुद्धिस्तयेह रामेण विरहिणाऽभिधीयमानसादृश्यानाममीषाम्परस्परमुपमानोपमेयभावः प्रसिद्धेर्विपर्यासेन कल्पित इति सेयं विपर्यासोपमानाम विकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः१ ॥२१॥ उभयोपमा यथा । तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् । निलीनान्नलिनीखण्डे कथन्नुत्वां लभेमहि ॥ अत्राप्यत्यन्तसादृश्यादेकस्मिन्पक्षे प्रसिद्धेर्विपर्यासइति सेयम्प्रतीयमानसादृश्योभयोपमानामविकृतरूपोपमासुप्रपञ्चोपमाभक्तिः ॥२२॥ उत्पाद्योपमा यथा । उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् । तदो२पमीयेत तमालनीलमामुक्त मुक्तालतमस्यवक्षः ॥ अत्रोपमानार्थमुत्पाद्योपमेयेन प्रतीयमानमभिधीयमानंच सादृश्यमभिहितमिति सेयमुत्पाद्योपमानामविकृतरूपोपमासुप्रपञ्चोपमाभक्तिः ॥२३॥ अनन्वयोपमा यथा । त्वन्मुखन्त्वन्मुखमिवत्वद्दृशौ त्वद्दृशाविव । त्वन्मूर्तिरिव मूर्तिस्ते त्वमिवत्वं कृशोदरि ! ॥ अत्र त्वमेवेदृशी नाऽन्या

१यद्यपि केचित्प्रसिद्धोपमानोपमेयप्रातिलोम्यात्प्रतीपालङ्कारमाहुस्तथापि प्रतीपभेदानामुपमालङ्कारान्तर्भूतत्वेनाक्षेपालङ्कारान्तर्भूतत्वेनच पृथगलङ्कारत्वं नाश्रयणीयमेवमनन्वयादिष्वपीति तात्पर्यम् ।

२तदोपमीयेतेति । उपलभ्यमानमाघपुस्तकेषु "तेनोपमीयेतेति" पाठो दृश्यते तत्रचाऽयमर्थः । तेनव्योम्ना उपमीयेत समीक्रियेत इति ।

त्वत्सदृशीत्यऽनन्वयेसति उपमानोपमेयभावविवक्षयैक-
स्यापि वस्तुनोभेदमुपकल्प्य प्रतीयमानसादृश्यमौपम्ये-
नाभिहितमिति सेयमनन्वयोपमानामविकृतरूपोपमा-
सुप्रपञ्चोपमाभक्तिः ॥२४॥१॥ इत्युपमालङ्कारनिरूपणम् ॥
यदोपमानशब्दानाङ्गौणवृत्तिव्यपाश्रयात्। उपमेयेभवेद्वृ
त्तिस्तदातद्रूपकंविदुः॥२४॥शब्दार्थोभय१ भूयिष्ठभेदात्त्रे-
धातदुच्यते। शब्दभूयिष्ठमेतेषु प्रकृतं विकृतन्तथा ॥२५॥
अर्थभूयिष्ठमप्याहुः प्राधान्येङ्गयङ्गयोर्द्विधा। द्विधैवोभ-
यभूयिष्ठं शुद्धसङ्कीर्णभेदतः॥२६॥ चतुर्द्धाप्रकृतन्तेषुशब्दभू-
यिष्ठमुच्यते। समस्तं व्यस्तमुभयं सविशेषणमित्यपि॥२७॥
तेषुसमस्तं यथा। पाणिपद्मानिभूपानांसङ्कोचयितुमीशते।
त्वत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः। अत्र[उपमितं
व्याघ्रादिभिःसामान्याप्रयोगे]इतिसमासेपद्मानीवपद्मा-
निचन्द्राइवचन्द्राइत्यभेदोपचारेणोत्पन्नसादृश्यात्पाणी-
नान्नखानाञ्चपद्मचन्द्रादिभिरऽभिधानेसामान्येवादिश-
ब्दा२ऽप्रयोगादुपमानार्थस्तिरोभूतइति सोऽयङ्गौणशब्द-
व्यपाश्रयः समासहेतुकः समस्तं रूपन्नामप्रकृतरूपके-
षुशब्दभूयिष्ठरूपकभेदः॥१॥ व्यस्तंयथा। अङ्गुल्यः प-
ल्लवान्यासन्कुसुमानिनखार्चिषः। बाहूलते वसन्तश्री-
स्त्वं नःप्रत्यक्षचारिणी॥अत्रापिपूर्ववत्पल्लवकुसुमलता-
वसन्तश्रीशब्दानाङ्गुणवृत्त्याश्रयेणाऽङ्गुलीनखार्चिर्बाहू-

१उभयेति।शब्दार्थेत्यर्थः। २सामान्येति। सामान्यस्योभयनिष्ठधर्मस्य रक्त-
त्वसुभगत्वादिकस्य इवशब्दस्य चेत्यर्थः।

वर्णनीयनायिकाभिः सह सामानाधिकरण्यात्सामान्ये-वादिशब्दाप्रयोगाच्चतिरोभूतेप्युपमानार्थे समासेनक्त-तइत्यसमस्तरूपन्नामप्रकृतरूपकेषुशब्दभूयिष्ठरूपकभे-दः ॥ २ ॥ समस्तव्यस्तंयथा । स्मितम्मुखेन्दौज्योत्स्ना-ते प्रभाम्बुकुचकुम्भयोः । दोर्ल्लतापल्लवेपाणौपुष्पंसखि नखार्चिषः ॥ अत्र मुखेन्दोः स्मितमेवज्योत्स्ना,कुचकु-म्भयोः प्रभैवाऽम्बु,दोर्लतयोः पल्लवभूते पाणौ नखार्चि-षएव पुष्पमिति समस्तानामसमस्तानाञ्चगौणशब्दा-नामुपमातिरस्कारेण दर्शितत्वादिदं समस्तव्यस्तरूप-न्नामप्रकृतरूपकेषुशब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ॥ ३ ॥ सविशे-षणंयथा । हरिपादः शिरोलग्नजह्नुकन्याजलांशुकः ॥ जयत्यसुरनिः शङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ अत्रयथोक्तवि-शेषणविशिष्टोयोहरिपादो, यश्च हरिहतासुरेभ्योनिःश-ङ्कानां सुराणामानन्दोत्सवेध्वजस्तयोः सविशेषणयोरेव-प्रतीयमानसादृश्ययोः परस्परमुपमानोपमेयभावइति सविशेषणन्नामप्रकृतरूपकेषुशब्दभूयिष्ठरूपकभेदः। तदे-तच्चतुष्टयमपिप्रकृतसमासादिशब्दैर्निबद्धमितिप्रकृतमुच्य-ते॥४॥चतुरोविकृतस्यापिप्रभेदान्प्रतिजानते॥परम्परार्धर-शनामालारूपकरूपकम्२८॥तेषुपरम्परा यथा । ववसा-अरइपओसोरोसगइन्ददिढसिङ्खलापडिबन्धो । कहकं-हंविदासरहिणो जअकेसरिपञ्जरोगओघणसमओ*॥अ-

* व्यवसायरविप्रदोषो रोषगजेन्द्रदृढशृङ्खलाप्रतिबन्धः । कथङ्कथमपि दाश-रथेर्जयकेसरी पञ्जरगतो घनसमयः ॥

त्रदाशरथिसम्बन्धिनोव्यवसायस्य रविणा रोषस्य गजेन्द्रे
ण जयस्य केसरिणा सहोपमानोपमेयभावकल्पनया य-
देकं रूपणमऽथैतत्सम्बन्धितयाप्रदोषशृङ्खलाप्रतिबन्ध-
पञ्जराणान्द्वितीयन्तत्त्रयाणामपि घनसमयेन तृतीयं
तेनेयं रूपकपरम्परानामविकृतरूपकेषुशब्दभूयिष्ठरू-
पकभेदः ॥५॥ रशनायथा। किशलयकरैर्लतानाङ्करकम-
लैर्मृगदृशाञ्जगज्जयति। नलिनीनाङ्कमलमुखैर्मुखेन्दुभि-
र्योषितां मदनः ॥ अत्रकिशलयकरैः करकमलैः कम-
लमुखैर्मुखेन्दुरितिरशनाक्रमेणशब्दानां सन्दर्भ उपल-
भ्यमानस्तदर्थानांमनोभुवोजगद्विजयेलतादिसंबन्धात्क-
रणभावमनुमापयतीतिरशनानामैतद्विकृतरूपकेषुशब्द-
भूयिष्ठरूपकभेदः ॥ ६ ॥ मालायथा। स्वामीदुर्नयवार-
णव्यतिकरेशौर्योपदेशेगुरुर्विस्रम्भे हृदयन्नियोगसमये-
दासोभयेचाश्रयः। दातासप्तसमुद्रसीमरशनादामाङ्कि-
तायाः क्षितेः सर्वाकारमहो स्वयंवरसुहृत्कोवानकर्णोम-
म ॥ अत्रस्वाम्यादीनां मालोपमादिक्रमेणनिरूपितत्वा-
न्मालारूपकन्नामविकृतरूपकेषुशब्दभूयिष्ठरूपकभेदः॥७॥
रूपकरूपकंयथा। मुखपङ्कजरङ्गेस्मिन्भ्रूलतानर्तकीतव।
लीलानाट्यऽमृतं दृष्टौसखि! यूनांविषिञ्चति॥ अत्रमुख-
मेवपङ्कजन्तदेवरङ्गो भ्रूरेवलतासैवनर्तकी लीलैवनाट्यं
तदेवामृतमितिरूपितानामपिरूपणेनसमासेनरूपकरूप-
कन्नामायंविकृतरूपकेषुशब्दभूयिष्ठरूपकभेदः।तदेतच्चतु-
ष्टयमपि परंपरादिभिर्विकृतसमासादिशब्दैर्निबद्धमिति-

विकृतमुच्यते॥८॥समस्तञ्चासमस्तं च युक्तञ्चायुक्तमेवच। चतुर्द्धाङ्गिप्रधानंस्यादर्थभूयिष्ठरूपकम्॥२१॥ तेषुसमस्तंयथा॥ताम्राङ्गुलिदलश्रेणिनखदीधितिकेसरम्। ध्रियतेमूर्द्ध्नि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजम्॥ अत्रसमस्तोपमायामिवपादाख्यः पङ्कजाख्यश्चावयवीपरस्परमुपमानोपमेयभूतः प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्यै रङ्गुलिश्रेणिनखदीधितिभिर्दलश्रेणिकेसरैश्च सह सामस्त्येनरूपितस्तद्योग्यस्थानविन्यासेनचार्थस्यप्राधान्यमभिहितमितिसमस्तन्नामरूपकमिदमङ्गिप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः। नचैतद्वाच्यम्। पाणिपद्मानिभूपानामित्यादेरुदाहरणादिदन्नभिद्यत इति। तत्रहि। वाक्ये नखार्चिषां क्रियासमावेशेन प्रधान्यमवगम्यते ननखचन्द्राणान्ततश्चनरूपकम्। पाणिपद्मेत्यस्यतुयद्यपिसङ्कोचक्रियायामस्तिसमावेशस्तथापिनतानिवर्णनीयत्वेनउपन्यस्तानि। अपितुजिगीषुभाववर्णनाङ्गतया। अतः समावेशमात्रभणनान्नतत्र पाणिपद्मानान्नाऽपिनखचन्द्राणामर्थप्राधान्यमपितु शब्दप्राधान्यमेव। इहतुचरणपङ्कजताम्राङ्गुलिदलश्रेण्यादिविशेषणविशिष्टस्य भूपालमौलिविनिवेशनेन प्राधान्यम्प्रतीयतइति उभयमपि निरवद्यम्॥१॥असमस्तं यथा॥ अकस्मादेवते चण्डि! स्फुरिताधरपल्लवम्। मुखम्मुक्तारुचो धत्ते घर्माम्भःकणमञ्जरीः॥ अत्राप्येकदेशोपमाक्रमेणाऽधरपल्लवस्वेदाम्बुकणमञ्जरीणां सहजाहार्यावयवाऽनभिधानादुपमानावयविनश्चाऽनभिधानादिदमसमस्त-

ननामरूपकमङ्गिप्रधानेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्राऽपिच मुख्यवस्तुनः स्फुरिताधरपल्लवमिति विशेषणविशिष्टस्य घर्माम्भःकणमञ्जरीधारणक्रियासमावेशः प्राधान्यं स्थापयति ॥१०॥ युक्तं यथा । स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गमिदम्मुखम् । न कस्य नन्दनं सुभ्रूः! सुरभिश्वसितानिलम् ॥ अत्रस्मितपुष्पोज्ज्वललोलभृङ्गसुरभिश्वसितानिलन्तेमुखन्न कस्य नन्दनमिति पुष्पभृङ्गादीनां परस्परं युक्त्युपपत्तेर्युक्तन्नामायमङ्गाङ्गिप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठोरूपकभेदः । अत्र यद्यपि नन्दनमिवनन्दनमिति गौणवृत्तिव्यपाश्रयः शब्द एव समस्तविशेषणैः परिष्क्रियते तथापि नन्दयतीति कृदभिहितक्रियासमावेशे मुखाख्यस्यैव वस्तुनः प्राधान्यमवगम्यते । तस्य त्वपह्नियत इत्यर्थप्रधानमेवैतत् ॥११॥ अयुक्तं यथा । इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलम्मुखम् । जगन्नेत्रेन्दुरस्माकङ्कथं तापाय[1] कल्पते ॥ अत्र ज्योत्स्नोत्पलयोरयोगाज्जगन्नेत्रेन्दोश्चमुखस्य सन्तापाकारणमिदमयुक्तन्नामाङ्गिप्रधानरूपकभेदेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि पूर्ववन्मुखाख्यवस्तुनोविशेषणैः परिष्करणमिति तस्यैव प्राधानयमवगम्यते॥१२॥ भेदानङ्गप्रधानस्य चतुरोऽवयवाश्रयान् ॥ सहजाहार्यतद्योगतद्वैषम्यैः प्रचक्षते ॥३०॥ तेषु सहजावयवं यथा । पप्फुरिअउठ्ठदलन्तक्खणविग्गलि

१ तापायेति । क्लृपिसंपद्यमानेचेति चतुर्थी ।

अरुहिरमहुविच्छडम् । उक्खडिअकण्ठनालम्पडिअम्फुडदसणकेसरम्मुहकमलम् १॥ अत्रौष्ठादीनां दलादीनाञ्च मुखाम्भोजावयवानां स्फुरितविगलितोत्खण्डितस्फुटविशेषणविशिष्टानां परस्परमुपमानोपमेयभावरूपितानाम्मुखपक्षे कमलपक्षेच सहजत्वङ्गम्यतइति सहजावयवो नामायमङ्गप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । नैतद्वाच्यम् । ताम्राङ्गुलिदलश्रेणीत्यादेरर्थप्रधानभेदादिदन्न भिद्यते इति। तत्र हि भूपालमौलिधारणक्रियासमावेशेनावयविनः प्राधान्यं विवक्षितमिहतुपतनक्रियायामवयवानामतएव ते स्फुरितादिविशेषणैर्विशिष्यन्ते ॥१३॥ आहार्यावयवं यथा। तोकुम्भअण्णपडिवअणदण्डपरिघट्टिआमरिसघोरविसो । गलिअसुअणिम्मोओजाओ भीसणअरोदसाणणभुअओ १॥ अत्र कुम्भकर्णप्रतिवचनममर्षौ शुकमितिदशाननपक्षेदण्डोघोरविषनिर्मोक इति भुजगपक्षेऽवयवास्तेषामाहार्यत्वादिदमाहार्यावयवन्नामरूपकमङ्गप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि कुम्भकर्णसम्बन्धपरिघट्टितगलितविशेषणविशिष्टानामवयवानामेवदशाननभुजगभीषणतरीकरणक्रियायाम्प्राधान्यमवगम्यते॥ १४ ॥ उभयावयवं यथा । यस्याबी-

१ प्रस्फुरितोष्ठदलं तत्क्षणविगलितरुधिरमधुवितीर्णं च । उत्खण्डितकण्ठनालंपतितं स्फुटितदशनकेशरं मुखकमलम् ।

२ सकुम्भकर्णप्रतिवचनदण्डपरिघट्टनामर्षघोरविषः । गलितांशुकनिर्मोको जातो भीषणतरो दशाननभुजगः ।

जमहङ्कृतिर्गुरुतरो मूलम्ममेति ग्रहो नित्यत्वस्मृतिरङ्कुरः सुतसुहृद्भृत्यादयः पल्लवाः । स्कन्धो दारपरिग्रहः परिभवः पुष्पं फलं दुर्गतिः सा मे त्वच्चरणार्हणापरशुना तृष्णालता लूयताम्॥ अत्र बीजम्मूलमङ्कुरः पुष्पम्फलमिति लतापक्षे सहजास्तृष्णापक्षे पुनरहंकृत्यादय आहार्यावयवा इति तदिदं सहजाहार्याणामवयवानाम्परस्परमुपमानोपमेयभावरूपणेनोभयावयवन्नामरूपकमिदमङ्गप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि चाहङ्कारममताध्रौव्यस्मरणसुतादिदारपरिग्रहपराभवदुर्गतीनामवयवानामेवबीजादिरूपेण रूपितानाम्भगवदाराधन कुठारेण तृष्णालतालूयतामिति प्रार्थनक्रियया समावेशेन प्राधान्यमवगम्यते ॥ १५ ॥ विषमावयवं यथा । मदरक्तकपोलेन मन्मथस्त्वन्मुखेन्दुना । नर्त्तित भ्रूलतेनालम्मर्द्दितुम्भुवनत्रयम् ॥ अत्रेन्दुनामुखावयवीरूपितो भ्रुवौ च तदवयवौलतावयविभ्याम्मदरक्तौतु कपोलौनकेनाऽपीति सर्वतोवैषम्याद्विषमावयवन्नाम रूपकमिदमङ्गप्रधानरूपकेष्वऽर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि मदरक्तनर्त्तितयोः कपोलभ्रुवोरेवमन्मथस्य जगत्त्रितयमर्द्दनक्रियायाम्प्राधान्यं साधकतमत्वङ्गम्यते ॥ १६ ॥ आधारवन्निराधारङ्केवलं व्यतिरेकि च ॥ इति शब्दार्थभूयिष्ठं शुद्धमाहुश्चतुर्विधम् ॥ ३१ ॥ तेष्वाधारवद्यथा । सोहइविसुद्धकिरणो गअणसमुद्दम्मि रअणिवेलालग्गो । तारामोत्तापअरो फुडविहडि अमेहसिप्पि-

सम्पुडविमुक्को १ ॥ अत्र समुद्रत्वेन रूपितङ्गगनमाधार-
रूपरिकल्प्य रजनिमेघतारकौघानां वेलाशुक्तिमुक्ताफल
प्रकराणाञ्च प्रतीयमानाऽभिधीयमानसादृश्यानां शब्द-
प्राधान्यतोऽर्थप्राधान्यतश्च रूपणङ्कृतमिति आधारव-
न्नामरूपकमिदं शुद्धरूपकेषु शब्दार्थभूयिष्ठरूपकभेदः॥१७॥
निराधारं यथा । वणराइकेसहत्था कुसुमाउह सुरहि
सञ्चरन्तधअवडा । ससिअरमुहुत्तमेहा तमम्पडिहत्था-
विणेत्ति धूमुप्पीडा २॥ अत्र धूमोत्पीडानां वनराजिके
शहस्तत्वेन कुसुमायुधसुरभिसञ्चरद्धजपटत्वेन शशि
करमुहूर्त्तमेघत्वेनतमःप्रतिहस्तत्वेन च रूपितानान्नि-
राधाराणामेव शब्दप्राधान्यमर्थप्राधान्यञ्चावधार्यतइति
निराधारन्नामरूपकमिदं शुद्धरूपकेषु शब्दार्थभूयिष्ठरू-
पकभेदः ॥१८॥ केवलं यथा । वेल्लितभ्रु गलद्धर्मजलमा-
लोहितेक्षणम् । विवृणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कज-
म् ॥ अत्रावयविन एव केवलस्य वदनपङ्कजमिवेति रू-
पणादस्य शब्दप्राधान्यं वेल्लितभ्रुप्रभृतिविशेषणोपादा-
नाच्चार्थप्राधान्यमेवलक्ष्यते तेन केवलंनाम रूपकमिदं
शुद्धरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः ॥ १९ ॥ व्यतिरेकव-
द्यथा । अनाघ्रातम्पुष्पङ्किसलयम लूनङ्कररुहैरनाविद्धं र-
त्नम्मधुनवमनास्वादितरसम् । अखण्डम्पुण्यानाम्फल-

१ शोभते विशुद्धकिरणो गगनसमुद्रे रजनीवेलालग्नः।तारामुक्ताप्रकरः स्फु
टविघटितमेघशुक्तिसंपुटविमुक्तः ॥ २वनराजिकेशहस्ताः कुसुमायुधसुरभिसंचरद्ध-
ध्वजपटाः। शशिकरमुहूर्तमेघास्तमः प्रतिहस्ताविनयन्ति धूमोत्पीडाः॥ केशहस्ताः
प्रशस्तकेशा इत्यर्थः। हस्ताः शस्तास्तु केशेभ्य इत्युक्तेः ।

मिवच तद्रूपमनघन्नजाने शौक्तारङ्कमिह समुपस्थास्य-
तिविधिः१॥ अत्र पुष्पकिसलयरत्नमधुपुण्यफलानामना-
घ्रातमित्यादिविशेषणापादित व्यतिरेकाणाम्प्रतीयमान-
सादृश्येनशकुन्तलारूपेणरूपणादर्थतःशब्दतश्चप्राधान्यम-
वधार्यतइति व्यतिरेकवन्नामरूपकमिदं शुद्धरूपकेषूभ-
यभूयिष्ठरूपकभेदः ॥ २० ॥ अथ सङ्कीर्णभेदानाञ्चतुष्टय-
मिहोच्यते। स्यात्सावयवसङ्कीर्णन्तथाऽनवयवाह्वयम्॥३२॥
तथैवोभयसङ्कीर्णं श्लेषोपहितमित्यपि । सैषारूपकभेदा-
नां विंशतिश्चतुरुत्तरा ॥३३॥ तेषु सावयवसङ्कीर्णं यथा।
रइअरकेसरणिवहं सोहइ धवलब्भदलसहस्सपरिगअ-
म् । महुमहदंसणजोग्गम्पिआमहुपत्ति पङ्कअं व्वणह-
अलम् १॥ अत्र पितामहोत्पत्तिपङ्कजमिवनभस्तलं शो-
भत इत्युपमानोपमेयभावेनाऽवयविनोरभेदस्या ऽविव-
क्षायामुपमैव नरूपकं रविकरधवलाभ्रदलसहस्रयोः
केसरनिकरदलसहस्रयोश्च प्रतीयमानाभिधीयमानसा-
दृश्ययोश्च सहजाहार्यावयवभूतयोरभेदोपचारेण रूपण-
मिति सावयवरूपेणोपमायाः सङ्कीर्णत्वादिदं सावयव-
सङ्कीर्णन्नामसङ्कीर्णरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः ॥ २१॥
निरवयवसङ्कीर्णं यथा । दीहो दिअहभुअङ्गोरइबि-
म्बफणामणिप्पहं विअसन्तो । अवरसमुद्दमुवगओ मु-
ञ्चत्तो कञ्चुअं व्वआइणिवहम्२॥ अत्र दिवसावयवि-

१ विधिर्दैवम्। २ रविकरकेसरनिवहंशोभतेधवलाभ्रदलसहस्रपरिगतम् । मधुमथदर्शनयोग्यं पितामहोत्पत्तिपङ्कजमिवनभस्तलम्॥ ३ दीर्घोदिवसभुजङ्गोरविबिम्बफणामणिप्रभयाविकसमानः। अवरसमुद्रमुपगतोमुञ्चन्कञ्चुकमिवकान्तिनिवहम्॥

नोभ जङ्गाऽवयविनश्चाऽभिधीयमानप्रतीयमानदैर्घ्यदारु-
णादिधर्मयोरभेदोपचारेण रूपणमवयवानाञ्चतुर्णां र-
विबिम्बातपफणामणिनिर्मोकानां सत्यामप्यभेदोपचा-
रयोग्यतायान्द्वयोरिवशब्दप्रयोगेनोपमायान्द्वयोस्तुल्य -
रूपणेप्यसामानाधिकरण्यान्नावयवावयविभावो विभा-
व्यतइति निरवयवस्योपमायां सङ्कीर्णत्वान्निरवयव-
सङ्कीर्णन्नाम सङ्कीर्णरूपकेषु उभयभूयिष्ठरूपकभेदः॥२२॥
उभयसङ्कीर्णं यथा । धुअमेहमहुअराओघणसमआ-
अठ्ठिओण अविमुक्काओ । णहपाअवसाहाओणि
अअठ्ठाणं व्वपडिगआ दिसा ओ १॥ अत्र पादपरूपेण-
रूपितस्य नभसोयदेतद्दिशां शाखारूपेणरूपणम्मेघाना-
ञ्च मधुकरप्रकरेण तदुभयमप्यन्यपदार्थषष्ठीसमासयो-
रभिधीयमानेन सावयवन्निरवयवञ्चेति उत्प्रेक्षया च
सङ्कीर्यमाणमुभयसङ्कीर्णरूपकव्यपदेशं लभते । सोऽयं
सङ्कीर्णरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः ॥ २३ ॥ श्लेषोपहितं
यथा । पीणपओहरलग्गन्दिसाणपवसन्त जलअ समं-
अ विइण्णम् । सोहग्गपढम इह्लम्पव्वाअइ सरसणहप-
अंव्वइन्दहणु २॥ अत्र सरसनखपदाकारस्येन्द्रधनुष उ-
त्पन्नसादृश्यादभेदोपचारेण रूपणेयोऽयं सरसेनभसिपद-
मस्येति व्युत्पत्याश्लिष्टरूपेण तद्विशेषणप्रकारः । यश्चशो-

१ धुतमेघमधुकराघनसमयारब्धौन्नत्यविमुक्ताः । नभःपादपशाखानिजस्थान-मिव प्रतिगतादिशः ॥ २ पीनपयोधरलग्नं दिशां प्रवसज्जलदसमयवितीर्णम् । सौभाग्यप्रथमचिह्नं प्रतीयते सरसनख(नभः) पदमिवेन्द्रधनुः॥

भायाः प्रथममग्र्यं चिह्नं सौभाग्यस्य च प्रथमभ्भिह्नम्पीन-
पयोधरैर्मेचेस्तनेवालग्नमित्यादिविशेषणविशेष्यभावस्ते-
नेदं श्लेषेणोपधीयतइतिश्लेषोपहितन्नामसङ्कीर्णरूपकेषूभ
यभूयिष्ठरूपकभेदः॥२४॥२॥इतिरूपकालंकारनिरूपणम्॥
द्वयोर्यत्रोक्तिचातुर्यादौपम्यार्थोवगम्यते।उपमारूपकान्यत्वे
साम्यमित्यामनन्तितत्॥३४॥तदानन्त्येनभेदानामसङ्ख्य-
त्वतस्यतूक्तयः। दृष्टान्तोक्तिःप्रपञ्चोक्तिःप्रतिवस्तूक्तिरेव च
॥३५॥तत्रैवादेःप्रयोगेणदृष्टान्तोक्तिम्प्रचक्षते॥इवादेरप्रयो-
गेणप्रपञ्चोक्तिम्मनीषिणः ॥३६॥ वस्तुकिञ्चिदुपन्यस्य-
न्यसनात्तत्सधर्मणः। साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्ति
रुच्यते॥ ३७ ॥ तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादि हेतु-
के। साम्ये पूर्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते॥ ३८॥
सा क्रियायोगनिमित्तसाम्या दृष्टान्तोक्तिः सामान्यतः
पूर्वा यथा। स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातान्निषेदुषी-
मासनबन्धधीरः। जलाभिलाषी जलमाददानाञ्छाये-
वताम्भूपतिरन्वगच्छत्॥ अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर-
नाविष्टलिङ्गत्वादवश्याभिधेयत्वाच्च स्थितइत्यादिषु न
लिङ्गभेददोषः। अभिधीयमानस्थानादिक्रियायोगज-
नितं साम्यंसमस्तमूर्त्तिमत्साधारणञ्च पूर्वमेवच्छाया
दृष्टान्तः सेयं क्रियायोगनिमित्तसाम्यासामान्यतः पूर्वा-
नामदृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः॥ १॥ सैवक्रियागुणयोग
निमित्ताविशेषतः पूर्वायथा। सअलुज्जोइअवसुहेसम-

त्थजीअलोअवित्थरन्तपआवे। ठाइ णचिरं रविम्मि-
वविहाणपडिदाविमइलदासप्पुरिसे१॥ अत्र जगदुद्द्योतन-
क्रियाप्रतापगुणयोगहेतुसाम्यमसाधारणञ्च सूर्यदृष्टान्त
इति विशेषतः क्रियागुणयोगनिमित्तेयम्पूर्वानामदृष्टान्तो-
क्तिः साम्यभेदः ॥२॥ गुणयोगनिमित्तसाम्यासामान्य-
त उत्तरा यथा । रूपन्तदोजस्वि तदेववीर्यं तदेवनैस-
र्गिकमुन्नतत्वम् । न कारणात्स्वाद्बिभिदे कुमारः प्रवर्त्ति-
तोदीपइव प्रदीपात् ॥ अत्र रूपादिगुणयोगजन्मज-
नितं साम्यं सामान्यरूपञ्चपश्चात्प्रदीपदृष्टान्त इति
सामान्यतोगुणयोगनिमित्तेयमुत्तरानामदृष्टान्तोक्तिःसा
म्यभेदः ॥ ३ ॥ सैवक्रियागुणद्रव्ययोगनिमित्ताविशेष-
तो यथा । अव्वोच्छिन्नपसरिओअहिअंउद्धाइफुरिअसू-
रच्छाओ। उच्छाहोसुहडाणंविसमक्खलिओमहाणईणवसो
त्तो२॥ अत्राव्यवच्छिन्नप्रसृत इति क्रियायोगनिमित्तंस्फु
रितशौर्यच्छाय इति गुणयोगनिमित्तं स्फुरितसूर्यच्छाय
इति द्रव्ययोगनिमित्तञ्च साम्यं सामान्यविशेषरूपञ्चवि-
षमस्खलितमहानदीस्रोतो दृष्टान्तइति विशेषतः क्रिया-
दियोगनिमित्ते यमुत्तरानामदृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः ॥४॥
द्रव्यजातिनिमित्तसाम्यासामान्यतःपूर्वादृष्टान्तोक्तिर्यथा।
विसवेओव्वपसरिओजंजंअहिलेइवहलधूमुप्पीडो।साम-

१. सकलोद्द्योतितवसुधे समस्तजीवलोकविस्तरप्रतापे। स्थायिनी न चिरं रवा-
वेवविधानपतितापि मलिनता सत्पुरुषे॥ २ अव्यवच्छिन्नप्रसृतोधिकमुद्धातिस्फु-
रितसूर्य(शौर्य)च्छायः। उत्साहः सुभटानां विषमस्खलितं महानदीनवस्रोतः॥

लइजजइतन्तंरुहिरेवमहोअहिस्सविद्दुमवेढम्॥१॥ अत्र धूमविषयो विंद्रुमरुधिरयोश्च द्रव्यजातियोगकृतम्प्रतीयमानं श्यामलायतइति धूमविषयद्रव्ययोगजनितमभिधीयमानं सामान्यरूपंचसाम्यं सेयन्दृष्टान्तस्य पूर्वमेवोपन्यासाद्द्रव्यजातियोगनिमित्तसाम्यासामान्यतःपूर्वानामदृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः ॥५॥ सैवद्रव्यायोगनिमित्तसाम्याविशेषतो यथा । संचारिणीदीपशिखेव रात्रौ यंयं व्यतीयायपतिंवरा२सा। नरेन्द्रमार्गाट्ट३इवप्रपेदेविवर्णभावं स सभूमिपालः ॥ अत्र दीपशिखादिद्रव्ययोगकृतं साम्यम्। सामान्यविशेषरूपौसंचारिणीदीपशिखेति च राजमार्गाट्टइतिच दृष्टान्तौपूर्वमेवोपन्यस्तौ सेयं विशेषतोद्रव्यायोगनिमित्तसाम्यापूर्वानामदृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः ॥ ६ ॥ द्रव्यायोगनिमित्तसाम्यैव सामान्यत उत्तरा यथा । उज्ज्वलालोकयास्निग्धात्वयात्यक्ता न राजते । मलीमसमुखावर्तिः प्रदीपशिखया यथा ॥ अत्र द्रव्यायोगकृतं साम्यं सामान्यरूपश्च प्रदीपः पश्चात्प्रदीपशिखावर्तिर्दृष्टान्तः सेयं यथोक्तरूपोत्तरानामदृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः ॥७॥ सैव क्रियागुणायोगनिमित्तसाम्याविशेषतो यथा । तोताणहअच्छाअंणिच्चलले।अणशिहंपउत्थपआवम्।आलेक्खपईवाणवणिअमपअइचडुलत्तणम्पिविअलिअम्४॥

१ विषवेग इव प्रसृतोयं यमभिलेढि बहलधूमोत्पीडः । श्यामलयति यत्तद्रुधिरमिव महोदधेर्विद्रुमवेष्टः॥ २संज्ञायां भृतॄवृजीतिखश्च अर्हाद्विषदजन्तस्येति सुमिसाधु। ३ अट्टाख्यो गृहभेदः ॥ ४ तत्तेषां हृतच्छायं निश्चललोचनशिखं पर्यस्तप्रतापम् । आलेख्यप्रदीपानामिवनिजं प्रकृतिचटुलत्वमपि विगलितम् ॥

अत्रहतच्छायमित्यादीनामन्तर्गतगुणत्वेन क्रियाविशेषणत्वात्क्रियागुणयोगनिमित्तन्निजंप्रकृतिचटुलत्वमपिविगलितमिति गुणायोगनिमित्तंचसाम्यम् । सामान्यविशेषरूपश्चालेख्यप्रदीपदृष्टान्तइति क्रियागुणायोगनिमित्तेयंविशेषत उत्तरानामदृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः ॥ अथ दृष्टान्तोक्तेर्दृष्टान्तालङ्कारस्यवाकोविशेषः। उच्यते। लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं सदृष्टान्त इत्यर्थंप्रतितुन कश्चिद्विशेषः । उक्तिंप्रतितुपुनरनेको विद्यते । तद्यथा । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्भिन्नवाक्ये निर्देशोदृष्टान्तालङ्कारः । एकवाक्यनिर्देशोदृष्टान्तोक्तिः । साध्यधर्मसिद्धये दृष्टान्ताऽलङ्कारः । साधर्म्यसिद्धयेदृष्टान्तोक्तिः । इवाद्यप्रयोगो दृष्टान्तालङ्कारः । इवादिप्रयोगेतुदृष्टान्तोक्तिः । अत एवेयमुभयालङ्कारः सपुनरर्थालङ्कार इति ॥८॥ साम्योत्कर्षापकर्षोक्तेरुपमानोपमेययोः । प्रकृता विकृता चेति प्रपञ्चोक्तिः प्रदर्श्यते ॥३९॥ सोपमानोपमेययोः साम्येनप्रकृतायथा । अरण्यबीजाञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः । यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्पुरः सखीनाममिमीतलोचने ॥ अत्र मृगलोचनोपमानानान्तल्लोचनोपमेययोश्च साम्यमविकृतानामेव प्रतीयते सेयं सामान्येनप्रकृतानामप्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः ॥ ९ ॥ प्रकृतैवोपमानोत्कर्षेण यथा ।

१ बीजाञ्जलिर्नीवाराञ्जलिः ।

गर्व्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन वहसि किम्मुग्धे! स-
न्तीदृशानि दिशिदिशि सरस्सु ननु नीलनलिनानि॥ अत्र
तव द्वेलोचनोत्पले एव सरसाम्पुनर्बहूनि नीलोत्पला-
नीत्युपमानोत्कर्षः प्रतीयते। सेयमुपमानोत्कर्षेण प्रकृता
नामप्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः ॥१०॥ सैवोपमानापकर्षेण य-
था। अन्यतो नयमुहूर्तमाननं चन्द्र एष सरलेकलामयः।
मा कदाचनकपोलयोर्मलं सङ्क्रमय्यसमतान्नयिष्यति।
अत्रोपमानस्य मलिनताकृतोपकर्षः प्रकृत एव प्रतीयते
सेयमुपमानापकर्षेण प्रकृतानामप्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः
॥११॥ सैवोपमानस्य किंचिदुत्कर्षेण यथा। आपातमा१त्र
रसिकेसरसीरुहस्य किंबीजमर्पयितुमिच्छसि वापिका-
याम्। कालःकलिर्जगदिदन्नकृतज्ञमज्ञे! स्थित्वा हरि
ष्यति तवैवमुखस्य शोभाम्॥ अत्रोपमानस्योपमेयादी-
षदुत्कर्षः प्रकृत एव प्रतीयते। सेयमीषदुत्कर्षेण प्रकृता-
नामप्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः ॥ १२ ॥ उपमानोपमेययोः
साम्यापत्त्याविकृता यथा॥ घरिणीअ महाणसकम्म-
लग्गमसिमइलिएण हत्थेण। छित्तम्मुहं हसिज्जइ च-
न्दावत्थङ्ग्अं पइणा ॥ अत्रोत्कृष्टोपमेयस्य मसीमालि-
न्यवैकृतेनोपमानसाम्यमापाद्यमानं प्रतीयते। सेयमु-
पमानोपमेययोः साम्यापत्त्याविकृतानाम प्रपञ्चोक्तिः
साम्यभेदः॥१३॥ विकृतैवोपमेयस्योत्कर्षापत्त्यायथा।रत्तु-

१ पद्मातपत्रमित्यपि क्वचित्पाठः॥ २ गृहिण्यामहानसकर्मलग्नमसीमलिनेन हस्तेन। चिप्तं मुखे हसति चन्द्रावस्थाङ्गतं पीत्वा॥

प्पलदलसोहातीअवि चसअम्मि सुरहि वारुणीभरिए । मअतंवेहिंमणहरा पडिमावडि एहिंलो अणेहिं लहुइआ१॥ अत्रोपमेयस्यमधुमदताम्रत्ववैकृत उत्कर्षः प्रतीयते। सेयमुपमेयोत्कर्षेणविकृतानाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः॥१४॥ सैवोपमेयापकर्षापत्त्या यथा । मृगम्मृगाङ्कः सकलं सदाङ्केबिभर्त्तितस्यास्तुमुखङ्कदाचित् । कपोलदेशे मृगनाभिपत्त्रमियान्सखे! तस्य ततोऽपकर्षः ॥ अत्रमृगाङ्कः सकलं मृगं सदाबिभर्त्ति । तन्मुखञ्च कदाचिन्मृगनाभिमात्रजमेवपत्त्रमित्त्युपमेयस्यवाचनिक्यपकर्षापत्तिः प्रतीयते । सेयमुपमेयापकर्षापत्त्याविकृतानाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः ॥ १५ ॥ सैवोपमेयस्य साम्यापत्त्योपमानोत्कर्षेण च यथा । नमर्त्यलोकस्त्रिदिवात्प्रहीयते म्रियेतनाऽग्रे यदि वल्लभोजनः । निवृतमेवत्रिदिवप्रयोजनम्मृतः सचेज्जीवत एवजीवति ॥ अत्रोपमेयस्य यथोक्तधर्मयोगे सत्युपमानेन पूर्वार्द्धे साम्यमुत्तरार्द्धे तु किञ्चिदुत्कर्षो भवति । सेयं यथोक्ताविकृतानामप्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः ॥ १६ ॥ प्रतिवस्तूक्तिरप्यऽस्मिन्नृज्वीवक्राच कथ्यते । दृष्टान्तोक्तेश्च साच्छायाम्प्रपञ्चोक्तेश्च गाहते ॥४०॥ साद्दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधावृजुः पूर्वाच यथा । तन्मन्येहिमभासस्तारानिकरेण कान्तिरुच्छेदा । यत्तस्या मुखमेतद्यदि युवति मुखानिविजयन्ते २॥ अत्र तदिन्दोस्ता-

१ रक्तोत्पलदलशोभा तस्याअपिचषके सुरभिवारुणीभरिते । मदताम्राभ्यांमनोहरप्रतिमापतिताभ्रां लोचनाभ्रां लघ्वी कृता॥२विपराभ्यां जेरित्यात्मनेपदम् ।

रकौघेणकान्तिरुच्छेद्याइति पूर्वमृजूक्त्या दृष्टान्तरूपम्। पश्चादद्यदेतन्मुखं युवतिमुखानि विजयन्तइति ऋजूक्त्यैवदार्ष्टान्तिकरूपम्प्रतिवस्तूपन्यस्तमिति सेयन्दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधावृज्वी पूर्वा च प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥ १७ ॥ सैवोत्तरावक्राच यथा । शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य। दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥ अत्र शुद्धान्तदुर्लभमिति वक्रोक्त्या पूर्वन्दार्ष्टान्तिकरूपं वस्तूपन्यस्य पश्चाद्दू- दूरीकृताः खलु गुणैरिति वक्रोक्त्यैव दृष्टान्तरूपम्प्रतिवस्तूपन्यस्तमिति सेयन्दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधौ वक्रोत्तरा च प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥ १८ ॥ दृष्टान्तोक्तिच्छाययानिषेधेच ऋजुः पूर्वा च यथा । न मालतीदामविमर्द्दयोग्यन्नप्रेमनव्यं सहते ऽपराधान् । म्लानापिन म्लायति केसरस्रग्देवीन खण्डप्रणया कथञ्चित्॥ अत्र "न मालतीदामविमर्द्दयोग्यमिति; म्लानापि न म्लायति केसरस्रगितिच ऋजूक्तिभ्यामेव पूर्वन्दृष्टान्तरूपे वस्तुनी प्रतिषिध्योत्तरकालं"न प्रेमनव्यं सहते ऽपराधानिति"देवी न खण्डप्रणया कथञ्चिदिति,च दार्ष्टान्तिकरूपे प्रतिवस्तुनी ऋजूक्त्यैव प्रतिषिद्धे सेयन्निषेधे ऋज्वी पूर्वा च दृष्टान्तोक्तिच्छायया प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥ १९ ॥ सैवोत्तराचवक्रा च यथा । मानुषीषु कथं वास्यादस्य रूपस्य सम्भवः । न प्रभातरलञ्ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥ अत्र कथंवास्यादितिवक्रयानिषेधोक्त्यादार्ष्टा-

न्तिकमभिधायपश्चान्नवसुधातलात्प्रभातरलंज्योतिरुदेतीति वैयधिकरण्यवक्रयैव निषेधोक्त्या दृष्टान्तोऽभिहितः सेयन्निषेधेवक्रोत्तराच दृष्टान्तोक्तिच्छायया प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥ २० ॥ प्रपञ्चोक्तिच्छायया विधावृज्वी यथा। तरङ्गयदृशोऽङ्गने! पततुचित्रमिन्दीवरं स्फुटीकुरु रदच्छदं व्रजतुविद्रुमः श्वेतताम्। क्षणं व पुरपावृणुस्पृशतु काञ्चनङ्कालिकामुदञ्चयमुखम्मनाग्भवतु च द्विचन्द्रन्नभः ॥ अत्र प्रथमचतुर्थपादयोरुपमानोपमेयसाम्यं वैकृतम्। द्वितीयतृतीयपादयोरुपमानापकर्षः प्रकृत इति सेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया विधावृज्वी नामप्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥ २१ ॥ सैवविधौवक्रा यथा। एक्कोणामिअभुग्रभङ्गविमलकवोलङ्कवअणङ्गं तुज्झमअच्छिन्तिरिंछण अयाङ्ग। एहुससिबिम्बउकलङ्कगार उपग्रडरउक्खित्तउ उप्परेणभमाइ अणिमञ्छणंखप्परउ १ ॥ अत्रोपमेयोत्कर्षो वैकृत उपमानापकर्षःप्राकृतःप्रकाशतएव यापुनरियमुत्तरार्द्धे न रूपकेणोपमानापकर्षस्योक्ति भङ्गिस्तयेयम्प्रपञ्चोक्तिच्छायया विधौवक्रा नामप्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥२२॥ सैवनिषेधे ऋज्वी यथा। दातारोयदिकल्पशाखिभिरलं यद्यर्थिनः किन्तृणैः सन्तश्चेदमृतेन किं यदि खलास्त-

१ एकोनामित भ्रुवभङ्ग विमलकपोलाङ्कवदनाङ्कतवमदच्छितिर्यग्नयनाङ्कः। अयं शशिबिम्बः कलङ्कपङ्कः पाण्डुरः क्षिप्तउपरिष्टाद्भ्रम्यते नीराजन खर्परः ॥

स्कालकूटेन किम् । किङ्कर्पूरशलाकया यदि दृशोः पन्थानमेतिप्रिया संसारेपि सतीन्द्रजालमपरं यद्यस्तितेनापि किम् ॥ अत्रोपमेयोत्कर्ष ऋजूक्त्यैवचनिबद्धइति सेयम्प्रपञ्चोक्तिच्छाययानिषेधे ऋजुर्नामप्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः॥२३॥सैवनिषिद्धे वक्रा यथा। तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा तच्चेत्स्मितङ्कासुधातच्चक्षुर्यदिहारितं कुवलयैस्ताश्चेद्गिरोधिङ्मधु। धिक्कन्दर्पधनुर्भ्रुवौचयदिते किं वा बहुब्रूमहेतत्सत्यम्पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गक्रमोवेधसः॥ अत्रोपमानापकर्षौवक्रोक्त्याचनिषेधः शेषम्पूर्ववत्। तेइमेद्वे अपिमालोपमाच्छायया प्रपञ्चोक्तीपूर्वैपुनरुत्पाद्योपमाछाययेतिमन्तव्यम् ॥ २४ ॥३॥ इतिसाम्यालंकारनिरूपणम्॥अर्थयोरतिसादृश्याद्यत्रदोलायते मनः॥ तमेकानेकविषयङ्कवयःसंशयंविदुः॥४१॥तत्रैकविषयोनेको यस्मिन्नेकत्रशङ्क्यते ॥ यस्मिन्नेकमनेकत्र सोनेकविषयः स्मृतः ॥४२॥तयोराद्योऽभिधीयमानसादृश्योयथा। आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामेनिवृत्तिः परानासाग्रेनयनंयदेतदपरंयच्चैकतानम्मनः। मौनं चेदमिदं चशून्यमखिलं यद्विश्वमाभातिते तद्ब्रूयाः सखि योगिनी किमसिभोः किं वा वियोगिन्यसि ॥ अत्रैकस्मिन्वस्तुनि वस्तुद्वयस्याभिधीयमानसामान्यप्रत्यक्षन्तद्विशेषप्रत्यक्षादुभयविशेषस्मरणाच्चयोविमर्शः सोयमेकविषयः संशयः ॥ १ ॥ स एव प्रतीयमानसादृश्यो यथा । किम्पद्ममन्तर्भ्रान्तालिकिन्तेलोलेक्षणम्मुखम्। ममदोलायते चित्तम्पश्यतस्त्वां

घनस्तनि !॥ अत्रमुखलक्षणे लोचनलक्षणे चैकस्मिन्नेव-वस्तुनिपद्मलक्षणम्भ्रमरलक्षणंचाऽपरमपि वस्तु प्रतीयमानसादृश्यमाशङ्क्यते । सोयमप्येकविषय एव संशयः ॥ २ ॥ अनेकवस्तु विषयोद्विधा । शुद्धोमिश्रश्च । तयोः प्रतीयमानसादृश्यः शुद्धो यथा । बालीणम्भुरभोलीउल्हसिअणि अंसिणी गहणसुणिअविणिक्कन्ता णिद्दाएभेम्भली । राहुवितीअमुहुजोहइपुणुजोहइगअणु-भुल्लल्लेश्रोणहुआणइदोण्हविचन्दुकंत्रणु १ ॥ अत्र द्वयोः प्रतीयमानसादृश्ययोर्बालिकामुखचन्द्रयोरेकश्चन्द्र एव विशङ्क्यतइति सोयमनेकविषयः शुद्धः संशयः ॥ ३ ॥ अभिधीयमानसादृश्योमिश्रो यथा । द्वावप्येतावभिनवजपापुष्पभासान्निवासौतिष्ठत्येतद्द्वयमपि वियन्मण्डलस्योपसन्ध्यम् । अस्तङ्कौयात्युदयतिचकःकोरविःकःशशाङ्कः काचप्राचीतदिहनवयङ्का प्रतीचीति विद्मः॥ अत्र द्वयोरभिधीयमानसादृश्ययोः सूर्याश्चन्द्रमसोः प्राचीप्रतीच्योर्वातदन्यतममेकमेववस्तुपर्यायतोविशङ्क्यतइति अनेकविषयोयम्मिश्रः संशयः ॥ ४ उपलक्षणञ्चैतत्तेन-वितर्कोक्त्यादयोपिसंशयोक्तावेवद्रष्टव्याः । तद्यथा । सरोजपत्त्रे परिलीनषट्पदे विशालदृष्टेः स्विदमूविलोचने । शिरोरुहाः स्विन्नतपक्ष्मसन्ततेर्द्विरेफवृन्दन्नुनिशब्दनि-

१ बालानिष्कपटोल्लसितनिवसनाग्रहणंश्रुत्वाविनिष्क्रान्ता निद्रयाव्याकुला॥ राहुरपि तस्यामुखं पश्यति पुनः पश्यति गगनं भ्रान्तिमान् खलुनजानातिद्वयोरपि चन्द्रःकः ॥ २देवताद्वन्द्वे चेत्यानङ् पूर्वपदस्य ।

श्चलम् ॥ अगूढहासस्फुटदन्तकेसरम्मुखंस्विदेतद्विकचन्नु पङ्कजम् । इतिप्रलीनान्नलिनीवने सखींविदाम्बभूवुः सुचिरेणयोषितः॥ युग्मम् । यथाच । मुहेम अक्खलिउल्ला-वेण्हाणोल्लएचिउरेविणिणिअं सणसारेसमोत्ति अहारेउ-रे । कालत्तरेतरलच्छिहुमअणुसमुल्लसइमाहहु पुणुथण गुडुरेणमुणइकहिंवसइ १ ॥ कःपुनर्वितर्कसंशययोर्विशे-षः । उच्यते । निर्णयासन्नोवितर्कः । वितर्कासन्नश्चसं-शयःसंशयानोहिवितर्कस्यकोटिमारुह्यततोविभ्रष्टस्तत्त्व-मभिनिविशते । यथापूर्ववाक्ये विदाम्बभूवुरिति संशयमे-वविगाहते । यथा "माहहुपुणुथणगुडुरेणमुणइकहिंवस-इ"इति । शब्दाश्चकिंस्विदादयस्तुल्यरूपाएवसंशयविपर्य-ययोरिति दुरवबोधस्तद्विशेषः । नन्वेवंवितर्कादयोप्युभ-यालङ्काराःस्युःसत्यम्।किन्तूक्तिपक्षेपरार्थानुमानवत्स्व-रूपपक्षेस्वार्थानुमानवदिति।अयमेववचोक्तिशब्दस्यार्थस्ते नस्वरूपमात्रोक्तौसंशयवितर्कादयोप्यर्थालङ्काराउक्तिप्रा धान्येतूभयालङ्काराः॥५॥४॥इतिसंशयोक्त्यलंकारनिरूपण-म् ।। अपह्नुतिरपह्नुत्यकिंचिदन्यार्थदर्शनम्।औपम्यवत्य नौपम्याचेतिसाद्विविधोच्यते॥४३॥वाच्येप्रतीयमानेचसा-दृश्येप्रथमातयोः॥तथाभूते द्वितीयास्यादपह्नोतव्यवस्तुनि ॥४४॥अनौपम्यवतीभूयः पूर्वापूर्वा च कथ्यते॥ तासामु-

१ मुखे मदस्खलितोल्लापे स्नानोत्प्लुतेषु चिकुरेष्वविनिर्निवसनसारेसमौक्तिकहारे उरसि । कालान्तरे तरलाक्षोर्मदनः समुल्लसतिमाधवःपुनः स्तनकुड्मले न मन्यते क्व वसति ॥

दाहृतिष्वेव रूपमाविर्भविष्यति॥४५॥ तत्राभिधीयमानौपम्यवती यथा। गिह्मेदवग्गिमसिमइलिआइन्दीसन्तिविञ्झसिहराइम्। आसासुप उत्थवइएणहोन्तिणव पाउसम्भाइम्[१]॥ अत्र नवप्रावृडभ्राणां विन्ध्यशिखरैरभिधीयमानसादृश्यैरपह्नुतत्वादभिधीयमानौपम्यवत्यपह्नुतिः॥१॥ प्रतीयमानौपम्यवती यथा। न केतकीनां विलसन्तिसूचयः प्रवासिनोहन्तहसत्ययं विधिः। तडिल्लतेयन्न चकास्ति चञ्चलापुरःस्मरज्योतिरिदं विजृम्भते॥ अत्र केतकीसूचीनां विधिविहसितैः प्रतीयमानसादृश्यैस्तडिल्लतायाश्च स्मरज्योतिषाऽपह्नुतत्वादियंप्रतीयमानौपम्यवत्यपह्नुतिः॥२॥ अनौपम्याभिधीयमानापह्नुतव्यवस्तुः पूर्वा यथा। राजकन्यानुरक्तंमारोमोद्भेदेनरक्षकाः। अवगच्छेयुराः ज्ञातमहोशीतानिलंवनम्॥ अत्र राजकन्यानुरागलक्षणस्य रोमाञ्चकारणस्य रक्षकावगतिहेतोः पूर्वमेवाभिहितस्यचवनानिलशैत्यलक्षणेन कारणान्तरेणापह्नवः। नचैतयोः सादृश्यमस्ति। सेयमनौपम्याभिधीयमानाऽपह्नुतव्यवस्तुः कार्यात्पूर्वङ्कारणोपन्यासेन पूर्वेत्युच्यते॥३॥ सैवापूर्वा यथा। आनन्दाश्रुप्रवृत्तं मेकथन्दृष्ट्वैवकन्यकाम्। अक्षिमेपुष्परजसावातोद्धूतेन पूरितम्। अत्रानन्दाश्रुप्रवृत्तमिति पूर्वङ्कार्यस्य पश्चाद्दृष्ट्वैवकन्यकामिति कारणस्योपन्यासः। शेषं पू-

१ग्रीष्मे दावाग्निमसीमलिनानि दृश्यन्ते विन्ध्यशिखराणि। आशासु पर्यस्तान्येतानि न भवन्ति नवप्रावृडभ्राणि॥

र्ववत्। सेयमभिधीयमानाऽपह्नोतव्यवस्तुरनौपम्यापह्नु-
तिरपूर्वेत्युच्यते ॥४॥ अनौपम्यैवप्रतीयमानापह्नोतव्यव-
स्तुः पूर्वायथा ॥ उप्पेल्लिअवइकारिल्लआइं उच्चेसिदइ
अवच्छलिये। कण्टअविलिहित पीणुण्ण अथणि उत्त-
म्मसुएत्ताहे १ ॥ अत्रचैतस्याः स्तनयोरुपपतिनान-
नखक्षतङ्कृतमपितुकण्टकैरितिप्रतीयमाना ऽपह्नोतव्यं
वस्तु प्रकाशते । पूर्ववदेवच पूर्वार्द्धेकारणस्योपन्यासः
पश्चिमार्द्धेतु कार्योपदेशो दृश्यते। सेयमनौपम्या प्रती-
यमानाऽपह्नोतव्यवस्तुः पूर्वानामापह्नुतिरपह्नुत्यकिञ्चिद-
न्यार्थदर्शनमिति लक्षणयोगाज्जायते ॥५॥ सैवापूर्वायथा
कस्सवणहोइरोसोदठ्ठनपिआइसव्वणं अहरम्। सभ-
मरपउमग्घाइणि वारिअवामेसहसुएह्निम् २ ॥ अत्रापि
नास्या उपपतिना अधरोव्रणितः किन्तर्हि भ्रमरेणेति प्र-
तीयमाना ऽपह्नोतव्यं वस्तु। पूर्वार्द्धे तु सव्रणमधरमिति
कार्यमुपन्यस्य पश्चिमार्द्धे सभ्रमरकमलाघ्रायिणीति का-
रणमुपन्यस्तम्। सेयमन्यौपम्याप्रतीयमानापह्नोतव्यव-
स्तुरपूर्वा च अपह्नुतिर्यथोक्तलक्षणयोगाज्जायते॥६॥॥५॥
इत्यपह्नुत्यलंकारनिरूपणम्॥समाधिमन्यधर्माणामन्य-
त्रारोपणं विदुः॥ निरुद्भेदोऽथसोद्भेदः सद्विधापरिपठ्यते ॥
४६॥तयोर्निरुद्भेदो यथा।३दूरपरिट्ठराए अवऊहत्तम्मि-

१ उत्क्रम्यवचनकारिणि! लतासुच्चैरदस्यापच्छलितायाम्। कण्टकविलिखि-
तपीनोन्नतस्तनिउत्ताम्यस्वेदानीम् ॥ २॥ कस्यवानभवतिरोषोदृष्ट्वाप्रियायाः सव्र-
णमधरम्। सभ्रमर पद्मोद्घ्रायिणि! वारिते वामे सहस्वेदानीम् ॥३दूरप्रति ब

दिणअरे अवरदिसम् । असहन्तिव्व किलिम्मइ पिअअमपच्च क्खदूसणन्दिणलच्छी ॥ अत्र दिनकरदिनलक्ष्मीप्रतीचीनां समारोपितनायकनायिकाप्रतिनायिकाधर्माणान्दूरप्रतिबद्धराग इत्यादिभिः श्लिष्टपदैरनुद्भेद एवमन्यधर्माध्यारोपादयन्निरुद्भेदः ॥१॥ सोद्भेदो यथा । वल्लहेलहुबोलन्तइएत्तइपुणु बहुवलिकिज्जमितामरसणि तुज्झरोसहुथिरहु । जेणाणिरग्गलुजम्पइकिम्पिणिजावजणुतावहिमेणविसिन्निझत्थिपुलुट्ठतशु १॥ अत्रापि प्रियतमव्यलीकासहिष्णुः कापिकामिनीहिमानीपुष्टाङ्कमलिनीमालोक्यतस्यामात्मधर्मान्प्रियेचसूर्यधर्मानारोपयति । तेचबलिक्रियेऽहन्तवरोषस्येत्यादिभिः पदैरुद्भिद्यमाना इह प्रतीयन्त इत्ययंसोद्भेदः समाधिभेदः॥२॥ अन्यश्चान्यधर्माश्चान्यधर्मा इतिव्युत्पत्त्या धर्मिणोप्यध्यासेसमाधिरिष्यते । सधर्माणान्धर्मिणश्च यथा । चन्द्रज्योत्स्नाविशदपुलिने सैकतेस्मिन्सरय्वांवादद्वैतं सुचिरमभवत्सिद्धयूनोः कयोश्चित् । एकोब्रूते प्रथमनिहतङ्केशिनङ्कंसमन्यः सत्वन्तत्त्वङ्कथयभवताकोहतस्तत्रपूर्वम् ॥ अत्रसम्बोध्यवर्णनीयेविष्णुस्वरूपस्य धर्मिणस्तद्धर्माणाञ्चाध्यासादयन्धर्मिधर्माध्यासरूपः समाधिः ॥ ३ ॥ धर्मिणएवाध्यासो यथा । प्राप्तश्रीरेषकस्मात्पुनरपि मयि तम्मन्थखेदं विदध्यान्निद्राम-

छरागीऽवगूहिनि दिनकरेऽपरदिशम् । असहन्तीवक्लाम्यतिप्रियतमप्रत्यक्षदूषणं दिनलक्ष्मीः ॥ १ वल्लभेलघु (?)दत्यागच्छतिपुनर्बहुर्बालिक्रियेतामरसितवदोषस्यस्थिरस्य ॥ येननिरर्गलंजल्पतिकिमपियावज्जनस्तावद्धिमेन प्रविष्टप्लुष्टासि ॥ २ ॥ अर्थप्रदर्शनमेतत् । व्युत्पत्तिस्तु अन्यस्य धर्मास्चेत्येव ॥

प्यस्य पूर्वामनलसमनसोनैवसम्भावयामि । सेतुं बध्नातिकस्मात्पुनरयमखिलद्वीपनाथानुयातस्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधतइवाभातिकम्पः पयोधेः॥ अत्र प्राप्तश्रीरेषकस्मादित्यादिभिर्मन्थखेदादि धर्माणान्निवर्त्तितत्वात्प्राप्तश्रीरित्यादीनाञ्चश्लेषेणैवाभिधानात्त्वयीति वर्णनीयपदे विष्णुस्वरूपस्यधर्मिणएवाध्यासात्तद्धर्माणाञ्चानध्यासादऽयन्धर्माध्यासरूपःसमाधिः ॥ ४ ॥ समाधिमेवमन्यन्ते मेलितन्तदपिद्विधा ॥ धर्माणामेवचाध्यासेधर्मिणां वान्यवस्तुनि ॥ ४७ ॥ तत्रान्यधर्माणामेवान्यवस्तुन्यध्यासान्मेलितं यथा । पल्लविअंविअकरपल्लवे हिम्पप्फुल्लिअंविअणअणेहिम् । फलिअंविअपीणपओहरेहिं अज्जाएलावस्सम् १ ॥ अत्रपल्लवितमिवपुष्पितमिवफलितमिवेत्युत्प्रेक्षयालताधर्माणांलावण्यधर्मिणिधर्माध्यारोपो दृश्यते । करपल्लवादीनाञ्चानुपात्तव्यापारहेतुत्वेनसाधकतमत्वेनवाप्राधान्यंलक्ष्यते । सोयमन्यवस्तुनिपुनरन्यधर्माणामेवारोपेणमेलितन्नामसमाधिभेदोभवति । सतूद्देशेसमाध्युक्तिरित्युक्तिग्रहणाल्लभ्यते ॥ ५ ॥ धर्माणान्धर्मिणश्च यथा । देहोव्वपडइ दिअहो कण्ठच्छेओव्वलोहिओहोइ रई । गलइरुहिरव्वसंज्झाघोलइकेसकसणंसिरम्मिविअतिमिरम् २ ॥ अत्र देहादयोयथोक्तक्रियावन्तोजन्तुवधक्रियायान्नि-

१ एतच्छ्लोकच्छायाप्रथमपरिच्छेदपृष्ठे ८३ द्रष्टव्यम् ॥ २ देहइवपततिदिवसकण्ठच्छेदइवलोहितोभवतिरविः । गलतिरुधिरमिवसंध्याघूर्णते केशकषणं शिरसीवतिमिरम् ॥

बहुदिवसादिभिरुपमेयादिवसावसानक्रियायाम्मेलिता-
स्तदेतद्गुणक्रियावतान्द्रव्याणाम्प्रधानक्रियाध्यारोपेध-
र्मिधर्माध्यासे मेलितन्नामसमाधेरेवभेदोभवति॥६॥ इति
समाध्युक्त्यलंकारनिरूपणम् ॥ यत्रोपमानादेवैतदुपमेय-
म्प्रतीयते ॥ अतिप्रसिद्धे स्तामाहुः समासोक्तिम्मनीषिणः
॥४८॥ प्रतीयमानेवाच्येवासादृश्ये सोपजायते॥श्लाघाङ्ग-
र्हामुभेनोभैतदुपाधीन्प्रचक्षते ॥४९॥ विशेष्यमात्रभिन्ना-
पि तुल्याकारविशेषणा॥ अस्त्यसावपराप्यस्ति तुल्या तु-
ल्यविशेषणा॥५०॥ संक्षेपेणोच्यते यस्मात्समासोक्तिरिय-
न्ततः॥ सैवान्योक्तिरनन्योक्तिरुभयोक्तिश्च कथ्यते ॥५१॥
तत्र प्रतीयमानसादृश्या श्लाघावती यथा। उत्तुङ्गकृतसं-
श्रयस्यशिखरिण्युच्चावचग्रावणिन्यग्रोधस्य किमङ्ग तस्य
वचसाश्लाघासुपर्याप्यते। बन्धुर्वा सपुराकृतः किमथ वा
सत्कर्मणां सञ्चयोमार्गे रूक्षविपत्त्रशाखिनि जनोयम्प्रा-
प्यविश्राम्यति ॥ अत्रन्यग्रोधेनैवोपमानेनोपमीयमा-
नेन प्रतीयमानसादृश्यस्य वर्णनीयवदान्यो१पमेयस्यो-
क्तत्वात्तच्छ्लाघयैवतच्छ्लाघा प्रतीयते इति सेयम्प्र-
तीयमानसादृश्या श्लाघावती समासोक्तिः ॥ १ ॥
सैवगर्हावतीयथा। किञ्जातोसि चतुष्पथेयदिघनच्छायो-
सिकिञ्छायया सम्पन्नःफलितोसिकिंयदिफलैः पूर्णोसि-
किंसन्नतः। हेसद्वृक्ष! सहस्वसम्प्रतिशिखाशाखाशताक-
र्षणक्षोभोन्मोटनभञ्जनानि जनतः२स्वैरैवदुश्चेष्टितैः॥ अ-

१वदान्यस्त्यागवीरयोरितिविश्वः ॥२जनेभ्य इत्यर्थः॥

त्रोपमानभूतस्यसद्वृक्षस्यव्याजगर्हणया तदुपमेयःकोपि-
सत्पुरुषोविगर्ह्यतइति सेयम्प्रतीयमानसादृश्या गर्हा-
वतीनामसमासोक्तिः ॥ २ ॥ सैवोभयवतीयथा । निष्क-
न्दामरविन्दिनींस्थपुटितो१द्देशांस्थलीम्पल्वलेजम्बाला-
विलमम्बुकर्त्तुमपरासूतेवराही सुतान् । दंष्ट्रायाञ्चतुरर्ण-
वोर्मिपटलैराप्लावितायामियंयस्याएवशिशोः स्थिताविप-
पदिभूःसापुत्रिणी पौत्रिणी ॥ अत्रपूर्वार्द्धेगर्होत्तरार्द्धेश्ला-
घागम्यते । सेयम्प्रतीयमानसादृश्योभयवतीसमासो-
क्तिः ॥ ३ ॥ अनुभयवतीयथा । इतः स्वपिति केशवःकु-
लमितस्तदीयद्विषामितश्चशरणार्थिनः शिखरिपक्षिणःशे-
रते । इतोपिवडवानलः सहसमस्तसंवर्त्तकैरहोविततमू-
र्जितम्भरसहञ्चसिन्धोर्वपुः ॥ अत्रगर्हाश्लाघावाविस्म-
योक्तावेवास्तमयते सेयम्प्रतीयमानसादृश्यानुभयवती-
नामसमासोक्तिः ॥ ४ ॥ अभिधीयमानसादृश्याश्लाघाव
तीतुल्याकारविशेषणायथा । नालस्यप्रसरोजलेष्वपिकृता-
वासस्यकोषेरुचिर्दण्डेकर्कशतामुखेच मृदुतामित्त्रेमहान्प्र-
श्रयः । आमूलङ्गुणसङ्ग्रहव्यसनिताद्वेषश्चदोषाकरेयस्यै-
षास्थितिरम्बुजस्यवसतिर्युक्तैवतत्रश्रियः॥ अत्राम्बुरुह-
सत्पुरुषयोः परस्परमुपमानोपमेयभावस्यातिशयप्रसि-
द्धेरुपमानेनैवश्लेषवत्तुल्यविशेषणपदाभिधीयमानसादृ-
श्यमुपमानमेवावगम्यते । सेयमभिधीयमानसादृश्या-
श्लाघावतीतुल्यविशेषणानामसमासोक्तिः ॥ ५ ॥ प्रती-

१ निम्नोन्नतप्रदेशामित्यर्थः । निम्नोन्नतन्तुस्थपुटमितिकोशात्॥

यमानाभिधीयमानसादृश्यश्लाघागर्हावती तुल्यातुल्य-विशेषणायथा । उपाध्वन्तत्पान्थाः पुनरपिसरोमार्ग-तिलकंयदासाद्यस्वेच्छं विलसथविलीनक्लमभराः । इत-स्तु क्षाराब्धेर्जरठकमठक्षिप्रपयसोनिवृत्तिः कल्याणीनपु-नरवतारः कथमपि ॥ अत्रपूर्वार्द्धेऽभिधीयमानसादृश्य-योः श्लाघापश्चिमार्द्धे तुप्रतीयमानसादृश्ययोर्गर्हाऽवगम्य-ते। सेयमुभयवतीतुल्यातुल्यविशेषणाभिधीयमानसादृ-श्यासमासोक्तिः ॥ ६ ॥ अन्योक्तिर्द्विधास्वजातौजात्यन्त-रेच । तयोःस्वजातौयथा । लक्ष्मीपयोधरोत्सङ्गकुङ्कुमा-रुणितोहरेः । बलिरेषसयेनास्यभिक्षापात्रीकृतः करः ॥ अत्रहरिशब्देनबलिशब्देनकश्चित्समानेतिवृत्तःपुंविशेष-एवोच्यते । सेयं स्वजातिविषयान्योक्तिः संक्षेपोक्तिरूप-त्वात्समासोक्तिरेव॥७॥जात्यन्तरेयथा । पिबन्मधु यथा-काममभ्रमरः फुल्लपङ्कजे । अप्यसन्नद्धसौरभ्यम्पश्य चु-म्बतिकुड्मलम्॥अत्रभ्रमरशब्देनकश्चित्कामीफुल्लपङ्कजश-ब्देनकापिप्रौढाङ्गनाकुड्मलशब्देनकापिमुग्धाङ्गनाभिधी-यते। सेयमन्यजातिविषयान्योक्तिः समासोक्तिरेवभवति ॥८॥अनन्योक्तिशब्देनेहाध्यासविषया तद्भावापत्तिरुच्य-ते। यथैष ब्रह्मदत्त इति । साद्विधा।शुद्धाचित्रा च। तयोः शुद्धा यथा । सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां किर-ञ्ज्योत्स्नामच्छान्नवलवलिपाकप्रणयिनीम् । उपप्राका-राग्रम्प्रहिणुनयनेतर्कयमनागनाकाशेकोऽयङ्गलित हरिणः शीतकिरणः ॥ अत्र कस्याश्चिन्मुखे चन्द्रमसमध्यास्य-

कश्चिदेवम्ब्रूते । साचेयम्पूर्वार्द्धेऽभिधीयमानतुल्यविशेषणा । पश्चिमार्द्धे पुनरनाकाशे कोऽयङ्गलितहरिणइत्यत्राऽतुल्यविशेषणा समासोक्तिरेवानन्योक्तिः । एकस्यैवचाभ्यासादियं शुद्धेत्युच्यते ॥ ९ ॥ चित्रा यथा । कमलमनम्भसिकमले च कुवलयेतानि कनकलतिकायाम् । सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्पराकेयम् ॥ अत्राध्यासः पूर्ववद्वैचित्र्यञ्चनिगदेनैवव्याख्यातम् । सेयमनन्योक्तिः समासोक्तिरेवानेकाध्यासवैचित्र्याच्चित्रेत्युच्यते ॥ १० ॥ उभयोक्तिर्यथा । लावण्यसिन्धुरपरैवहिकेयमत्रयत्रोत्पलानिशशिनासह सम्प्लवन्ते । उन्मज्जतिद्विरदकुम्भतटीचयत्रयत्रापरेकदलिकाण्डमृणालदण्डाः ॥ अत्रापूर्वेयं लावण्यसिन्धुरित्यन्योक्तिः यत्रोत्पलानिशशिनासहसंप्लवन्तइत्यनन्योक्तिः सेयमुभययोगादुभयोक्तिरपदिश्यते ॥ ११ ॥ उपलक्षणञ्चैतत् । तेनान्याविषयोपमानोपमेयविषयेसंक्षेपोक्तिःसाऽपिसमासोक्तिरेवभवति । यथा । इन्दुर्लिप्तइवाञ्जनेनजडितादृष्टिर्मृगीणामिवप्रम्लानारुणिमेव विद्रुमलताश्यामेवहेमप्रभा । पारुष्यङ्कलयाचकोकिलवधूकण्ठेष्विवप्रस्तुतंसीतायाः पुरतश्चहन्तशिखिनां बर्हाः सगर्हाइव ॥ अत्रसंक्षेपतः सीताशब्दवाच्यस्यमुखादेरवयवसमूहस्याश्रयतइन्दुरञ्जनेनेवलिप्तोजडितेवमृगीणां दृष्टिः प्रम्लानमिवारुण्यं विद्रुमस्यश्यामेवहेमकान्तिः । परुषाइवकोकिलालापाः सगर्हाइवशिखिनां बर्हाइत्युत्प्रेक्षोक्तेरनुक्ता-

न्यपि तदुपमेयानिमुखादीनिप्रतीयन्ते । सेयमपिसंक्षेपोक्तिः समासोक्तिरेव भवति । कःपुनः समासोक्तेःसमाध्यध्युक्तेर्विशेषः । उच्यते । यत्रप्राकरणिकेऽप्राकरणिकोधर्मोऽध्यास्यतेसासमाध्युक्तिर्यथा । "असहन्तिव्वकिलिं मइपिअअमपच्चक्खदूसणन्दिणलच्छी" इति । यत्रपुनरप्राकरणिकेप्राकरणिकधर्मःसासमासोक्तिर्यथा । "पिबन्मधुयथाकामंभ्रमरःफुल्लपङ्कजे" इति । ननुधर्मिणोध्यासेसमानमितिचेन्न । सत्वन्तत्त्वङ्कथय भवताकोहतस्तत्रपूर्वमित्यादिषु, अनाकाशेकोयमुल्ललितहरिणः शीतकिरणइत्यादिषुचप्रव्यक्तएवाध्यासविशेषोदृश्यते । एकत्रमनसाऽन्यत्रतुवचसेति । सोयंसमाध्युक्तेःसमासोक्तेश्चभेदोभवति ॥ १२ ॥ ७ ॥ इति समासोक्त्यलंकारनिरूपणम् ॥ अन्यथावस्थितं वस्तु यस्यामुत्प्रेक्ष्यतेऽन्यथा ॥ द्रव्यङ्गुणः क्रियावाऽपि तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥ ५२ ॥ तासुद्रव्योत्प्रेक्षायथा । देहस्थादर्पणे यस्य पश्यति प्रतिमामुमा । भ्रान्त्याद्वार्द्धमिवोत्पन्नमर्द्धनारीश्वरान्तरम् ॥ अत्रप्रतिबिम्बरूपेणदर्पणेऽन्यथावस्थितस्यार्द्धनारीश्वररूपलक्षणस्य द्रव्यस्ययदपरार्द्धोत्पन्नार्द्धनारीश्वरान्तररूपेणद्रव्यान्तररूपेणोत्प्रेक्षणंसेयमुत्प्रेक्षाद्रव्योत्प्रेक्षेतिभवति ॥ १ ॥ गुणोत्प्रेक्षायथा । पल्लविअं विअकरपल्लवेहिंपप्फुल्लिअंव्वणअणेहिम् । फलिअंविअपीणपओहरेहिं अज्जाएलावसम् ॥ अत्रकरपल्लवादिरूपेणान्यथावस्थितस्याङ्गलावण्यलक्षणस्ययदेत-

त्पल्लवितत्वादिरूपेणान्यथोत्प्रेक्षणम् । सेयमुत्प्रेक्षागुणोत्प्रेक्षेति भवति ॥ २ ॥ क्रियोत्प्रेक्षायथा । सेनागजाःस्वकरपल्लवलेखिनीभिर्गण्डस्थलान्मदमषीं मुहुराददानाः । मन्ये नरेन्द्र! तवतोयधितीरतालीपत्त्रोदरेषु विजयस्तुतिमालिखन्ति॥ अत्रसेनागजानाङ्गण्डस्थलेभ्योलेखन्याकारैः करैर्मषीरूपस्य मदपयसोयदादानं यश्चास्यतीरतालीपत्त्रोदरेषुमहावर्णतयानिःक्षेपःसउक्तरूपेणान्यथोत्प्रेक्ष्यतइति सेयमुत्प्रेक्षाक्रियोत्प्रेक्षाभवति ॥ ३ ॥ उत्प्रेक्षावयवोयश्चयाचोत्प्रेक्षोपमामता । मतञ्चेतिनभिद्यन्तेतान्युत्प्रेक्षास्वरूपतः ॥५३॥ तत्रोत्प्रेक्षावयवोयथा । अङ्गुलीभिरिवकेशसंचयं सन्निगृह्यतिमिरम्मरीचिभिः । कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीवरजनीमुखंशशी ॥ अत्राङ्गुलीभिःकेशेषुगृहीत्वाप्रियामुखंचुम्ब्यते साचलोचनेनिमीलयतीतिप्रायोवादः । तत्रमुखचुम्बनादिक्रियाप्रधानमङ्गिभूताप्रतीयते। केशग्रहणाक्षिनिमीलनेनचाङ्गभूते प्रधानेतत्राङ्गिभूतायाः क्रियायाउत्प्रेक्षणेनाऽवयवभूताक्रियोत्प्रेक्षिताभवति। यथाहि। कुड्मलीकृतसरोजलोचनमित्यत्रनोत्प्रेक्षा। पदमेवमङ्गुलीमरीचिभिस्तिमिरकेशसंचयंसन्निगृह्येत्यत्रापितंनप्राप्नोतिमरीच्यङ्गुलिसन्निगृहीततिमिरकेशसंचयमित्येवंत्रावक्तव्यंभवति। तत्रयोयमवयवक्रियायामप्यन्यपदार्थोक्तद्वितीयाऽवयवक्रियाविलक्षणइवप्रयोगेणपृथक्पदतयावाक्यकल्पः सइवस्यापिव्याख्यानपरत्वेनाप्यनुयोज्यमानःकविभिरुत्प्रेक्षावयवइत्युच्यते ।

अन्ये पुनर्यत्र प्रधानक्रियानोत्प्रेक्ष्यतेऽवयवक्रियातूत्प्रेक्ष्यतेतमुत्प्रेक्षाऽवयवं वर्णयन्ति । यथा । लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेवच । सानश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभिश्चिन्तासन्ततितन्तुजालनिबिडस्यूतेव लग्नाप्रिया ॥ तेषां मते पूर्वोदाहरणमुत्प्रेक्षाऽवयवोन भवति ॥ ४ उत्प्रेक्षोपमा यथा । किंशुक१व्यपदेशेनतरुमारुह्यसर्वतः । दग्धादग्धमरण्यान्याः२पश्यतीवविभावसुः ॥ अत्रव्यपदेशशब्देन किंशुककुसुमानामग्निसादृश्यमभिधाय दर्शनक्रियोत्प्रेक्ष्यत इति सेयमुत्प्रेक्षोपमापूर्वस्मिन्नप्युदाहरणे मरीचिभिरङ्गुलिभिरिवतिमिरकेशसंचयमिव संनिगृह्येत्युपमानार्थानुप्रवेशउत्प्रेक्षायांद्रष्टव्यः। सेयमुत्प्रेक्षावंयत्रउत्प्रेक्षोपमाचोत्प्रेक्षैवभवति॥५॥मतंयथा। यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते तदाचष्टेलोकःशशकइति,नोमांप्रतितथा३।अहन्त्विन्दुं मन्येत्वदरिविरहाक्रान्ततरुणीकटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥ अत्र कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुमिन्दुमहं मन्ये इत्यनेनस्वमतद्वारकमुत्प्रेक्षायाः समर्थनं कृतमित्ययं मताभिधानमुत्प्रेक्षाया एव प्रकारः ।।६॥८।।इत्युत्प्रेक्षालंकारनिरूपणम्॥अप्रस्तुतप्रशंसास्यादस्तोतव्यस्ययास्तुतिः॥कुतोपि हेतोर्वाच्याचप्रत्येतव्याचसोच्यते॥५४॥साचधर्मार्थकामानां प्रायोन्यतमबाधया ॥

१ किंशुकः पलाशः ।२ महारण्यस्य ।३ सम्मतंनेति यावत् ॥

स्वाभिप्रायप्रसिद्ध्यांच जायमानेह दृश्यते ॥ ५५॥ तासु-
धर्म बाधयावाच्या यथा। मेदश्छेदकृशोदरं लघु भव-
त्युत्थानयोग्यं वपुः सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चि-
त्तो भयक्रोधयोः। उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सि-
ध्यन्ति लक्ष्ये चले मिथ्यैवव्यसनं वदन्ति मृगयामीदृ-
ग्विनोदः कुतः॥ अत्र यथोक्तैर्हेतुभिः स्वाभिप्रायसाध-
नेन यदीदमीदृग्विनोदःकुतइति साक्षान्मृगयाऽभिन-
न्दनं सेयं वाच्यानामप्रस्तुतस्तुतिरहिंसापरमोधर्मइति
धर्मम्बाधते॥ १॥ धर्मबाधयैव प्रत्येतव्यायथा। काल-
क्खरदुस्सिक्खिअबालअरेलग्गमज्झकंण्ठम्मि। दोण्ह-
विणरअणिवासोसमअंइहोइताहोउ १॥ अत्र काला-
क्षरदुःशिक्षितेत्यनेन लिपिज्ञानादिभिरधीतधर्मशास्त्रा-
भिमतरूपकपोगण्डः कोपिकयापि अविनयवत्यासो-
पालम्भमेहिरेकण्ठेलगेत्यभियुज्यते। तत्र यदितेमत-
मेवं कृतेनरकः स्यात्सयथावयोः सहैवनासौ नरकइ-
ति किं तर्हि स्वर्ग इति स्वाभिप्रायसाधनाद्ध महा-
साहसेनियोगस्तस्येहसाक्षादप्रस्तुतस्यास्तोतव्यस्यस्तुतिः
प्रतीयतेसेयरूप्रत्येतव्यानामा ऽप्रस्तुतप्रशंसा परस्यदा-
रान्मनसापि नेच्छेदिति धर्ममेवबाधते॥ २॥ अर्थबा-
धयावाच्या यथा। पङ्गो! वन्द्यस्त्वमसिनगृहंयासियोर्थी
परेषान्धन्योऽन्ध! त्वन्धनमदवतान्नेक्षसेयन्मुखानि। श्ला-

१ कालाक्षरदुःशिक्षितबालकरे लग मम कण्ठे। द्वयोरपिनरकनिवासस्त-
स्मतं यदि भविष्यति तद्भवतु॥

द्योमूक ! त्वमसि कृपणं स्तौषि नार्थाशयायः स्तोतव्यस्त्वम्बधिर ! नगिरंयः खलानां शृणोषि॥ अत्रस्तोतव्यानाम्पङ्ग्वन्धमूकबधिराणां वन्द्यधन्यश्लाघ्यस्तोतव्यपदैः साक्षादभिनन्दनादियं वाच्यानामाप्रस्तुतप्रशंसाऽभिमानितोर्थसिद्धिम्बाधते ॥ ३ ॥ अर्थबाधयैवप्रत्येतव्यायथा । कामं वनेषु हरिणास्तृणानिखादन्त्यऽयत्नसुलभानि । विदधतिधनिषुनदैन्यन्तेकिलपशवोवयं सुधियः॥ अत्र तेकिलपशवो वयंसुधियइति मृगाणामसाक्षादभिनन्दनन्तेनेयमस्तोतव्यानाममीषां वाक्यार्थत्वेन स्तुति प्रतीतेः प्रत्येतव्यानामाप्रस्तुतप्रशंसा मनस्विनोर्थसिद्धिम्बाधते ॥ ४ ॥ कामबाधयावाच्या यथा । णमुम्रन्तिदीहसासंणरुअन्तिणहोन्तिविरहकिसिआम्रो । धणम्रोताओजाणं वहुवल्लहवल्लहोणतुमम् १ ॥ अत्र धन्यास्तायासान्त्वन्नवल्लभ इतियेयमतिरक्तायाः साक्षादस्तोतव्यस्तुतिः सेयंवाच्यानामाप्रस्तुतप्रशंसातस्या एवकामसिद्धिम्बाधते ॥ ५ ॥ कामबाधयैव प्रत्येतव्या यथा । सुहउच्छम्रम्रणन्दुल्लहंप्पिदूराहि आणेन्ता । उम्रआरम्रजरजीअम्पणेत्तणकआवराहोसि २ ॥ अत्र पूर्वोक्तास्मदभिप्रायसिद्धैवन्नामत्वयास्माकमुपकृतं येनजीवितमपि हरन्नापराध्यसीति ज्वरम्प्रतियदतिरक्तयावाक्यन्तेनेहास्तोतव्यस्य ज्वरस्यस्तुतिः प्रतीयते ।

१ नम्रियन्ते दीर्घश्वासं नरुदन्ति नभवन्ति विरहकृशिताः । धन्यास्तायासां बहुवल्लभवल्लभो नत्वम् ॥ २सुखपृच्छकं जनं दुर्लभमपिदूरादिदानयिता ॥ उपकारकज्वर ! जीवं प्रणयन्नकृतापराधोसि ॥

सेयम्प्रत्येतव्यानामाऽप्रस्तुतप्रशंसा तस्या एव शरीरबाधयासर्वानपि कामान्बाधते ॥ ६ ॥ १ ॥ इत्यप्रस्तुतप्रशंसाऽलंकारनिरूपणम् ॥ विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत्समीकृत्य कस्यचित् ॥ कीर्त्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ ५६ ॥ साभिधीयमानतुल्यगुणत्वेनस्तुत्यर्था यथा ॥ शेषोहिमगिरिस्त्वञ्चमहान्तोगुरवः स्थिराः । इमां लङ्घितमर्यादाञ्चलन्तीम्बिभृथक्षितिम् ॥अत्राभिधीयमानमहत्त्वादि गुणोत्कृष्टाभ्यां शेषाहितुषारशैलाभ्यांसह स्तुत्यर्थन्तुल्ययोगेनक्षितिपतेरभिहितत्वादियंस्तुत्यर्थातुल्ययोगिता॥२॥ अभिधीयमानतुल्यगुणत्व एवनिन्दार्थायथा । सङ्गतानिमृगाक्षीणान्तडिद्विलसितानि च । क्षणद्वयन्नतिष्ठन्तिघना१रबधान्यपि स्वयम् ॥ अत्रघनारबधान्यपीत्यादिभिरभिधीयमानतुल्यगुणानाम्मृगाक्षीसङ्गतानान्तडिद्विलसितानाञ्च निन्दार्थन्तुल्ययोगेनाभिधानादियन्निन्दार्था तुल्ययोगिता ॥ २ ॥ प्रतीयमानतुल्यगुणत्वेस्तुत्यर्था यथा । यमः कुबेरोवरुणः सहस्राक्षोभवानपि । बिभ्रत्यनन्यविषयां लोकपालइतिश्रुतिम् ॥ अत्रयमादयःपञ्चभवन्तोलोकपालाइत्यनुक्तमपि तुल्यवस्तुयोगितयैवस्तुत्यर्थमेषाम्मिथः सादृश्यम्प्रतीयते । सेयम्प्रतीयमानतुल्यगुणत्वेस्तुत्यर्थातुल्ययोगिता ॥ ३ ॥ प्रतीयमानतुल्यगुणत्वएवनिन्दार्था यथा । राजानमपि सेवन्तेविषमप्युपभुञ्जते ।

१ घनो मेघो घनं निबिडम् ॥

रमन्ते च परस्त्रीभिरहो साहसिका नराः ॥ अत्रयोयं से-वादिर्मानवानां राजविषये स्त्रीषु च वैषम्यहेतुस्तुल्यत्वेनयोगः । राजादीनां वा कर्मतादिरूपतयातत्क्रियायां समावेशः सोमीषाम्मिथः सादृश्यम्प्रत्याययन् राजसेवापरस्त्रीरत्योर्विषोपभोगतुल्यताङ्गमयतीति सोयम्प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे निन्दार्थातुल्ययोगिता ॥४॥ अन्येसुखनिमित्ते च दुःखहेतौ च वस्तुनि । स्तुतिनिन्दार्थमेवाहुस्तुल्यत्वे तुल्ययोगिताम् ॥५७॥ सास्तुत्यर्था यथा । आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनायच । नमयालक्षितस्तस्य स्वल्पोप्याकारविभ्रमः॥अत्र रामस्यराज्याभिषेकवनगमनयोः पितुरादेशेन तुल्यरूपतयास्तुतिः प्रतीयते ॥ ५ ॥ निन्दार्थायथा । यश्चनिम्बम्परशुना यश्चैनम्मधुसर्पिषा । यश्चैनङ्गन्धमाल्याभ्यां सर्वस्य कटुरेवसः ॥ अत्रयःपरशुनाच्छिनत्तियोमुं मधुसर्पिषा सिञ्चतियोवागन्धमाल्याभ्यामर्चति । तम्प्रतितुल्यमेवनिम्बस्य कटुत्वमिति समासोत्त्यातदुपमेयस्य निन्दाप्रतीयते ॥ ६ ॥ १० ॥ इति तुल्ययोगिताऽलंकारनिरूपणम् ॥

दोषस्ययो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्ययः ॥ सलेशः स्यात्ततोनान्याव्याजस्तुतिरपीष्यते ॥ ५८ ॥ तत्र दोषस्य गुणीभावलेशो यथा । युवैषगुणवान्राजायोग्यस्तेपतिरूर्जितः । रणोत्सवेमनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥ अत्रयेयमुत्तरार्द्धे राज्ञोवीर्यप्रकर्षस्य स्तुतिः साकन्याया निरन्तरान्भोगान्निर्विविक्षोर्दोषत्वेन प्रतिभासिष्यत

इत्यभिप्रेत्ययोयं विदग्धसख्याराजप्रकोपपरिजिहीर्षया-दोषोपि गुणरूपेणोक्तः सोयन्दोषस्य गुणीभावोनाम-लेशतोऽल्पतयाशनैरनन्यविदित उच्यमानोलेश इत्युच्य-ते ॥ २ ॥ गुणस्य दोषीभावो यथा। चपलोनिर्दयश्चासौ-जनः किं तेन मेसखि !। आगः प्रमार्जनायैवचाटयोयेनशिक्षिताः ॥ अत्र पूर्वार्द्धेनमानपरिग्रहानुगुणंसखीना-मग्रतः प्रकाशम्प्रतिज्ञायतदनिर्वाहमाशङ्कमानातदुप-हासम्परिजिहीर्षुर्दोषाभासन्तद्गुणग्राममाह । "आगः प्रमार्जनायैवचाटवोयेन शिक्षिताः" इति सोयङ्गुणस्य दोषीभावोनामलेशो भवति ॥ २ ॥ अन्ये पुनः समस्त-मेवलेशलक्षणमाचक्षते। यत्र दोषस्य गुणीभावो गुणस्य च दोषीभावइति। सोपिद्विधा। समासोक्त्याऽसमासो-क्त्या च। तयोः समासोक्त्या यथा । गुणानामेवदौ-रात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते । असञ्जातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गली १॥ अयमपिप्रकोपभयाल्लेशेनैवो-च्यतइति लेशः ॥ ३ ॥ असमासोक्त्या यथा । सन्तः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यन्त्रणाः सर्वत्रैवजना-पवादचकिताजीवन्ति दुःखं सदा । अव्युत्पन्नमतिः कृतेन नसता नैवाऽसताव्याकुलो युक्ताऽयुक्तविवेकशून्य-हृदयोधन्योजनः प्राकृतः ॥ अत्रापि प्रकोपभयादि पूर्व-वत् ॥ अथैषव्यस्तलक्षणत्वेन कस्मान्न लेशइत्यु-च्यते । दोषगुणीभावस्याप्रस्तुतस्तुत्यागुणीभावस्य तु

१ कुत्सितगलवान्॥

व्याजस्तुत्यपहारात् । व्याजस्तुतिरपिद्वेधा । शुद्धा-मिश्राच। तयोः शुद्धा यथा । पुंसः पुराणादाच्छिद्य श्री-स्त्वयापरिभुज्यते। राजन्निक्ष्वाकुवंश्यस्यकिमिदन्तवयु-ज्यते । अत्र शुद्धपरदारापहरणलक्षणनिन्दाव्याजेनस्तु-तेर्विहितत्वादियं शुद्धानामव्याजस्तुतिर्गुणदोषीभावल-क्षणाल्लेशान्नपृथक् ॥ ५ ॥ मिश्रायथा । प्रियोसिप्रा-ज्ञोसि प्रभुरसिकुलीनोस्यऽसियुवायुवत्यस्त्वामेवङ्क्ति न-पतिमुर्वीश!वृणुते। अतश्चैनाङ्कीर्तिरघुनहुषमान्धातृमहि-षीम्परामृष्टुं वृद्धामधिगतनयोनार्हति भवान् ॥ अत्रस्तु तिपदमिश्रयैवव्याजगर्ह्यास्तुतिरिति इयम्मिश्रानाम-व्याजस्तुतिर्लेशभेदः ॥६॥११॥ इतिलेशालंकारनिरूपणम्॥

कर्त्रादीनां समावेशः सहान्यैर्यः क्रियादिषु ॥ विविक्तश्चा विविक्तश्च सहोक्तिःसानिगद्यते॥५९॥ वैसादृश्यवती चे-यमुच्यमानामनीषिभिः॥ सहेवादिप्रयोगेषु ससादृश्याच दृश्यते॥६०॥साकर्तृविविक्तक्रियासमावेशे यथा । कोकि-लालापमधुराः सुगन्धिवनवायवः । यान्तिसार्द्धञ्जनानन्दै-र्वृद्धिं सुरभिवासराः ॥ अत्र सुरभिवासराइति कर्तृपदार्थः केवलएवजनानन्दैः सहवृद्धिप्राप्तिक्रियायां समाविष्टइति सेयंविविक्तकर्त्रीक्रियासमावेशानामवैसादृश्यवतीसहो-क्तिः॥१॥कर्मणो विविक्तक्रियासमावेशे यथा ।१उम्भसिपि आइसमअन्तहविधुरेणभणसिकीसकिसि अन्ति । उअ-

१ उह्यसे प्रियया समं तथापि धुरो भरस्तेन भणसि किं क्षिपतइति । उ-परि भरेण चानतो मुञ्चति बलीवर्दोप्यङ्गानि ॥

रिभरेणअअणुअमुअइबइल्लोविअङ्गाइम् ॥ अत्र सम्बोध्यमानयुष्मदर्थः कर्मतामापन्नऊह्यस इति क्रियायाङ्केवलएव प्रियापदार्थेन सहसमाविष्टः । सेयं विविक्तक्रियासमावेशानामवैसादृश्यवतीसहोक्तिः ॥ २ ॥

यत्रानेकोपिकर्त्रादिःप्रविविक्तैःक्रियादिभिः । विविक्तभावंलभतेविविक्तासापिकथ्यते ॥६७॥ साकर्तृद्वयस्यपृथक्क्रियासमावेशेयथा । वर्द्धतेसहपान्थानांमूर्छयाचूतमञ्जरी । वहन्तिचसमन्तेषामश्रुभिर्मलयानिलाः ॥ अत्रचूतमञ्जरीमूर्छयासहवर्द्धनक्रियायां मलयानिलाश्चाश्रुभिः सहवहनक्रियायांपृथक्पृथग्विवेकेनैव कर्तारःसमाविष्टाः सेयमपिविविक्तकर्तृक्रियासमावेशैववैसादृश्यवतीसहोक्तिरेवङ्कर्मणोपिविवेकेद्रष्टव्या ॥३॥ कर्तृणामविविक्तक्रियासमावेशेयथा । धीरेणसमञ्जामाहिअएणसमंअणिठ्ठिआउवएसा । उच्छाहेणसहभुआआहेणसमङ्गलन्तिसेउल्लावा१॥ अत्रयामादीनांबहूनांधैर्यादिभिःसहगलनक्रियायामेकस्यामेवाविवेकतःसमावेशोदृश्यते । सेयमविविक्तकर्तृक्रियासमावेशानामवैसादृश्यवतीसहोक्तिः॥४॥ कर्मणाविविक्तक्रियासमावेशइवशब्देनसहशब्दस्यस्थानेससादृश्यायथा । धीरंववजलसमूहन्तिमिणिवहंमिवसपक्खपव्वअलोअम् । णइसोत्ते व्वतरङ्गेरआणाइंवगरुअगुणसआइं वहन्तम्२॥अत्रधैर्येणजलसमूहस्यतिमिनि

---

१ धैर्येण समं यामा हृदयेन सममनिश्चिता उपदेशाः । उत्साहेन सह भुजा बाष्पेण समं गलन्ति अस्या उल्लापाः ॥ २ धैर्यमिवजलसमूहं तिमिनिवहमिव सपक्षपर्वतलोकम् । नदीस्रोतांसीव तरङ्गान् रत्नानीव गुरुकगुणशतानि वहन्तम् ॥

वहेनसपक्षपक्षपर्वतलोकस्यनदीस्रोतोभिस्तरङ्गाणांरत्नैश्च गुरूकगुणशतानांमिथःप्रतीयमानंसादृश्यमिवेन द्योत्यते। सहार्थश्चवाक्यार्थसामर्थ्येनलभ्यत इतिसेयन्धैर्यादीनांबहूनांवहनक्रियायामेकस्यामेवत्रिवेकतः कर्मभूतानामावेशेनाविविक्तकर्मक्रियासमावेशानाम ससादृश्यासहोक्तिः॥ ५॥आदिग्रहणाद्गुणसमावेशेपिगुणिनःससादृश्याययथा। सहदीर्घाममश्वासैरिमाःसम्प्रतिरात्रयः। पाण्डराश्चममैवाङ्गैःसहताश्चन्द्रभूषणाः॥ अत्ररात्रयोदीर्घाःपाण्डराश्चेतिदैर्घ्येणपाण्डरत्वगुणयोरविवेकेनरात्रिषुरात्रीणाञ्च तयोः श्वासैरङ्गैश्चसहसमावेशो दृश्यते। सेयमविविक्तगुणसमावेशानाम इवाद्यप्रयोगेपिससादृश्यासहोक्तिः॥ ६॥ १२॥ इति सहोक्त्यऽलङ्कारनिरूपणम्॥ द्रव्यक्रियागुणादीनां क्रियाद्रव्यगुणादिषु॥ निवेशनमनेकेषामेकतः स्यात्समुच्चयः॥ ६१॥ इतरेनरयोगोयः समाहारोयउच्यते॥ अन्वाचय इहान्योयः सोपिनान्यः समुच्चयात्॥ ६२॥ द्विपदाश्रयश्च सस्यात्सस्याद्बहुपदाश्रयः॥ उभयाश्रयश्च सस्यात्सस्यादनुभयाश्रयः॥ ६३॥ त्रयः प्रतिपदं वास्युर्द्योतकैरुत्तरत्रवा॥ पदैशुद्धाश्च मिश्राश्चतुरीयोद्योतकंविना॥ ६४॥ तत्र द्विपदाश्रयः प्रतिपदाश्रितद्योतकत्वेन द्रव्ययोः क्रियासमुच्चयो यथा। निर्यता परिजनेन बोधितः स्फूर्जमानरुचिरुल्लसद्दृशः। द्वारसंवलनमांसलोधिकन्दीपकश्चमदनश्चदिद्युते॥ अत्र दीपकश्चमदनश्चेतिद्वंद्व्येप्रतिपदञ्चकारेणैकस्यांदिद्युत इति

क्रियायां समुच्चयेन निवेशित इति नदिद्मुताते इति द्विवचनम्। दीपकमदनाविति चार्थेद्वन्द्वश्च नभवति॥१॥ द्विपदाश्रय एवोत्तरपदाश्रितद्योतकेन क्रिययोर्द्रव्यसमुच्चयो यथा। निक्कामंक्षामाङ्गी सरसकदलीगर्भसुभगा कलाशेषामूर्त्तिः शशिनइव नेत्रोत्सवकरी। अवस्थामापन्ना मदनदहनोद्दाहविधुरामियन्नःकल्याणी रमयति मनः कम्पयतिच॥ अत्ररमयति, कम्पयतिचेति द्वेक्रिये उत्तरपदवर्त्तिना चकारेणैकस्मिन्मनोलक्षणे द्रव्ये कर्मणिसमुच्चयेनैककालमेव निवेशिते तेनायमन्वाचयोन भवति॥२॥ बहुपदाश्रयःप्रतिपदाश्रितद्योतकत्वेन गुणानांक्रियासमुच्चयोयथा। अप्राकृतस्तु कथमस्तु नविस्मयाय यस्मिन्नुवास करुणाच कृतज्ञताच। लक्ष्मीश्चसात्विकगुणज्वलितञ्चतेजो धर्मश्चमानविजयौ च पराक्रमश्च॥ अत्रकरुणाचकृतज्ञताचेत्यादयोगुणाः प्रत्येकम्बहुपदाश्रयत्वेनचकारेणैकस्यामुवासेति क्रियायां समुच्चयेन निवेश्यन्ते। तेन गुणेषुबहुवचनन्नभवति। करुणाकृतज्ञतादीनां द्वन्द्वसमासश्च नभवति। यस्मिन्निरत्यपेक्षायाञ्चायमेव गुणानान्द्रव्यसमुच्चयो भवति॥३॥ बहुपदाश्रय एवोत्तरपदाश्रितद्योतकत्वेन गुणानांक्रियासमुच्चयो यथा। रूपमप्रतिविधानमनोज्ञम्प्रेमकार्यमनपेक्षविकाशि। चाटुचाकृतकसम्भ्रममासाङ्कामणत्त्वमगमद्रमणेषु॥ अत्ररूपम्प्रेमचाटुचेतिबहवोगुणाउत्तरपदाश्रयेणचकारेणाऽगमदित्येकस्यां क्रिया-

यां समुच्चयेन निवेश्यन्ते । तेनागमन्निनतिबहुवचनं, द्व-न्द्वोवानस्यात् । कार्मणत्वमित्यपेक्षायाञ्चायमेवगुणा-नाञ्जातिसमुच्चयो भवति ॥ ४ ॥ उभयपदाश्रयउत्तरप-दाश्रितद्योतकत्वेन द्रव्यगुणानाङ्क्रियासमुच्चयो यथा। विचिन्त्यमानम्मनसाऽपि देहिनामिदं हि लोकेषु चका-स्तिदुर्लभम् । निशासचन्द्रा मदिराचसोत्पलाप्रियानु-रागोऽभिनवञ्चयौवनम् ॥ अत्र निशामदिरा च द्रव्ये, अ-नुरागोयौवनञ्चगुणौ बहुष्वपिपदेषु द्वन्द्वे सत्यपि उत्तर-पदाश्रयनिवेशिनाचकारेणचकास्तीत्येकस्याङ्क्रियाया-न्निवेश्यन्ते । तेन चकासतीतिबहुवचनं, समासश्च न स्यात् । अयमेवचदुर्लभमित्यपेक्षायान्द्रव्यगुणानाङ्गुण-समुच्चयोभवति । तेऽमीत्रयोपिशुद्धाः ॥५॥ मिश्रःपुनरुभ-यपदाश्रयवद्बहुपदाश्रयश्चभवति । यथा । आदित्यच-न्द्रावनिलोऽनलश्चद्यौर्भूमिरापोहृदयंयमश्च । अहश्चरा-त्रिश्चउभेचसन्ध्येधर्मश्चजानातिनरस्यवृत्तम् ॥ अत्रादित्य चन्द्रादयोद्रव्यविशेषाउत्तरपदनिवेशिनाप्रतिपदनिवेशि नाचचकारेणजानातीतिएकस्यांक्रियायान्निवेश्यन्ते । ते नचबहुवचनाभावेसमासाभावेचैषमिश्रःसमुच्चयभेदोभ-वति ॥६॥ अनुभयाश्रयस्तुसमुच्चयोऽन्वाचयश्चनभवति । द्वयोरपिदीपकेनविषयापहारात् । तेनेतरेतरयोगसमाहा-रयोःसउदाह्रियते । तत्रेतरेतरयोगोयथा । सावशेषपद-मुक्तमुपेक्षासृस्तमाल्यवसनाभरणेषु । गन्तुमुत्थितमका-रणतःस्मद्योतयन्तिमदविभ्रममासाम् ॥ अत्रोक्तमुपेक्षोत्थि-

तमित्येते क्रियाद्रव्यविशेषाइतरेतरयोगेनमदविलासद्यो-
तनक्रियायान्निवेश्यन्ते । तेनद्योतयन्तीतिबहुवचनम् ।
द्वन्द्वसमासश्चतद्विवक्षायांस्यात् । नचेहद्योतकश्चकार उ-
त्तरपदेप्रतिपदंविद्यतइतिसोयमुभयाश्रयःसमुच्चयभेदः ॥
७ ॥ समाहारोयथा । वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मतादिग-
म्बरत्वेननिवेदितंवसु । वरेषुयद्बालमृगाक्षि!मृग्यतेतदस्ति
किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ अत्र यद्वरेषुमृग्यतेतत्किं
त्रिलोचने व्यस्तमप्यस्तीति ब्रुवन्वपुर्वयोवसूनां समुदायं
समस्तमेवाऽभिसन्धत्ते। तस्यचाविर्भूतावयवभेदत्वेनेत-
रेतरयोगस्तिरोहिताऽवयवभेदत्वेन समाहारः । स इह
यदित्येकवचनान्तेन नपुंसकेन च कथ्यते । न चेहक्व
चिदपिचकारोस्तीति सोयमप्यनुभयाश्रयः समुच्चयभे-
दः ॥८॥ चयोगेपीतरेतरयोगः स उत्तरपदयोगेपि यथा।
तत्क्षणं विपरिवर्त्तितह्रियोर्नेष्यतोः शयनमिद्धरागयोः ।
साबभूववशवर्त्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्यच ॥
अत्रशूलिनोमदस्यचेत्युत्तरपदाश्रयेण चकारेणद्वौद्रव्य-
विशेषौ वशवर्त्तिनीत्येतस्मिन्गुणपदेयदीतरेतरयोगेन
सन्निवेश्येतेतदाविपरिवर्त्तितह्रियोरित्यादिषु द्वन्द्वयोरि-
तिपर्यन्तेषुद्विवचनमेकशेषोवानस्यात् । सोयमपिद्विपदा-
श्रय उत्तराश्रितद्योतकश्च समुच्चयभेदः ॥ ९ ॥ एवमपरे
पीतरेतरयोगेऽपि चयोगाउदाहार्याः । समाहारस्तु च
योगविषयोविचिन्त्यमानमित्यादिनैवोक्तः । अन्वाचय-
स्तु क्रियाविषयएपोपपद्यते । तत्रचोत्तरपदाश्रय एव

चकारोभवति । यथा । गच्छन्तीनां रमणवसतिंयोषितान्तत्रनक्तं रुद्धालोकेनरपतिपथेसूचिभेद्यैस्तमोभिः । सौदामिन्याकनकनिकषस्निग्धयादर्शयोर्वीं तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो माच भूर्विक्लवास्ताः ॥ अत्रपूर्वन्दर्शयेत्युर्वीं कर्मविषयत्वेन क्रियामुपन्यस्य तोयोत्सर्गस्तनितमुखरोमाचभूरिति तत्कर्त्तृयैव धर्मिण्यकर्मकङ्क्रियान्तरमन्वाचीयते । सोयमभिन्नकालत्वभिन्नविषयत्वाभ्याम-न्वाचयः समुच्चयाद्भिन्नो भवति । नन्वेवं यदि समुच्चयेपि भिन्नविषये क्रिये तुल्यकालमेव प्रयुज्येते को दोषः स्यान्न कश्चित् । किन्तु तस्य समुच्चयमुद्रयाविषयोपहृतइति नोदाह्रियते ॥ १० ॥ समासेपीतरेतरयोगादनुभयाश्रितः समुच्चयभेदो यथा । वागर्थाविवसम्पृक्तौवागर्थप्रतिपत्तये । जगतः पितरौ वन्देपार्वतीपरमेश्वरौ ॥ अत्रवागर्थाविवेतिपरवल्लिङ्गता सम्पृक्तौपितरावित्यत्रयोयं[पुमान्स्त्रिया,पितामात्रा] इतिचैकशेषः । तेनैषविशेषलक्षणयोगाद्वक्रोक्तित्वे सत्यलङ्कारतां लभतइति । नधवखदिरादिष्वतिप्रसङ्गइत्ययमपिसमुच्चयभेदः ॥ ११ ॥ समाहारयोगादपियथा । स्त्रीणांहावैः कृतेयत्रनिज कार्यैमनोभुवा । अक्षिभ्रुवनिभन्न्यस्तन्तन्मुखे शरकार्मुकम् ॥ अत्रापियोयमक्षिभ्रुवंशरकार्मुकमित्येतयोः[प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्]इति [वाङ्मनसाक्षिभ्रुव]इतिचविशेषलक्षणयोगस्तेनधवखदिरपलाशमित्येवमादिषु नाऽतिप्रसङ्गो भवति ॥ १२ ॥ १३ ॥ इतिसमुच्चयालङ्कारनिरूपणम् ॥

विधिनाथनिषेधेन प्रतिषेधोक्तिरत्रया । शुद्धामिश्रा च साक्षेपोरोधोनाक्षेपतः पृथक् ॥ ६५ ॥ तत्र विध्याक्षेपः शुद्धोयथा। गच्छगच्छसिचेत्कान्त!पन्थानःसन्तुतेशिवाः। ममापि जन्मतत्रैवभूयाद्यत्र गतोभवान् ॥ अत्रगच्छेत्यस्य विधिवाक्यस्य ममापिजन्मतत्रैव भूयादित्याशिषाऽनुकूलतयैवमरणसूचनान्निषेधःक्रियतइतिशुद्धोऽयं विध्याक्षेपः ॥ १ ॥ मिश्रोयथा । अलंविवादेन यथा श्रुतन्त्वयातथाविधस्तावदशेषमस्तुसः। ममात्रभावैकरसम्मनः स्थितन्नकामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥अत्रालंविवादेनेति निषेधेनतथाविधः सोऽस्त्वितिविधिनाचतन्मतमवस्थाप्य ममात्रभावैकरसम्मनःस्थितमितिविधिनानकामवृत्तिर्वचनीयमीक्षतइतिप्रतिषेधेनचयत्पुनराक्षिपतिसोयं विधिनिषेधाभ्यांविधिमिश्रश्चाक्षेपोभवति ॥२॥ निषेधाक्षेपःशुद्धोयथा । कुतःकुवलयङ्कर्णेकरोषिकलभाषिणि!। किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन्कर्मणिमन्यसे ॥ अत्रकुतःकुवलयङ्कर्णेकरोषीत्यस्यनिषेधवाक्यस्यकिमपाङ्गमित्यादिनाप्रश्नपरेणापिनिषेधपर्यवसायिनावाक्ये नसमर्थनंक्रियतइत्ययंशुद्धोनिषेधाक्षेपः ॥ ३ ॥ मिश्रोयथा । सच्चङ्गरुआगिरिणोकोभणइजलासआणगम्भीरा । धीरेहिंउवमाउन्तह विहुमहणत्थिउच्छाहो१ ॥ अत्रसत्यङ्गुरवोपिगिरयइति विधिः,कआहजलाशयानगम्भीराइतिपरमताक्षेपः। ता-

१ सत्यं गुरवो गिरयः कोभणतिजलाशयानगम्भीराः ॥ धीरै रुपमात तथाविधं ममनास्ति उत्साहः ॥ १ ॥

भ्याङ्गिरीणांगुरुत्वं, सागराणाञ्चगाम्भीर्यंयदयमुत्तरार्द्धेन धीरापेक्षयानिषेधति । अन्यापेक्षयातत्तदेवविधत्ते । सए षमिश्रोनिषेधाक्षेपः ।।४।। रोधोनाक्षेपतःपृथगित्युक्तन्त- त्रैतावान्विशेषः। क्रियासूत्तिष्ठमानस्यवारणाङ्कारणेनयत्।। उक्तयायुक्तयाचरोधोयआक्षेपःसोयमुच्यते।।६६।।प्रतिकूलो- नुकूलश्चविधौरोधोऽभिधीयते।।निषेधेप्युक्तियुक्तिभ्यान्द्वि- प्रकारःसकथ्यते।।६७।।तत्रोक्त्याविधौप्रतिकूलोयथा । कि- ञ्जम्पिएणदहमुहजम्पिअसरिसंअणिव्वहन्तस्सभरम् । एत्तिअजम्पिअसारणिहणंअप्पणोविवज्जधारासुगआ१।। अत्रकिमःप्रतिकूलवाचित्वाद्वचनवृत्यैवजल्पन्दशाननस्त्रि- त्रस्थेनरुद्धः । कारणञ्चवज्रप्रभावकीर्तनादितिप्रातिकूल्ये- नोपन्यस्तम् । सोयमौक्तःप्रतिकूलश्चविध्याक्षेपोरोधइत्यु च्यते।।५।। उक्त्यैवविधावनुकूलोयथा । हन्तुंविमग्गमा- णोहन्तुंतुरिअस्सअप्पणादहवअणम्।किंइच्छसिकाउंसेप वअवइपिअन्तिविप्पिअंरहुवइणम्२।।अत्रापिकिमःप्रति षेधवाचित्वाद्वचनवृत्यैवदशाननवधायोत्तिष्ठमानःसुग्रीवो जाम्बवतारुद्धःकारणम्पुनरानुकूल्येनैवोक्तम् । किमेतत्त्व- यारघुपतेःप्रियरूपंविप्रियमुपक्रान्तमिति सोयमौक्तोऽनु- कूलश्चविध्याक्षेपोरोधइत्युच्यते ।।६।। विधावेवयुक्त्याऽनु कूलःप्रतिकूलश्चयथा । गच्छेतिवक्तुमिच्छामित्वत्प्रियमम

१ किंजल्पितेन दशमुखजल्पितसदृशमनिर्वहतो भरम् ॥ एतावज्जल्पितसारं निधनमर्थ्यापिवज्रधारासुगताः । २ हन्तुं विमार्गमाणो हन्तुं त्वरितस्यात्मना- दशवदनम्। किमिच्छसिकर्तुमस्य प्लवगपते प्रियमितिर्विप्रियं रघुपतेः ।

त्प्रियैषिणी। निर्गच्छति मुखाद्वाणी मागाइति करोमि किम्॥ अत्रयथोक्तमुक्त्वाकिङ्करोमीत्यानुकूल्येनैवाह। अत्रकिमः प्रश्नार्थत्वेपि युक्त्यानिषेधार्थत्वङ्गम्यते। सोयं यौक्तोनुकूलायौक्तश्च विध्याक्षेपोरोधइत्युच्यते। अयमेवचास्यावैयात्योक्तिपक्षे यौक्तप्रतिकूलविध्याक्षेपोरोधोभवति॥ ७॥ युक्त्यानिषेधे प्रतिकूलोयथा। पउरजुआणोगामोमहुमासोजोव्वणंपईठेरो। जण्णसुरासाहीणा असईमाहोउकिम्मरउ१॥ अत्रासतीमाभवत्विति यः प्रतिषेधमाह। सप्रचुरयुवाग्रामइत्यादिकारणमुक्त्वाततः किम्म्रियतामिति प्रातिकूल्येन रुध्यते। तत्र किमः काक्वासासूयप्रश्नार्थस्य युक्त्यानिषेधार्थत्वङ्गम्यते। सोयं यौक्तः प्रतिकूलनिषेधाक्षेपोरोध इत्युच्यते॥ ८॥ युक्त्यैवनिषेधेनुकूलोयथा। कह माज्झिज्जउ मज्झोइमीअ कन्दोट्टदलसरिच्छेहिम्। अच्छीहिञ्जो ण दीसइ घणत्यणभरसद्धपसरेहिम्२॥अत्रस्तनादिवदस्यामध्योपि माक्षीयतामिति निषेधवादीकेनचिदानुकूल्येन रुध्यते। कथमयम्माक्षीयतामिति योस्याः कुवलयदलसदृशाभ्यां लोचनाभ्याङ्घनस्तनरुद्धप्रसराभ्यान्न दृश्यते। इयं ह्येताभ्यामन्यमीक्षमाणा यन्नपश्यति सोहमिवमध्योपि क्षीयमाणोलक्ष्यते। तत्रकिमः प्रश्नार्थत्वे निषेधा-

१ पौरयुवाग्रामोमधुमासोयौवनं पतिर्वृद्धः। यत्र सुरास्वाधीना असती मा भवतु किं म्रियताम्॥ २ कथं माक्षीयतांमध्यएतस्याः कंदोट्टदलसदृशाभ्याम्। अक्षिभ्यां यो न दृश्यते घनस्तनभररुद्धप्रसराभ्याम्॥ कन्दोट्टं कुवलयम्॥

र्थत्वङ्गम्यते। सोयंयौक्तोऽनुकूलश्चनिषेधाक्षेपोरोधइत्युच्यते ॥९॥ निषेधएवोक्त्याप्रतिकूलोऽनुकूलश्चयथा। भ्रुकुटिरारचिता गतमग्रतो हृतमथाननमुक्तमसाधुवा। इयमतिप्रभुता क्रियते बलादकुपितोपि हि यत्कुपितोजनः॥ अत्राऽकुपितोपिकुपितः क्रियतइति योऽयंनिषेधाक्षेपरूपउपालम्भस्तत्रच भ्रुकुटिरारचितेत्यादिवैयात्येन प्रतिकूलंकारणमुपन्यस्य सेयमतिप्रभुतासोयम्बलात्कारइति काक्वावाचनिकमेवोपालम्भमभिधत्ते। तेनायमौक्तः प्रतिकूलश्चनिषेधाक्षेपोरोधइत्युच्यते । अयमेवचास्या अवैयात्योक्तिपक्षे स्वरूपाख्यानादौक्तोऽनुकूलनिषेधाक्षेपोरोधोभवति॥१०॥ यदातुकारणमुपन्यस्यापिक्रियासूत्तिष्ठमानोनरुध्यते। तदाक्षेपएव नरोधः। तद्यथा। गमिआकलम्बवाआदिठ्ठम्मेहन्धआरि अङ्गअणअलम्। सहिओगज्जिअसद्दोतहविहुसेणत्थिजीविएआसंघो १॥ अत्र कदम्बवातातिवाहनादीनाञ्जीविताध्यवसायहेतूनामुपन्यासेपिक्रियासूत्तिष्ठमानोनरुध्यते। कथमयन्नजीवतीति। किन्तर्हिंकारणमेवाक्षिप्यते। तथापिनास्त्यस्यजीवितेध्यवसायइति। सोयमाक्षेपएवनरोधः ॥११॥ क्रियोद्यतस्याऽपि वारणेकारणानामन्यपरत्वेरोधोनभवति। यथा। घनञ्चबहुलभ्यन्ते सुखंक्षेमंचवर्त्मनि। नचमेप्राणसन्देहस्तथापिप्रिय!मास्मगाः२॥ अत्रयद्यपियात्रोद्य-

१ गमिताः कदम्बवाताद्दृष्टं मेघान्धकारितं गगनतलम्। सोढोगर्जितशब्दस्तथापि खल्वस्यानास्तिजीविते आशंसा॥ २ नमाङ्योगे इति अडभावः॥

तः प्रियोरुध्यते प्रभूतार्थलाभादीनाङ्कारणानांगमनपरत्वमेवननिवारणपरत्वमतोयन्नरोधः किन्तर्हि आक्षेप एवभवति ॥ १२ ॥ १४ ॥ इतिआक्षेपालङ्कारनिरूपणम् । ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तुप्रस्तुत्य किञ्चन ॥ तत्साधनसमर्थस्यन्यासो यो ऽन्यस्य वस्तुनः ॥ ६८ ॥ सउपन्यस्तवस्तूनां साधर्म्येणचकथ्यते ॥ वैधर्म्येणचविद्वद्भिर्वैपरीत्येनकुत्रचित् ॥६९॥ तेषुसाधर्म्येणयथा । पयोमुचः परीतापंहरन्त्येतेशरीरिणाम् । नचात्मलाभोमहतांपरदुःखोपशान्तये ॥ अत्रपरीतापहरणक्षमस्यजलदाख्यस्यमहावस्तुनोन्यसनं विधायतत्साधनसाधर्म्येणैवतत्साधनक्षममस्महापुरुषलक्षणंवस्त्वन्तरमुपन्यस्यति । सौयं साधर्म्येणार्थान्तरन्यासः ॥ १ ॥ वैधर्म्येणयथा । प्रियेण सङ्ग्रन्थ्य विपक्षसन्निधावुपाहितां वक्षसिपीवरस्तने । स्रजन्नकाचिद्विजहौ जलाविलां वसन्ति हि प्रेम्णिगुणा न वस्तुनि ॥ अत्रापि प्रियतमेनस्वयङ्कान्ताहृदये समारोपितायाः स्रजः प्रेमकारणमुपन्यस्यजलाविलदोषवत्याअपिस्रजोयदत्यागकारणन्तदिहवैधर्म्यद्वारेण प्रतिपादितमतोवैधर्म्येणाऽयमर्थान्तरन्यासः ॥२॥ विपर्ययेणयथा । जोजस्स हिअअदयिओ दुःखन्देन्तोवि सोसुहन्देइ । दइअणहदूनिआणविवठ्ठइथणआणरोमञ्चो ॥ अत्रसाधनसमर्थवस्तुप्रथमतएवोपन्यस्य पश्चात्तत्साध्यमभिहितमितिविप-

१ उपसर्गस्यवञ्यमनुष्ये बहुलमिति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ २ ॥ योयस्य हृदयदयितो दुःखंददन्नपिससुखंददाति । दयितनखदूनितयोरपिवर्द्धतेस्तनयोरोमाञ्चः ॥

र्थासादयंविपर्ययेनामार्थान्तरन्यासः ॥ ३ ॥ प्रोक्तोयस्तूभयन्यासेऽर्थान्तरन्यासएवसः ॥ सप्रत्यनीकन्यासश्चप्रतीकन्यासएवच ॥७०॥ तेषूभयन्यासोयथा । तेविरलास-प्पुरिसाजेअभणन्ताघडन्तिकज्जलावे । थोश्चव्विअतेविदुमाजेअमुणिअकुसुमणिग्गमादेन्तिफलम् १ ॥ अत्रवि-द्यमानमपिसाध्यसाधनभावमप्रतिपाद्ययदुभयोर्वस्तुनोर्न्यसनं सोयमुभयन्यासः ॥ ४ ॥ प्रत्यनीकन्यासोयथा । विरलाउवअरिइच्चिअणिरवेक्खाछलहरव्वत्रच्चन्ति । झिज्झन्तिताणविरहेविरलच्चिअसरिप्पवाहव्व२ ॥ अत्रय-दिदमुपकृत्त्यानपेक्षितप्रत्युपकाराणाङ्गमनं यच्चाकृतप्रत्युपकाराणान्तद्विरहेऽवसादनं तदुभयमपि जलधरस-रित्प्रवाहयोरन्योन्यातिशयितयोरुपन्यस्यमानम्प्रत्यनीकन्यासोभवति ॥५॥ प्रतीकन्यासोयथा । का कथा बाणसन्धानेज्याशब्देनैवदूरतः । हुङ्कारेणैवधनुषः सहि विघ्नानपोहति ॥ अत्रविघ्नप्रोत्सारणसमर्थाया बाणमोक्षणलक्षणायाः क्रियायाः प्रथमावयवभूतज्याशब्दन्धनुषोहुङ्कारमिवेति तत्साधनमुपन्यस्य प्रतीकन्यासनामानमर्थान्तरन्यासमभिधत्ते ६ ॥७५॥ इतिअर्थान्तरन्यासालंकारनिरूपणम् ॥ गुणजातिक्रियादीनांयत्रवैकल्यदर्शनम् ॥ विशेषदर्शनायैवसाविशेषोक्तिरिष्यते ॥७१ ॥ प्रत्ये-

१ विरलाः सत्पुरुषाये अभणिताघटन्ते कार्यलाभे । स्वल्पाएव तेऽपि द्रुमायेऽननुमितकुसुमनिर्गमाददतेफलम् ॥ २ विरलाउपकृत्यएवनिरपेक्षाजलधराइववर्तन्ते । क्षीयन्ते तेषांविरहे विरलाएव सरित्प्रवाहा इव ॥

तव्येऽभिधेयेचसाविशेषस्यकारणे ॥ वैकल्यादर्शनेनाऽपि क्वचिदप्युपपद्यते ॥ ७२ ॥ सागुणवैकल्येनयथा । न कठोरन्नवातीक्ष्णमायुधम्पुष्पधन्वनः । तथापिजितमेवाभूदमुनाभुवनत्रयम् ॥ अत्रातीक्ष्णेनाकठोरेणचायुधेन पुष्पधन्वात्रीणिजगन्ति विजयतइतितस्यप्रभावातिशयः प्रतीयते । सेयम्प्रतीयमानविशेषहेतुर्गुणवैकल्यवतीविशेषोक्तिः ॥१॥ जातिवैकल्येनयथा । न देवकन्यका नाऽपिगन्धर्वकुलसंभवा । तथाप्येषा तपोभङ्गंविधातुं वेधसोप्यऽलम् ॥ अत्रदेवकन्यकादित्वाभावेप्येषावेधसोऽपि तपोभङ्गंविधातुमलमितिवर्णनीयोरूपातिशयः प्रतीयते । सेयम्प्रतीयमानविशेषहेतुर्जातिवैकल्यवती विशेषोक्तिः ॥ २ ॥ क्रियावैकल्येनयथा । नबद्धाभ्रुकुटिर्नाऽपिस्फुरितो रदनच्छदः । नच रक्ताभवद्दृष्टिर्जितञ्चद्विषतां कुलम् ॥ अत्रभ्रूभङ्गादेरभावेपियोयन्द्विषताञ्जयस्तेनवर्णनीयस्यप्रतापातिशयः प्रतीयते । सेयम्प्रतीयमानविशेषहेतुः क्रियावैकल्यवतीविशेषोक्तिः ॥ ३ ॥ आदिग्रहणाद्द्रव्यवैकल्येनयथा । नरथानचमातङ्गानहयानचपत्तयः । स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैवजीयतेजगतांत्रयम् ॥ अत्ररथादेरभावेपि जगत्त्रयविजयहेतुः स्त्रीणामपाङ्गावलोकनमभिधीयते । सेयमभिधेयविशेषहेतुर्द्रव्यवैकल्यवतीविशेषोक्तिः ॥ ४ ॥ द्रव्यस्यापिवैकल्येनयथा । एकचक्रोरथोयन्ताविकलो विषमाहयाः । आक्रामत्येवतेजस्वीतथाप्यर्कोजगत्त्रयम् ॥ अत्ररथादीनान्द्रव्याणामेकचक्रत्वादिभिर्वैकल्येपि यदे-

तद्भगवतोभास्करस्य भुवनत्रयाक्रमणन्तस्येह तेजस्विताहेतुरभिधीयते । सेयमभिधेयविशेषहेतुवैकल्यवद्द्रव्यानामाऽपराविशेषोक्तिः ॥५॥ द्रव्यस्ययोगायोगाभ्यामवैकल्पेनापिक्वचिदेषाविशेषायाऽविशेषायच यथा । अयन्त्यारथक्षोभादंसेनांसोनिपीडितः । एकःकृतीशरीरेस्मिन्शेषमङ्गंभुवोभरः ॥ अत्रायन्त्यास्पृष्टोंसः सपुण्यवांस्तयाचाऽस्पृष्टं शेषमङ्गम्मेनिरर्थकमिति योऽयमवैकल्यदर्शनेऽपि विशेषस्तेनैषा हेतुमत्यपि हेतुमता विशेष्यमाणा यथोक्ता विशेषोक्तिर्भवति । यापुनरिहोर्वश्यामितोवाक्याद्गुणादिविशिष्टाऽवगतिःसापर्यायोक्तिर्नविशेषोक्तिः॥ ६ ॥ १६ ॥ इतिविशेषालङ्कारनिरूपणम् ॥ क्रियाकारकसम्बधिसाध्यदृष्टान्तवस्तुषु ॥ क्रियापदाद्युपस्कारमाहुः परिकरम्बुधाः ॥ ७३ ॥ तेषुक्रियापरिकरोयथा । ववसिणिवेइअत्थोसोमारुइलद्धपच्चआगअहरिसम् । सुग्गीवेणउरत्थलवणमालामलिअमहुअरंउवऊढो१ ॥ अत्रमारुतिलब्धप्रत्ययागतहर्षमित्यनेन,उरःस्थलवनमालामृदितमधुकरमित्यनेनचोपगूहनक्रियायाःपरिकरितत्वादयङ्क्रियापरिकरः ॥ १ ॥ कारकपरिकरोयथा । पढिआअहत्थसिठिलिअणिरोहपण्डुरसमूसत्तकवोला । पेल्लिअवामपओहरविसमुण्णअदाहिणत्थणीजणअसुआ२॥ अत्रह-

१ व्यवसायनिवेदितार्थः समारुतिर्लब्धप्रत्ययागतहर्षम् । सुग्रीवेणउरः स्थलवनमालामृदितमधुकरसुपगूढः ॥ २पतिताच हस्तश्लथिलितनिरोधपाण्डुरसमुच्छ्वसत्कपोला । प्रे रितवामपयोधरविषमोन्नतदक्षिणस्तनीजनकसुता ॥

स्तशिथिलितनिरोधपाण्डुरसमुच्छ्वसत्कपोलेत्यनेन, प्ररि-तवामयोधरविषमोन्नतदक्षिणस्तनीत्यनेनच, जनकसुतेति चकारकपदस्यपरिकरितत्वादयङ्कारकपरिकरः॥२॥सम्ब-न्धिपरिकरोयथा। उम्मूलिआणखुलिआउक्खिपन्ताणउ-ज्जअंओसरिआ। णिज्जन्ताणणिराआगिरीणमग्गेणपत्थि-आणइसोत्ता१॥अत्रोध्रियमाणगिरिसम्बन्धिनोप्रयोजका-अपिनदीप्रवाहविशेषणैरुपस्कृताइतिसम्बन्धिपरिकरोय-म्॥३॥ साध्यपरिकरोयथा। धीरंहरइतिसाओविणअंजो-व्वणमओअणङ्गोलज्जम्। एकन्तगहिअवक्खोकिंसीउउ-जण्ठवेइवअपरिणामो२॥ अत्रगतवयसोनधैर्यन्नविनयो नलज्जेतिसाध्यम्। विषाद, यौवन, मदाऽनङ्गक्रियाद्दृष्टान्तै-रुपस्कृतमितिसाध्यपरिकरोयम्॥४॥दृष्टान्तपरिकरोयथा। मज्झट्ठिअधरणिहरच्छिज्जइअसमुद्दमण्डलंउव्वेलम्। र-इरहवेअविअलिअम्पडिअंविअउक्खडक्खकोडिञ्चक्कम्३॥ अत्रप्रक्षिप्तमन्दरसमुद्रोदाहरणभूतंरविरथचक्रमुत्कटा-क्षकोटीतिविशेषणेनसाम्यसिद्धयेपरिकरितमितिदृष्टान्त-परिकरोयम्॥५॥वस्तुपरिकरोयथा। देवीपुत्रमसूत नृत्य-तगणाः!किन्तिष्ठतेत्युद्भुजेहर्षाद्भृङ्गरिटावुदाहृतगिराचा मुण्डयालिङ्गिते। पायाद्वोजितदेवदुन्दुभिघनध्वानःप्रवृ-

१ उन्मूलितानखण्डिताउत्क्षिप्ता नच ऋजुकं प्रसृताः। निर्यान्तोननिरापा गिरीणां मार्गेणप्रस्थितानदीप्रवाहाः॥ २ धैर्यंहरति विषादोविनयंयौवनमदोऽनङ्गोलज्जाम्। एकान्तगृहीतपक्षः किंमिष्यतु यत्स्थापयति वयः परिणामः॥ ३मध्यस्थितधराधरं चीयते च समुद्र मण्डलमुद्वेलम्। रविरथवेगविगलितं प-लितमिवोत्कटाक्षकोटिं चक्रम॥

स्तयोरनयोन्याङ्गनिपातनजर्जरतरस्थूलास्थिजन्मारवः॥ अत्रचामुण्डाभृङ्गिरिटिपरिष्वङ्गसङ्घट्टितपरस्परहृदयास्थिजन्मनःशब्दस्यवस्तुतयापरिगृहीतस्यदेवीपुत्रमसूतेत्यादिभिः परिकरितत्वादयंवस्तुपरिकरः॥ ६ ॥ क्रियायथा समासेनतथाकृत्तद्धितादिभिः। विशेष्यतेतदाहुस्तं क्रियापरिकरम्परम् ॥७४॥ तत्रकृतातादर्थ्येनयथा। गेहाद्गातासरितमुदकंहारिकानाजिहीर्षेमङ्क्ष्यामीति प्रयसियमुनातीरवीरुद्गृहाणि। गोसन्दायी१विशसिविपिनान्येवगोवर्द्धनाद्रेर्नत्वंराधे!द्रुशिनिपतितादेवकीनन्दनस्य॥ अत्र [तुमुण्ण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायाम्]इत्यादिभिरुपपदभूतापिक्रियैवविशिष्यते। तेनायमपरःक्रियापरिकरोभवति ॥७॥ एवंलक्षणादिषुशत्रादिभिरपिद्रष्टव्यम्। तद्यथाऽव्ययेन। सलीलमासक्तनितान्तभूषणंसमासजन्त्याकुसुमावतंसकम्। स्तनोपपीडंरनुनुदेनितम्बिनाघनेनकाञ्चिज्जघनेनकान्तया॥ अत्रस्तनाभ्यामुपपीडयन्त्यायन्नुनुदेइत्यर्थात्क्रियाविशेषणमेवैतदिति। अयमपिक्रियापरिकरो भवति ॥८॥ एवंयथाविध्यनुप्रयोगादिष्वपिद्रष्टव्यम्। तेनक्रियायाः क्वचिदान्तरविशेषणयोगाद्बहङ्गत्वम्भवतीत्यपिव्याख्यातम्। यथा। शय्यन्तेहतशायिकाः पथितरुच्छायानिषण्णाध्वगैःश्रीकण्ठायतनेषुधार्मिकजनैरास्यन्तउष्ट्रासिकाः। शून्येतत्रनिकुञ्जशाखिनिसखि!ग्रीष्मस्य मध्यन्दिनेसज्जानान्दयिताभिसारणविधौरम्यः क्षणोव

१ अण्कर्मणिचेत्यणिङीप्॥ २ सप्तम्यांचोपपीडरुधकर्षइतिणमुल्॥

र्तते ॥ अत्रउष्ट्रासिकाआस्यन्तेहतशायिकाः शय्यन्तेइ-
त्यमूभ्यां सामान्यविशेषोपचरितरूपो भावात्माण्वुलैत्र
प्रत्याय्यते । सआख्याताभ्यांसामान्यरूपेणण्वुलन्ता-
भ्यां विशेषरूपेण । बहुवचनञ्चेहकुत्सातिशयार्थम् । या
हिनामोष्ट्रस्य कुत्सावन्त्योबहुप्रकारवत्योवक्षःसुआसि-
कायाश्चहतानामतिशयव्यत्ययस्तास्तथाभूताएवभूयस्यःशा-
यिकाःप्रतीतास्ताभिर्विशेषरूपाभिरियमासिकाशायिकाचो
पमानोपमेयसम्बन्धजनितभेदाऽपरिग्रहाल्लकारेणापि ब-
हुत्वेनैवप्रत्याय्यते । तेनोष्ट्रासिकाइवासनानिहतशा-
यिकाइवशयनानिक्रियन्ते । भवन्तीतिवाक्यार्थोभवति ।
सोयंयथोक्तक्रियापरिकरः ॥ ९ ॥ क्वचित्पुनर्बाह्यमपिक्र-
द्रूपङ्कृदर्थरूपंवाक्रियाविशेषणम्भवतियथा । शतंवारा-
नुक्तःप्रियसखिवचोभिःसपरुषैःसहस्रन्निर्धूतः पदनिप-
तितःपार्ष्णिहतिभिः । कियत्कृत्वोबद्धाःपुनरिहनवैर्द्भिभ्रु
कुटयस्तथापिक्लिश्यन्मांक्षणमपिनधृष्टोविरमति१॥ अत्र
वारानितिवारशब्दःकृदन्तोवारसङ्ख्यायाः कृत्वसुजिति
कृत्वसुचूकृदर्थस्ताविमौद्वावप्यावृत्तिरूपेणक्रियायाविशे-
षणम्भवतः । नन्वेत्रमुष्ट्रासिकादीनाञ्चक्रियाविशेषण-
त्वात्कर्मतेवनपुंसकलिङ्गतापिप्राप्नोति यथा मृदुपचति
प्रशस्तम्पठतीति? । उच्यते । त्रिधाखलुक्रियाविशेषणम्भ-
वति।बाह्यमाभ्यन्तरम्बाह्याभ्यन्तरञ्च । तत्रबाह्यङ्कर्मरूपं
वारादि । आभ्यन्तरंविशेषरूपमुष्ट्रासिकादि । बाह्या-

१ व्याङ् पंरिभ्योरम इति परस्मैपदम् ॥

भ्यन्तरङ्गुणरूपम्मृद्वादि। तेषुबाह्यंसोयमित्यभिधाया-
सम्बन्धादभेदोपचारेणाविचलितस्वरूपमेवप्रधानं विशिं
षत्कथमिवस्वलिङ्गञ्जह्यात्। आभ्यन्तरन्तु विशेषापरि-
ग्रहादाविष्टलिङ्गसंख्यङ्कथमिवान्यलिङ्गङ् गृह्णीयात्।
बाह्याभ्यन्तरन्तु गुणत्वात्स्वलिङ्गविरहे "गुणवचनानामा-
श्रयतोलिङ्गवचनानीति" विशेष्यलिङ्गग्राह्यो वभवति। त-
द्धितकृत्वसुचउक्तः॥ १० ॥ थालादिनोच्यते। यथा।
अकृतकवलारम्भैर्भूयोभयस्थगितेक्षणाःकिमपिवलितग्री
वंस्थित्वामुहुर्मृगपङ्क्तयः। गगनमसकृत्पश्यन्त्येतास्त-
थाश्रुघनैर्मुखैर्निपततियथाशृङ्गाग्रेभ्योभ्रमन्नयनोदकम्॥
अत्राद्यः [प्रकारवचनेथाल्] अनेकवारानित्यर्थेऽसकृ-
दितितद्धितेन,पश्यन्तीति क्रियां वलितग्रीवमितिसमासे-
न,किमपीतिनाम्नाऽव्ययेन,स्थित्वेतिकृता,मुहुरितिकृदर्थैवी-
प्सयाचक्रियाविशेषणेनसहविशेषयति॥द्वितीयश्चयथाभ्रम-
न्नयनोदकन्निपततीति शतृलक्षितयापतनक्रिययातमेवा-
र्थमनुसन्दधानः पूर्वक्रियाया एवविशेषणम्भवति। सोयंकृ-
त्तद्धितसमासाव्ययानांसन्निपातरूपेपिक्रियापरिकरेयथा-
तथेत्येनयोःप्राधान्यात्तद्धितेनैवोपदिश्यते। एतेनतद्वदोर्वि-
पर्ययस्तद्विशेषणयोगश्चव्याख्यातः॥११॥तद्यथा। १जहजह
णिसासमप्पइतहतहवेवइतरङ्गपडिमापडिअम्। किङ्का-
अव्वविमूढंवेवइहिअअं वउअहिणोससिबिम्बम्॥अत्रय-

१ यथा यथा निश्वासमर्पयति तथा तथावेपते तरङ्गप्रतिमापतितम्। किं-
कर्तव्यविमूढं वेपते हृदयमिवोदधेःशशिबिम्बम्॥

थातथेतिक्रियाविशेषणयोरपरमपिविशेषणंवीप्साभवति। सोयमेवम्प्रकारः क्रियापरिकरोद्रष्टव्यः॥१२॥क्रियाविशेषणंकैश्चित्सम्बोधनमपीष्यते॥सम्बन्धिभिः पदैरेवलक्ष्यन्ते लक्षणादयः॥७५॥तेषुसम्बोधनपरिकरोयथा। धर्मस्योत्सववैजयन्तिमुकुटस्रग्वेणिगौरीपतेस्त्वांरत्नाकरपत्निजह्नुतनयेभागीरथि!प्रार्थये। त्वत्तोयान्तशिलानिषण्णवपुषस्त्वद्वीचिभिःप्रेङ्खतस्त्वन्नामस्मरतस्त्वदर्पितदृशः प्राणाःप्रयास्यन्तिमे॥ अत्रभागीरथीतिसम्बोधनपदन्धर्मस्योत्सववैजयन्तीत्यादिभिःपरिष्क्रियते। तत्रयथाकथञ्चिदप्युच्यमानोर्थः क्रियाविशेषणत्वन्नातिक्रामतीत्ययमपिक्रियापरिकरः॥१३॥लक्षणपरिकरोयथा। महाप्रथिम्नाजघनस्थलेनसा महेभकुम्भोच्चकुचेनवक्षसा। मुखेनदीर्घोज्ज्वललोलचक्षुषा वयस्य!कान्ताकथयक्व?वर्त्तते॥अत्रजघनस्थलादीनिलक्षणानिमहाप्रथिम्नेत्यादिभिः परिष्क्रियन्तेसोयंलक्षणपरिकरः ॥ १४ ॥ हेतुपरिकरोयथा । त्वयाजगन्तिपुण्यानित्वया१ऽपुण्याजनोक्तयः। नाथवन्तस्त्वयालोकास्त्वमनाथाविपद्यसे ॥ अत्रप्रथमतृतीयपादयोस्त्वयात्वयेति हेतूद्वितीयचतुर्थपादाभ्याम्परिष्क्रियेतेसोयं हेतुपरिकरः ॥ १५ ॥ सहार्थपरिकरोयथा । अनेनयूनासहपार्थिवेनरम्भोरु!कच्चिन्?मनसोरुचिस्ते। शिप्रातरङ्गानिलकम्पितासुविहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥ अत्रानेनेतिसहार्थौयूनापार्थिवेनेतिचपदाभ्याम्परिष्क्रियते सोयंसहार्थपरिकरः

१ साधकतमत्वविवक्षयातृतीया। त्वयीतिपाठे त्वद्विषय इत्यर्थः।

॥ १६ ॥ तादर्थ्यपरिकरोयथा । इन्दीवरश्यामतनुर्नृपो१ यंत्वंरोचनागौरशरीरयष्टिः । अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वांयोगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ अत्रान्योन्यशोभापरिवृद्धयइतितादर्थ्यार्थः शेषपदार्थैः परिष्क्रियते सोऽयन्तादर्थ्यपरिकरः ॥ १७ ॥ उपपदपरिकरोयथा । प्रत्यक्षवस्तुविषयाय जगद्धिताय विश्वस्थितिप्रलयसम्भवकारणाय । सर्वात्मने विजितकोपमनोभवाय तुभ्यन्नमस्त्रिभुवनप्रभवे शिवाय ॥ अत्रनमस्तुभ्यमित्युपपदार्थःसमस्तपदैःपरिष्क्रियतेसोयमुपपदपरिकरः ॥ १८ ॥ उपमारूपकादीनांशब्दार्थोभयभङ्गिभिः ॥ साधर्म्योत्पादनंयत्तमन्येपरिकरंविदुः ॥ ७६ ॥ तत्रसशब्दकृतउपमायांयथा । कहकहविरएइपअम्मग्गम्पुलएइछेज्जमाविसइ । चोरव्वकईअत्थंलद्धन्दुःक्खेणणिव्वहइ२ ॥ अत्रपदमार्गच्छन्दैः३शब्दैर्भिन्नार्थैरभिन्नार्थविरचनादिक्रियानिवेशिभिःकविचोरयोरप्रसिद्धमौपम्यं साधितमितिशाब्दोयमौपम्यपरिकरः ॥ १९ ॥ अर्थकृतोरूपकेयथा । विअडगअणसमुद्दे दिअसेसूरेणमन्दरेणवमहिए । णीअइमइरव्वसंज्झातिरसामग्गेणअमुअकलसोव्वससी४॥ अत्रगगनेसमुद्रत्वेन निरूपितेसूर्यसन्ध्याशशिभिर्मन्दरमदिराऽमृतकलशैश्चमथनादिक्रियानिवेशिभिरर्थैः परस्परोपमानात्साधर्म्य-

१नृपोसावित्यपिपाठः । २कथंकथमपिरचयति मार्गं प्रलोकते छेद्यमाविशति । चोरइवकविरर्थं लब्धुंदुःखेन निर्वहति ॥ ३पदरीतिच्छन्दोभिः । ४विवते गगनसमुद्रे सूर्येण मन्दरेणेवमथिते । नीयतं मदिरेवसंध्या तस्यामार्गेणामृतकलशइवशशी ॥

मुत्पादितमित्यार्थोयंरूपकपरिकरः ॥ २० ॥ उभयकृतस्त्र विरोधश्लेषयोर्यथा । रइमुणालाहरणो णलिणदलत्थइ-अपीवरत्थणअलसो । वहइपिअसङ्गमम्मिविमअणा-अप्पपसाहणजुअइजणो१ ॥ अत्रप्रियसङ्गमेपिमदनाकल्पप्रसाधनम्भवतीति विरुद्धार्थयोः साधर्म्योत्पादनाय जलेक्रीडतोयुवतिजनस्य यथोक्तविशेषणाभ्यांशब्दतोऽर्थतश्चोपस्कारःकृतइत्युभयकृतोयंविरोधश्लेषपरिकरः । एवमलङ्कारान्तरेष्वपिद्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥ एकावलीतियासापिभिन्नापरिकरान्नहि ॥ त्रिधासापिसमुद्दिष्टाशब्दार्थोभयभेदतः ॥७७॥ तत्रशब्दैकावलीयथा । पर्वतभेदिपवित्रं२जैत्रन्नरकस्य३बहुमतङ्ग४हनम् । हरि५मिवहरि६मिवहरि७मिववहतिपयः पश्यतपयोष्णी ॥ अत्रहरिमिव हरिमिवहरिमिवेतिशब्दैकावल्या विभिन्नार्थयापयःकर्मकारकमुपस्क्रियतेसेयंशब्दैकावलीपरिकरस्यैवभेदः ॥२१॥ अर्थैकावलीयथा । किमितिकबरीयाद्रकृताद्गद्रशौकिमकज्जलेनखलुलिखिताः पत्त्रावल्यःकिमद्य कपोलयोः । अयमयमयङ्किञ्चक्राम्यत्यसंस्मरणेनतेप्रियसखि सखीहस्तन्यस्तोविलासपरिच्छदः८॥अत्रायमयमयमितिसर्वनामपरामृष्यमाणयाप्रागुपन्यस्तकारणभूतयाततोन्यया वा तथाविधयाऽर्थैकावल्यापरिच्छदइतिकर्तृकारकमभिन्ना-

१ रतिस्मृणालाभरणो नलिनीदलस्थगितपीवरस्तनकलशः । वहति प्रियसंगमेपिमदनाकल्पप्रसाधनंयुवतिजनः॥२पर्वतभेदकं पूतं पर्वतभेदिनंपविं चायती इतिच ॥ ३नरकासुरस्यनिरयस्यच ॥ ४ अतिगम्भीरं संमतं बहून्मतङ्गान् गजान् हन्तीतिच ॥ ५इन्द्रम् । ६विष्णुम् । ७सिंहम् ॥ ८ कुसुमोत्तरीयम् ।

र्थइत्रपरिष्क्रियतेसेयमर्थैकावलीपरिकरस्यैवभेदः॥ २३ ॥ उभयैकावलीयथा॥ अम्बातुष्यतिनमया नस्नुषया सापि नाम्बयानमया।अहमपिनतयानतया वद राजन्! कस्य-दोषोयम् ॥ अत्राम्बास्नुषाऽस्मदर्थलक्षणैरर्थैस्तद्वाचिभिः सर्वनामभिःशब्दैरेकावलीक्रमेण मिथोऽनुस्यूतैर्मिथोऽनुस्यूतएवतुष्यतीतिक्रियाहेतुर्मयेत्यादिभिःपरिष्क्रियतेसेयमुभयग्रथितत्वादुभयैकावलीपरिकरस्यैवभेदः २४ ॥ १७ ॥ इतिपरिकरालंकारनिरूपणम् ॥ क्रियाजातिगुणद्रव्य वाचिनैकत्रवर्त्तिना ॥ सर्ववाक्योपकारश्चेद्दीपकन्तन्निगद्यते ॥ ७८ ॥ अर्थावृत्तिःपदावृत्तिरुभयावृत्तिरावली ॥ सम्पुटंरसनामालाचक्रवालञ्चतद्भिदाः ॥ ७९ ॥ तेषुक्रिया वाचिनाआदिदीपकंयथा । चरन्ति चतुरम्भोधिवेलोद्यानेषु दन्तिनः । चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासोगुणाश्च ते ॥ अत्रचरन्तीतिक्रियायाद्वयोरपिवाक्ययोरादिपदस्थयैवोपकारःक्रियतइत्यादिदीपकमिदङ्क्रियाविषयमुच्यते। एवम्मध्यान्तयोरपिद्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ जातिवाचिना आदिदीपकंयथा। पवनोदक्षिणःपर्णञ्जीर्णंहरतिवीरुधाम् । सएवच नताङ्गीनाम्मानभङ्गायकल्पते ॥ अत्रपवन इत्यादिपादे जातिपदन्तेनादिदीपकमिदञ्जातिविषयमुच्यते। एवम्मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ॥ २॥ गुणवाचिना आदिदीपकंयथा । श्यामलाःप्रावृषेण्याभिर्दिशोजीमूत पङ्क्तिभिः । भुवश्चसुकुमाराभिर्नवशाद्वलराजिभिः ॥ अत्र श्यामलाइत्यादिपादे गुणपदन्तेनादिदीपकमिदङ्गुण-

विषयमुच्यते । एवम्मध्यान्तयोरपिद्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ द्रव्यवाचिनाआदिदीपकंयथा । विष्णुनाविक्रमस्थेनदानवानांविभूतयः । क्वापिनीताःकुतोप्यासन्नानीतादेवतर्द्धयः ॥ अत्रविष्णुनेत्यादिपादेद्रव्यपदन्तेनादिदीपकमिदन्द्रव्यविषयमुच्यते । एवम्मध्यान्तयोरपिद्रष्टव्यम् ॥४॥ अर्थावृत्तिर्यथा । हृष्यतिचूतेषुचिरन्तुष्यनिबकुलेषुमोदतेमरुति । इहहिमधौकलकूजिषुपिकेषुप्रीयतेकामी ॥ अत्रहृष्यति,तुष्यति,मोदते,प्रीयतइत्येतैःपदैःसएवार्थआवर्त्यमानःसर्ववाक्यानिदीपयति । सेयमर्थावृत्तिर्दीपकस्यभेदः ॥ ५ ॥ पदावृत्तिर्यथा । उत्कण्ठयतिमेघानाम्माला वृन्दङ्कलापिनाम् । यूनामुत्कण्ठय१त्यद्यमानसम्मकरध्वजः ॥ अत्रोद्ग्रीवङ्करोतिउत्कण्ठावन्तङ्करोतीत्यर्थयोरुत्कण्ठयतीति पदमावर्त्यमानं वाक्यद्वयमपिदीपयति । सेयरूपदावृतिर्दीपकस्यभेदः॥६॥उभयावृत्तिर्यथा। जयदेव भुवनभावन! जयभगवन्निखिलवरदनिगमनिधे! ॥जयरुचिरचन्द्रशेखर!जय मदनान्तकजयादिगुरो !॥ अत्रजयेत्यर्थःशब्दश्चावर्त्यमानः सर्ववाक्यानिदीपयतियेयमुभयावृत्तिर्दीपकस्यभेदः ॥ ७ ॥ आवलीयथा । त्वमर्कस्त्वंसोमस्त्वमसिपवनस्त्वंहुतवहस्त्वमापस्त्वंव्योमत्वमुधरणिरात्मात्वमितिच । परिच्छिन्नामेवन्त्वयिपरिणताबिभ्रतिगिरंनविद्मस्तत्तत्त्वंवयमिहहियत्त्वन्नभवसि ॥ अत्रपूर्वार्द्धेत्वमितिशब्दार्थयोःप्रथमावृत्तिः प्रथमपादस्थयाअ-

१उत्कण्ठावच्छब्दार्थसिचिद्दष्टवद्भावेनविम्मतोर्लुगितिलुकीदंबोध्यम् ॥

सीतिक्रिययादीप्यते । ततस्तृतीयपादेत्वयीतिरूपान्त-रेणयुष्मदर्थआवर्त्यमानःक्रियान्तरेणसम्बध्यते । चतुर्थ-पादेतुपुनरपितेनैवरूपेणास्त्यर्थेनभवतिनासम्बध्यतइति सेयंवृत्तीनामावृत्तिरावलीतिदीपकस्यैवभेदोभवति ॥ ८ ॥ सम्पुटंयथा । णवपल्लवेसुलोलइघोलइविदुवेसुचलइसि-हरेसु । थवइथवएसुचलणेवसन्तलच्छीअसोअस्स १ ॥ अत्रनवपल्लवेत्यादीन्यशोकस्येतिलोलतीत्यादीनिवसन्त-लक्ष्मीरितिपदेद्रव्यवाचिनीसम्पुटक्रमेण मिथःसम्बध्य-मानेमिथः सम्बद्धान्येवदीपयतः । तदेतत्सम्पुटन्नामदी-पकस्यभेदः ॥ ९ ॥ रसनायथा । सलिलंविकाशिकमल-कुमलानिसुगन्धिमधुसमृद्धानि । मधुलीनालिकुलाकुल-मलिकुलमपिमधुररणितमिह ॥ अत्ररसनाक्रमेणमिथः सङ्ग्रथितानिसलिलविकाशिकमलमित्यादीनिवाक्यानि इहेत्यन्तस्थितेनाधिकरणवाचिनाद्रव्यदीपकेनदीप्यतेत-देतद्रसनादीपकन्नामादिदीपकभेदः ॥ १० ॥ मालायथा । इमिणासरएणससीससिणाविणिसाणिसाइकुमुअवणम् । कुमुअवणेणअपुलिणं पुलिणेणअ सोहएहंसउलम् २ ॥ अत्रमालाक्रमेणपरस्परग्रथिताः कर्त्तारोहेतवश्चशशिप्र-भृतयःशोभन्तइतिक्रिययादीप्यन्ते । तदेतन्मालादीपक-न्नामदीपकस्यभेदः । कःपुनरस्यपूर्वस्माद्विशेषः ? । पूर्व-त्रवृत्तिच्छिन्नंरसनायांसर्वत्रइहतुस्वतन्त्रमालापुष्पवत्प-

१ नव पल्लवेषु लोलतिविद्रुमेषु चलतिशिखरेषु । तिष्ठति स्थलीषुचलतेव-सन्तलक्ष्मी अशोकस्य ॥ २ अनया शरदा शशी शशिनापि निशा निशया कुमुद वनम् । कुमुदवनेनच पुलिनं पुलिनेनचशोभते हंसकुलम् ॥

दम्पदेनयुज्यमानङ्क्रियादिभिः सम्बध्यतइतिततोयम्भिद्यते ॥ ११ ॥ चक्रवालंयथा । संग्रामाङ्गणमागतेनभवता चापेसमारोपितेदेवालोकय१येनयेनसहसायद्यत्समासादितम् । कोदण्डेनशराः शरैररिशिरस्तेनापिभूमण्डलं तेनत्वं भवताचकीर्त्तिरतुला कीर्त्याचलोकत्रयम्॥अत्रसंग्रामाङ्गणमागतेनभवताचापेसमारोपितइतिभावलक्षणाक्षिप्तस्यभावविशेषस्यद्वितीयपादेकारकवीप्सयायत्संक्षेपेणाभिधानन्तदेतच्चक्रवालाद्रिर्णवमालादीपकेनविस्तरव तावेष्टितमिदञ्चक्रवालन्नामदीपकस्यभेदः ॥१२॥१८॥इति दीपकालंकारनिरूपणम् ॥ शब्दस्ययदिवार्थस्यद्वयोरप्यनयोरथ ॥ भणनम्परिपाट्यायत्क्रमःसपरिकीर्त्तितः॥८०॥ तत्रशब्दपरिपाटिर्द्विधा । पदतोवाक्यतश्च । तयोराद्या यथा । तस्याः प्रवृद्धलीलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः । जीयन्तेवल्लकीकुन्दस्रगिन्दीवरसम्पदः ॥ अत्रालापस्मितदृष्टिभिः पदार्थैर्वल्लकीकुन्दस्रगिन्दीवरसंपदः पदार्था जीयन्तेइतिशब्दपरिपाट्याभणनंसेयं पदतःशब्दपरिपाटिःक्रमः ॥ १ ॥ वाक्यतोयथा । इन्दुर्मूर्ध्नि शिवस्यशैलदुहितुर्वक्त्रेनखाङ्कः स्तनेदेयाद्वोऽभ्युदयन्द्वयन्तदुपमामालम्बमानंमिथः । संवादः प्रणवेनयस्यदलनाकायैकतायान्तयोरूर्द्धं द्वारविचिन्तितेनचहृदिध्यातस्वरूपेणच ॥ अत्रेन्दुर्मूर्द्ध्निशिवस्यशैलदुहितुर्वक्त्रेनखाङ्कःस्तनइतिचान्यार्थवाचिनौ शब्दसमुदायौक्रमेणोर्द्धं द्वारविचिन्तितेनचहृ-

१देवाकर्णयेत्यपि क्वचित्पाठः ॥

द्विध्यातस्वरूपेणचेतिवाक्यार्थद्वयवाचिभ्यांशब्दसमुदाया-
भ्यांसम्बध्येते । सौयंवाक्यतःशब्दपरिपाटिःक्रमः ॥ २ ॥
अर्थपरिपाटिर्द्विधाकालतोदेशतश्च । तयोराद्यायथा । हस्ते
लीलाकमलमलकंबालकुन्दानुविद्धन्नीतालोध्रप्रसवरजसा
पाण्डुतामाननश्रीः । चूडापाशे नवकुरबकञ्चारुकर्णे शि-
रीषंसीमन्तेचत्वदुपगमजंयत्रनीपंवधूनाम् ॥ अत्रहस्ते-
लीलाकमलमलकं बालकुन्दानुविद्धमित्याद्यर्थानां शर-
दादिकालक्रमेणभणनंसेयङ्कालतोर्थपरिपाटिःक्रमः ॥ ३॥
द्वितीयायथा । पायाद्वोरचितत्रिविक्रमतनुर्देवःसदैत्या-
न्तको यस्याकस्मिकवर्द्धमानवपुषस्तिग्मद्युतेर्मण्डलम् ।
मौलौरत्नरुचिः श्रुतौपरिलसत्ताटङ्ककान्तिक्रमाज्जातंव -
क्षसिकौस्तुभाभमुदरेनाभीसरोजोपमम् ॥ अत्रत्रिविक्र-
मतनोर्वैकुण्ठस्य प्रवृद्धिसमयेक्रमेणैवमौलिश्रुतिवक्षउदर-
लक्षणेषु शरीरदेशेषुभास्वन्मण्डलस्यचूडारत्नताटङ्कको-
स्तुभनाभ्यम्बुजैर्योऽयमौपम्यलाभःसेयन्देशतोऽर्थपरिपा-
टिःक्रमः ॥ ४ ॥ उभयपरिपाटिर्द्विधा । शब्दप्रधानाऽर्थ
प्रधानाच । तयोराद्यायथा । पङ्कअ पङ्कि वहेलिअकुव
लअ खित्तनु हदहिं वालिहि बिम्बविविल्लिओ पत्तिओ
चन्दु णहहिम् । करणजणाहरवअणहिं तहि लीलावइहि
णिअसिव्विवि उच्चिठ्ठीणाइ पआवइहिम् १॥अत्रपङ्कजकु-
वलयबिम्बीफलचन्द्रमसाङ्करनयनाधरवदनैर्यथासङ्ख्यं

१ पङ्कजंपङ्केऽवहेल्यकुवलयंच्चिप्तं ह्रदे वारिधौ बिम्बवल्लरः प्राप्ताश्चन्द्रोनभसि ॥ करनयनाऽधरवदनैस्तैर्लीलावतोभिर्निजमिल्ये पि उच्चस्थानानिप्रजापतिभिः ॥

पराजयतइतिशब्दपरिपाटीयैवपङ्कजानि पङ्केन्यस्तानि, कुवलयानि ह्रदेक्षिप्तानि, बिम्बंवृन्तेप्रकीर्णश्चन्द्रोनभसि निरस्तइत्याधाराणामुपर्युपरिभावःक्रियाणाञ्चतयागताऽरतम्यमित्यर्थपरिपाटिर्न्यग्भवति । सेयंशब्दप्रधानोभयपरिपाटिःक्रमः॥५॥अर्थप्रधानायथा । गङ्गे!देवि दृशा पुनीहि यमुने! मातःपुनर्दर्शनं सम्प्रश्नोऽस्तुपितःप्रयाग! भगवन्न्यग्रोध! मान्ध्यास्यसि । तंहारासिलतावतंसविपुलस्थूलांसवक्षोभुजस्तुम्भावंभवतामवन्तिनगरीनाथं दिदृक्षामहे॥अत्रगङ्गायमुनाप्रयागन्यग्रोधतत्पुम्भावाऽवन्तिनगरीनाथलक्षणानामर्थानां मुख्यक्रमेणदेविदृशापुनीहि, मातःपुनर्दर्शनं, पितःसंप्रश्नो,भगवन् मान्ध्यास्यसीतिमुख्यक्रमेणैवसम्भ्रमद्भिर्वचोविशेषैरभ्यर्चा भवतामेवपुम्भावमवन्तिनगरीनाथन्दिदृक्षामहइति येयमभ्यर्थनाभङ्गिस्वार्थपरिपाटिक्रुतातस्याश्चगङ्गेयमुनेप्रयागन्यग्रोधेतिहारासिलतावतंसविपुलस्थूलांसवक्षइतिचशब्दपरिपाटीपरस्परमुपमानोपमेयभूतेन्यग्भवतः सेयमर्थप्रधानोभयपरिपाटिःक्रमः ॥ ६ ॥ १९ ॥ इतिक्रमालंकारनिरूपणम् ॥ मिषंयदुक्तिभङ्गिर्यावसरोयःससूरिभिः ॥ निराकाङ्क्षोऽथसाकाङ्क्षःपर्यायइतिगीयते ॥८१॥ तेषुनिराकाङ्क्षम्मिषंयथा । मयाविमुक्ताबहिरेववल्लकीव्रजेदवश्यायकणैश्चसार्द्रताम् । द्रुतन्तदेनाङ्कुरवैनिचोलकेकयाचिदेवम्मिषतोविनिर्ययौ ॥ अत्रकयाचिदेवं मिषतोविनिर्ययइत्युदक्ताभिधानेनाकाङ्क्षानिराकृतेर्निराकाङ्क्षमेतन्मिष-

न्नामपर्यायभेदः ॥ १ ॥ तदेव साकाङ्क्षं यथा । दशत्यसौ परभृतःसहकारस्यमञ्जरीम् । तमहंवारयिष्यामियुवाभ्यां स्वैरमास्यताम् ॥ अत्रकयाचिदेवम्मिषतोविनिर्ययेइति वदुदक्कोनभिधानात्साकाङ्क्षमेतन्मिषन्नामपर्यायस्यभेदः ॥ २ ॥ निराकाङ्क्षोक्तिभङ्गिर्यथा । राजन्!राजसुतानपाठयतिमान्देव्योपितूष्णींस्थिताःकुब्जेभोजयमांकुमारकुशलन्नाद्याज्जुके१भुज्यते । इत्थन्नाथ!शुकस्तवारिभवनेमुक्तोध्वगैः पञ्जराच्चित्रस्थानवलोक्य वेश्मवलभीष्वेकैकमाभाषते ॥ अत्रानयोक्तिभङ्ग्या शून्यीकृतारिनगरस्य नरपतेःकश्चित्प्रतापंवर्णयतितत्रवाक्यस्यपरिपूर्णत्वेननिराकाङ्क्षत्वान्निराकाङ्क्षेयमुक्तिभङ्गिः ॥ ३॥ साकाङ्क्षायथा । शान्त्यैवोऽस्तुकपालदाम जगताम्पत्युर्यदीयांलिपिंक्वापिक्वापिगणाःपठन्तिपदशोनातिप्रसिद्धाक्षराम् । विश्वंस्रक्ष्यति वक्ष्यति क्षितिमपामीशिष्यते शिष्यते नागैरागिषुरंस्यतेऽत्स्यतिजगन्निर्वेक्ष्यतिद्यामिति ॥ अत्रानयोक्तिभङ्ग्याब्रह्माद्यस्तसमयेप्यनस्तमितस्यभगवतोमहेश्वरस्यप्रभावोवर्ण्यतेतत्रचयदीयांलिपिङ्क्वापिक्वापिगणाःपठन्तिपदशोनातिप्रसिद्धाक्षरामित्यनेनैववाक्येस्मिन्नाकाङ्क्षोत्थाप्यते।सा चविश्वंस्रक्ष्यतीत्यस्मिन्नीदृशीब्रह्मणाञ्चचतुर्युगसहस्रान्ते दिनमेकमिति मानेनैषवर्षशतजीवी विश्वंस्रक्ष्यतिब्रह्मेति ज्ञाप्यते । कपालञ्चास्यभगवतोभूषणम्भविष्यतीति । वक्ष्यतिक्षितिमित्यस्मिन्नीदृशीब्रह्मणामयंवर्षशतेनैकन्दिनमितिमानेनैषपुरुषायुष१जीवीक्षितिंवक्ष्यतिविष्णुरिति

१ हे उपमातः ॥

ज्ञाप्यते कपालञ्चास्यभगवतोभूषाभविष्यतीति । एवमपामीशिष्यतइत्यादिषु वरुणवायुकामयमेन्द्रविषयत्वेन योजनीयंसेयमनेकप्रकारेणब्रह्मादीनांसाक्षादनभिधानेन साकाङ्क्षोक्तिभङ्गिः ॥ ४ ॥ अवसरोनिराकाङ्क्षोयथा । अथ तैःपरिदेविताक्षरैर्हृदयेदिग्धशरैरिवार्दितः । रतिमभ्युपपत्तुमातुरांमधुरात्मानमदर्शयत्पुरः ॥ अत्र "क्वनुतेहृदयङ्गमःसखाकुसुमायोजितकार्मुकोमधुः । नखलूग्ररुषा पिनाकिनागमितःसोपिसुहृद्गताङ्गतिम्" इतियानि रतेःपरिदेविताक्षराणितैराकृष्टहृदयस्य मधोर्योयमात्मदर्शनाय प्रस्तावःसोयन्नकिञ्चन काङ्क्षतीतिनिराकाङ्क्षोयमवसरःपर्यायस्यभेदः॥५॥साकाङ्क्षोयथा । अज्जविबालोदामोअरोत्तिइअजम्पिएजसोआए।कण्हमुहपेसिअच्छणिणहुअंहसिअं वअवहूण१। अत्राद्यापिबालोदामोदर इति कृत प्रस्तावनस्य कृष्णास्यवक्त्रे विन्यस्तलोचनयातद्रहस्यवादिन्याव्रजवधूमतल्लिकयायदेतन्निभृतंहसितन्तत्तवाम्बाबालनत्वाम्भूतेत्वन्तुमादृशीभिर्निधुवनविदग्धाभिर्दिवानिशंयमुनानिकुञ्जोदरेषु विहरसीत्यादिनार्थजातेनसाकाङ्क्षमितिसाकाङ्क्षोयमवसरःपर्यायस्यभेदः ॥६॥२०॥ इतिपर्यायालंकारनिरूपणम् ॥ विवक्षायाविशेषस्यलोकसीमातिवर्तिनी ॥ असावतिशयोक्तिःस्यादलङ्कारोत्तमाचसा ॥ ८२॥ साचप्रायोगुणानाञ्चक्रियाणाञ्चोपकल्पते ॥ नहिद्र-

---

१ अचतुरेतिनिपातितः ॥ २ अद्यापि दामोदरो बालोस्तीति च जल्पिते यशोदया ।कृष्णमुखप्रेषिताक्षं निभृतं हसितं व्रजवधूभिः ।

व्यस्यजातेर्वाभवत्यतिशयःक्वचित् ॥८३॥ प्रभावातिशयो यस्त्वयस्यानुभवनात्मकः ॥ अन्योन्यातिशयोयस्तेपिना- तिशयात्पृथक् ॥८४॥ अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुःपरा यणम् ॥ वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥ ८५॥ तत्रगुणातिशयेनमहत्त्वातिशयोयथा । अहोविशा लम्भूपाल!भुवनत्रितयोदरम् । मातिमातुमशक्योपियशो राशिर्यदत्र ते॥अत्रैवं यशोराशेरशक्यमानस्याप्यतिशयो क्त्याविशेषविवक्षा । येन त्रिभुवनोदरमपिसङ्कीर्णमाशङ्क्य ते । सोयम्महत्त्वातिशयोनामातिशयभेदः ॥१॥ तनुत्वा- तिशयोयथा । स्तनयोर्जघनस्यापिमध्येमध्यम्प्रियेतव । अस्तिनास्तीति सन्देहोनमेऽद्यापि निवर्तते॥अत्रैवम्मध्य स्यलोकसीमातिक्रमेणतनावतिशयविवक्षायेनतदस्तिना स्तीतिवासन्दिह्यते । सोयन्तनुत्वातिशयोनामातिशयभे दः ॥ २ ॥ कान्त्यतिशयोयथा । मल्लिकामालभारिण्यः१ सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः । क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नाया मभिसारिकाः ॥ अत्रैवञ्चन्द्रालोकस्य लोकसीमातिक्रमेण बाहुल्योत्कर्षविवक्षा । येन तस्मिन्समानाभिहारेणाभिसा रिकाअपिनलक्ष्यन्तेसोयङ्कान्त्यतिशयोनामातिशयभेदः । अथास्यपिहितात्कोविशेषः? । उच्यते । पिहितेचन्द्रातप स्योत्कर्षेणाभिसारिकातिरस्कारोविवक्ष्यते । इहत्वभिसा रिकातिरस्कारेण चन्द्रातपोत्कर्षइति ॥३॥ प्रभावातिश- योयथा । तन्दइआहिण्णाणञ्जंम्मिविअङ्गम्मिराहवेणण-

१ स्पष्टकेषीकामालानांचिततूलभा रयुद्दतिपर्वपदस्यञ्जस्वः ॥

णिमिअम्। सीआपरिगव्वेणव्वऊढेतिणविणिरन्तरंरोम-
ञ्चो१। अत्रदयिताभिज्ञानस्ययोयंरोमाञ्चक्रियाविशेषःस
क्रियातिशयस्यैव भेदः प्रभावातिशयउच्यते ॥४॥ अनुभा
वातिशयोयथा। विमलिअरसाअलेणविविसहखइणा-
अइट्ठमूलच्छेअम्। अप्पन्ततुङ्गसिहरन्तिहुअणहरणेपव-
ट्टिएणविहरिण २॥ अत्ररसातलमपिमृद्गनताशेषेणापि
च तस्यमूलन्नदृष्टं त्रिभुवनमप्युल्लङ्घयताहरिणाऽपिनतुङ्ग
शिखराणिप्राप्तानीतियदेतल्लोकसीमातिक्रमेणविशेषव्य-
वस्थय।पर्वतानुभावभणनंसोयमनुभूयमानमाहात्म्याति
शयस्यैवभेदोनुभावातिशयउच्यते ॥५॥ अन्योन्यातिशयो
यथा। रणदुज्जओदहमुहोसुराअवज्झाअतिहुअणस्स
इमे। पडइअणत्थोत्तिफुडंविहीसणेणपुडिआहरणीस-
सिअम् ३॥ अत्रदशास्यःसमरेनजीयतेसुराश्चामरत्वान्न
वध्यन्ते। तयोश्चपरस्परंसङ्घट्टक्रियातिशयात्त्रिभुवन-
मपिक्षयंयास्यतीति येयमन्योन्यातिक्रियातिशयभणना-
ल्लोकसीमातिक्रमेणविशेषविवक्षा। सोयंक्रियातिशयोना
मातिशयएवान्योन्यातिशयउच्यते ॥६॥२१॥ इतिअतिश-
योक्त्यलंकारनिरूपणम्॥ श्लेषोनेकार्थकथनम्पदेनैकेनक
थ्यते॥ पदक्रियाकारकैःस्याद्भिन्नाभिन्नैःसषड्विधः॥८६॥

१ तद्दयिताभिज्ञानं जन्मन्यपि अङ्गे राघवेननिर्मितम्। सीतापरिगर्वेणेव ऊढेति नवनिरंतरं रोमाञ्चः॥ २विमृदितरसातलेनापि विषधरपतिना अदृष्ट-मूलच्छेदम्। अप्राप्ततुङ्गशिखरं त्रिभुवनहरणे प्रवर्द्धितेनापि हरिणा॥ ३ रण-दुर्जयोदशमुखः सुराश्चवध्यास्त्रिभुवनस्येमे। पतति अनर्थोतिस्फुटं विभीषणेन स्फुरिताधरं निश्वसितम्॥

तेषुभिन्नपदोयथा । दोषाकरेणसंबन्धन्नक्षत्रपथवर्तिना राज्ञाप्रदोषोमामित्थमप्रियङ्किन्नबाधते ॥ अत्रप्रदोषोरात्रेःप्रथमोयामः किमिति प्रियारहितंमांनबाधत इत्युक्तेर्युक्तिमाह । इत्थमनुभूयमानेनप्रकारेणराज्ञासंबन्धंकीदृशेनदोषाकरेणनक्षत्रपथवर्तिनेति । योहिदोषाणामाकरेण राजमार्गातिगामिनाच राज्ञा प्रकृष्टदोषःसंबध्यतेसोऽप्रियमवश्यम्बाधते एव तदत्रपूर्वस्मिन्प्राकरणिकेर्थेद्वितीयोर्थोऽप्राकरणिकःपदभेदेनोपश्लिष्यमाणोभिन्नपदश्लेषापदेशमासादयति ॥१॥ अभिन्नपदोयथा । असावुदयमारूढःकान्तिमान्रक्तमण्डलः । राजाहरतिलोकस्यहृदयं मृदुभिःकरैः॥ अत्रायमुदीयमानश्चन्द्रमा लोकस्यहृदयंहरतीत्युक्तेर्युक्तिमाह । राजानुरक्तमण्डलउदयीमृदुकरःकान्तिमानिति।योह्येवंभूतोराजासोवश्यं लोकस्य हृदयहारी भवति । अत्रापिचप्राकरणिकेर्थेऽप्राकरणिकउपश्लिष्यमाणःपदानामभेदेनाभिन्नपदश्लेषोभवति ॥२॥ भिन्नक्रियोयथा । मधुराारागवर्द्धिन्यःकोमलाःकोकिलागिरः । आकर्ण्यन्ते मदकलाःश्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥ अत्राकर्ण्यन्ते श्लिष्यन्ते चेतिक्रियापदद्वितयस्यप्राधान्यतःसमुच्चयेनोपात्तस्य मधुराइत्यादिभिःश्लिष्टपदैःकोकिलागिरइत्यसितेक्षणाइतिवाविशेष्यैकपदवर्जंपर्यायतः संबन्धोभवतितद्यथा । आकर्ण्यन्ते काःकोकिलागिरःकीदृश्योमधुरारागवर्द्धिन्यःकोमलाःपुनरपिकिंभूताअसितेक्षणाअसितेउपवेशितेअन्तःप्रमोदानुभावादीक्षणेयाभिस्तास्तथा । सर्वोपि

हिमधुरंशब्दमाकर्णयन्निश्चलाक्षोभवति। श्लिष्यन्ते चक्रा असितेक्षणाहरिणचक्षषः किंभूता मदकलाः कोकिलागिरः कोमलारागवर्द्धिन्योमधुराइतिसोयंद्वयोर्विभिन्नक्रिययोर्भिन्नार्थैचरूपिणांपदार्थानामुपश्लेषोभिन्नक्रियःश्लेषउच्यते ॥३॥ अभिन्नक्रियोयथा। स्वभावमधुराःस्निग्धाः शंसन्त्योरागमुल्वणम्। दृशोदूत्यश्चकर्षन्तिकान्ताभिःप्रेषिताःप्रियान्। अत्रकर्षन्तीत्येतस्यांक्रियायांदृशांदूतीनाञ्चश्लिष्टपदत्वेनावेशादयमभिन्नक्रियो नामश्लेषविशेषः। प्रथमयोरस्यवाकोविशेष?इतिचेत्। तत्रैकस्यैवप्राकरणिकत्वमत्रतुद्वयोरपीत्ययंचभिन्नकारकोभवति॥४॥ भिन्नकारकोयथा। गतिर्वेणीचनागेनवपुरूरूचरम्भया। औष्ठौपाणीप्रवालैश्चतस्यास्तुल्यत्वमाययुः॥ अत्रैकस्मिन्पक्षेधर्मधर्मिणोरभेदोपचारान्नागगतिर्गृह्यते। तत्रगतेर्वेण्याश्चनागेनहस्तिनाअहिनाचतुल्यत्वंवपुरूर्वोश्चरम्भयाकदल्या अप्सरोभिश्चतुल्यत्वमोष्ठयोःपाण्योश्चप्रवालैर्विद्रुमैर्नवपल्लवैश्चवर्णनीययोःश्लेषप्रभावाल्लभ्यतेसोयमनेककर्तृकत्वाद्भिन्नकारकइतिश्लेषोभवति॥५॥ अभिन्नकारकोयथा। कृष्णार्जुनानुरक्ताऽपिदृष्टिःकर्णावलम्बिनी। यातिविश्वसनीयत्वङ्कस्यतेकलभाषिणि॥ अत्रहेकलभाषिणि कस्य तेदृष्टिर्विश्वास्याभवतीत्युक्तेर्युक्तिमाह। कृष्णार्जुनानुरक्तापिकर्णावलम्बिनीतियाहिकृष्णार्जुनेनाऽनुरज्यतेकथंसाकर्णपक्षपातिनीभवति। याचैवमुभयगतातस्याङ्कोविश्वसितिसचायमेककर्तृकत्वादभिन्नकारकइतिश्लेषोभवति॥६॥

२३॥ इतिश्लेषालङ्कारनिरूपणम् ॥

स्वाभिप्रायस्यकथनंयदिवाप्यन्यभावना॥अन्यापदेशोवा यस्त्त्रिविधंभाविकं विदुः॥८७॥मतेचास्माकमुद्भेदोविद्य- तेनैवभाविकात्।व्यक्ताव्यक्तोभयाख्याभिस्त्रिविधःसोऽपि कथ्यते॥८८॥तत्र भाविकभेदेषु स्वाभिप्रायकथनं यथा । णाविज्जइदुग्गेभिजआदिठ्ठिम्मिजम्मिभिउडिम्राजत्थणअ व्वाहारओघिप्पइआहसत्तएविछुहइ । अहिणिन्नुएजत्थ णसोवंम्रंसिम्रातम्मेकहहु माणअन्नइमेइच्छहुजिम्रजम्१। म्रत्र भ्रूभेदासम्भाषणप्रियतमावक्षेपणरूपान्प्रत्यनभिम- तप्रतिपादनरूपस्याभिप्रायस्यकथितत्वादिदं स्वाभिप्राय- कथनंनाम भाविकम् । अन्यभावनायथा । दंसणवलिम्र- न्दढकंविघणन्दीहरंसुपरिणाहम् । होइइघरेसाहीणम्मु- सलनघणाणमहिलाण२।म्रत्रमेढ्रभावनयामुसलरूपस्यो- क्तत्वादिदमन्यभावनाभिधानम्भाविकम् । अन्यापदेशोय- था । म्रासाइअं णाएण जत्तिअविअं विहीणओरम्मसुव- सहएन्हिं रक्खिज्जइगहवछेत्तम्३। अत्रपरक्षेत्रस्यघस्मर- वृषनिवारणापदेशेनचिरात्परिज्ञातउपपत्तिर्वार्यते।तदि- दमन्यापदेशाख्यम्भाविकम्॥२॥उद्भेदेषुव्यक्तोयथा। मन्ते- सिमहुमहपणम्रं सन्दाणेसितिअसेसपाअवरम्रणम । ओ

१ न विद्यते दुर्ग्राह्याहृष्टे यस्मिन् भ्रुकुटिका यत्र न च व्याहारो गृह्यते आहसति विक्षुभ्यते । अभिनन्दके यत्र न सोपदर्शिता तंमेकथय मानंयदिमे इच्छसि जीवनम् ॥ २ दर्शनवलितं दृढमपि घनं दीर्घं सुपरिणाहम् । भवति गृहे स्वाधीनं मुसलं धन्यानां महिलानाम् ॥ ३ आसादितं नागेन याचिक इव विहीनको रमव वृषभ इह रक्ष्यते गृहपतिक्षेत्रम् ॥

जसुसुद्धसहावंसम्भावेसुसुरणाहजावअलोजम्।१।अत्रमाया विनोमहेन्द्रस्याभिप्रायः सत्यकेनव्यक्तमेवोद्भिन्नइतिव्यक्तोयमुद्भेदः॥३॥अव्यक्तोयथा। निःशेषच्युतचन्दनंस्तनतटंनिर्मृष्टरागोधरोनेत्रेदूरमनञ्जनेपुलकितातन्वीतवेयन्तनुः। मिथ्यावादिनि दूतिबान्धवजनस्याज्ञातपीडागमा वापींस्नातुमितोगतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥ अत्रवापींस्नातुमितोगतासिनपुनस्तस्याधमस्यान्तिकमित्याक्षेपवताप्रक्तोदाहरणेनयद्यपिदूत्यान्दुश्चेष्टितंनिर्भिन्नम्।तथापिनपूर्ववद्व्यक्तव्यमित्यव्यक्तोयमुद्भेदः।उभयरूपोयथा।अम्लानोत्पलकोमलेसखिदृशौनील। ञ्जनेनाऽञ्चितेकर्पूरच्छुरणाच्चगण्डफलकेयंवेल्लितः पाण्डिमा। श्वासाः सन्तुचकन्दुकभ्रमिभुवःकिन्तुप्रभावाऽहिनामङ्गानाङ्क्रशिमानमुत्कटममुंको नाम नोत्प्रेक्षते। अत्रदृशोर्म्लानता गण्डयोः पाण्डुरत्वंश्वासानान्दैर्घ्यमित्युत्कण्ठाचिह्ननिह्नवाययोयमविनयवत्यानीलाञ्जनादिप्रयोगस्तस्यतत्त्वाभ्युपगमेऽप्यङ्गानांकृशिमानमुत्कटममुंकोनामनोत्प्रेक्षतइति योंयं सखीव्याहारस्तेनतदभिप्रायउद्भिन्नोऽनुद्भिन्नश्चभवतीत्यनुभयरूपोयमुद्भेदः। तेऽमीत्रयोप्युद्भेदाभाविकान्न भिद्यन्ते ॥ २३ ॥ इतिभाविकालङ्कारनिरूपणम् ॥ संसृष्टिरिति विज्ञेयासर्वाऽलङ्कारसङ्करः॥ सातुव्यक्तातथाऽव्यक्ताव्यक्ताव्यक्तेतिचत्रिधा ॥ ८९ ॥ तिलतन्दुलवद्व्यक्ताछा-

१ मन्त्वयसि मधुमम प्रणयं संदानयसि त्रिदशेश पादरजम्। शुद्धस्वभाव संभावय सुरनाथ यावदलीकम् ॥

यादर्शवदेव च ॥ अव्यक्ता क्षीरजलवत्पांसुपानीयवच्च सा ॥९०॥ व्यक्ता ऽव्यक्ता च संसृष्टिर्नरसिंहवदिष्यते ॥ चित्रवर्णवदन्यस्मिन्नानालङ्कारसङ्करे ॥ ९१ ॥ व्यक्तातिलतण्डुलवद्यथा । पिनष्टीव तरङ्गाग्रैरुदधिः फेनचन्दनम् । तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥ अत्रोत्प्रेक्षाद्वयं रूपकद्वयञ्च तिलतण्डुलवत्सङ्कीर्यते ॥१॥ व्यक्तैव च्छायादर्शवद्यथा । निर्मलेन्दु नभो रेजे विकचाब्जम्बभौ सरः । परस्पर्यस्पर्धवदनौ मम्नतुर्भ्रातरावुभौ । अत्रादर्शच्छायेवहेत्वलङ्कारेरामलक्ष्मणमुखयोरिन्दुपद्मौपम्येन सदृशाऽसदृशव्यतिरेको दृश्यते ॥२॥ अव्यक्ता क्षीरजलवद्यथा । क्षीरक्षालितचन्द्रेव नीलीधौताम्बरेव च । टङ्कोल्लिखितसूर्येव वसन्तश्रीरदृश्यत ॥ अत्रोपमोत्प्रेक्षेक्षीरनीरवन्मिश्रे संसृष्टे न व्यज्येते॥३॥अव्यक्तैव पांसूदकवद्यथा । कृष्णार्जुनानुरक्ताऽपिदृष्टिः कर्णावलम्बिनी । याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि!१ । अत्रपांसूदकयोरिव मृत्पिण्डेश्लेषविरोधयोरव्यक्तयोरेवव्याजस्तुतावङ्गभावोगम्यते ॥४॥ व्यक्ताऽव्यक्ता नरसिंहवद्यथा । रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैर्गजैश्च घनसन्निभैः।भुवस्तलमिवव्योम कुर्वन्व्योमेवभूतलम् । अत्रनरसिंहजाताविवसिंहनरशरीरभागयोः! परिवृत्त्यलङ्कारहेतूपमयोरङ्गभावोव्यक्ताऽव्यक्तरूपःपरिस्फुरन्नुपलभ्यते ॥५॥ व्यक्ताव्यक्तैव चित्रवर्णवद्यथा । मयूरारावमुखराम्प्रावृषं सतडिल्लताम् । महाटवीमिवोल्लङ्घ्यतो

१ कृष्णः श्रीकृष्णोवर्णश्च । अर्जुनः पार्थो धवलश्च । कर्णः श्रोत्रं राधेयश्च

यानिमुमुचुर्घना:। अत्रपटावयवस्थानान्नीलादीनामिव पटावयव्याश्रिते चित्रवर्णे श्लेषरूपकोपमार्थश्लेषाणामपदपदार्थाश्रयाणां शरद्वर्णनवाक्याश्रयिणि समाध्यलङ्कारे व्यक्ताव्यक्तरूपोऽङ्गोऽङ्गिभावः, प्रतीयते ॥ ६ ॥ २४ ॥

चतुर्विंशतिरित्येताः क्रमेणोभयसंश्रयाः ॥ काव्यालङ्कृतयःप्रोक्तायथावदुपमादयः॥२५॥इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणे उभयालङ्कारविवेचनोनामचतुर्थः परिच्छेदः ॥

॥ श्री सरस्वत्यैनमः ॥

॥ सरस्वतीकण्ठाभरणे पञ्चमः परिच्छेदः ॥

रसोभिमानोऽहंकारः शृङ्गार इति गीयते ॥ योऽर्थस्तस्याऽन्वयात्काव्यं कमनीयत्वमश्नुते ॥ १ ॥ विशिष्टादृष्टजन्मायं जन्मिनामन्तरात्मसु ॥ आत्मसम्यग्गुणोद्भूतेरेको हेतुः प्रकाशते ॥ २ ॥

शृङ्गारीचेत्कविःकाव्ये जातं रसमयञ्जगत् ॥ सएव चेदशृङ्गारीनीरसं सर्वमेवतत्॥३॥"पश्यति स्त्रीतिवाक्ये"हि न रसः प्रतिभासते ॥ "विलोकयति कान्तेति" व्यक्तमेव प्रतीयते ॥ ४ ॥ "कन्ये कामयमानम्मान्त्वन्न कामयसे कथम्" इतिग्राम्योयमर्थात्मा वैरस्यायैव कल्पते ॥ ५ ॥ "कामङ्कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि निर्दयः ॥ त्वयिनिर्मत्सरोदिष्ट्येत्यऽग्राम्योर्थो रसावहः ॥ ६ ॥ नवोर्थः सूक्तिरग्राम्या श्रव्योबन्धः स्फुटाश्रुतिः ॥ अलौकिकार्थ-

युक्तिश्च रसमाहर्त्तुमीशते ॥ ७ ॥ वक्रोक्तिश्च रसोक्तिश्च स्वभावोक्तिश्च वाङ्मयम् ॥ सर्वानुग्राहिणीं तासु रसोक्तिं प्रतिजानते ॥ ८ ॥ भावोजन्मानुबन्धोऽथ निष्पत्तिः पुष्टिसङ्करौ॥ह्रासाभासौशमःशेषो विशेषःपरिपोषवान्॥९॥ विप्रलम्भोऽथसम्भोगस्तच्चेष्टास्तत्परीष्टयः ॥ निरुक्तयः प्रकीर्णानि प्रेमाणः प्रेमपुष्टयः ॥ १० ॥ नायिकानायकगुणाः पाकाद्याः प्रेमभक्तयः॥ नानाऽलङ्कारसंसृष्टेः प्रकाराश्च रसोक्तयः ॥ ११ ॥ चतुर्विंशतिरित्युक्ता रसान्वयविभूतयः॥ स्वरूपमासां यो वेद स काव्यङ्कर्त्तुमर्हति॥१२॥ आलम्बनविभावेभ्यः स्वेभ्यःस्वेभ्यः समुन्मिषन् ॥ रसोरत्यादिरूपेण भाव इत्यभिधीयते ॥ १३ ॥ रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयन्तथा ॥ जुगुप्सा विस्मयश्चाऽष्टौ स्थायिभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १४ ॥ स्तम्भस्तनूरुहोद्भेदो गद्गदः स्वेदवेपथू । वैवर्ण्यमश्रुप्रलयावित्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥ १५ ॥ स्मृतिर्वितर्कश्चोत्कण्ठा चिन्ता चपलतामतिःगर्वः स्नेहोधृतिर्व्रीडाऽवहित्थम्मूढतामदः॥१६॥ हर्षाऽमर्षावसूयेर्ष्या विषादो दैन्यमुग्रता ॥ त्रासः शङ्का गदोग्लानिरुन्मादः सम्भ्रमः श्रमः ॥ १७ ॥ निर्वेदोजाड्यमालस्यन्निद्रा सुप्तम्प्रबुद्धता । इतिभावास्त्रयस्त्रिंशद्विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥ १८ ॥ चिरञ्चितेऽवतिष्ठन्ते सम्बध्यन्तेऽनुबन्धिभिः । रसत्वम्प्रतिपद्यन्ते प्रवृद्धाः स्थायिनो ऽत्रते ॥१९ ॥ रजस्तमोभ्यामस्पृष्टम्मनः सत्त्वमिहोच्यते । निर्वृतयेस्यतद्योगात्प्रभवन्तीति सात्त्विकाः

॥२०॥ विशेषेणाभितः काये स्थायिनञ्चारयन्ति ये। अनुभावादिहेतूँ स्तान्वदन्ति व्यभिचारिणः ॥२१॥ जनित्वा ये न जायन्ते तेऽथवा व्यभिचारिणः। स्मृत्यादयो हि प्रेमादौ भवन्ति न भवन्ति च ॥२२॥ रतौ सञ्चारिणः सर्वान् गर्वस्नेहौ धृतिम्मतिम्। स्यास्नूनेवोद्धतप्रेयः शान्तोदात्तेषु जानते॥२३॥ संस्कारपाटवादिभ्यो ऽनुभावं वा निजाश्रये। सञ्चारिणं वा जनयन्सात्विकं वा न जायते ॥ २४॥ उद्दीपनविभावेभ्यः स्मृतिहेतौ पटीयसि। अनुबन्धोऽनुभावादेरनुबन्धोऽस्यकथ्यते ॥२५॥ विभावस्यानुभावस्य सात्विकव्यभिचारिणोः ॥ संयोगे तस्य निष्पत्तिमात्रन्निष्पत्ति[1]रिष्यते ॥ २६॥ विषयाश्रयसंस्कारगुणप्रकृतिपाटवैः। दीपनातिशयैश्चाऽस्य प्रकर्षः पुष्टिरुच्यते ॥ २७ ॥ तुल्यकालबलोत्पत्तिहेतौ भावान्तरोदये ॥ संसर्गस्तस्य यस्तेन सङ्करः स निगद्यते ॥ २८ ॥ रसान्तरतिरस्कारादन्यद्रागाच्च तस्य यः ॥ भवत्यपचयोवृद्धेस्तद्ध्रासन्तम्प्रचक्षते ॥ २९ ॥ हीनपात्रेषु तिर्यक्षु नायकप्रतियोगिषु ॥ गौणेष्वेव पदार्थेषु तमाभासं विजानते ॥३०॥ बलवत्सूपजातेषु प्रतिकूलेषु हेतुषु ॥ सर्वात्मना समुच्छेदः प्रशमस्तस्य वर्ण्यते ॥ ३१ ॥ आश्रयात्प्रकृतेर्वापि संस्कारस्थैर्यतो ऽपि वा ॥ योऽस्यात्यन्तमविच्छेदः स शेष इति शब्द्यते ॥ ३२ ॥ शृङ्गाराद्या रसा येच येच शान्तोद्धतादयः॥ येच रत्यादिभेदास्तान्विशेषानऽस्य मन्वते ॥ ३३॥

१ निष्पत्तिः प्रकटीकरणं न तूत्पत्तिः ॥

विभावश्चानुभावश्च संचारीचाश्रयस्त्रयः ॥ येच लीलाद-
यो यूनां परिपोषः स कीर्त्यते ॥ ३४ ॥ आश्रयोयस्यर-
त्यादिःप्रेमादेरुपजायते ॥ विषयो यत्र योषादौ सो ऽस्य
जन्माऽधिगच्छति ॥ ३५ ॥ आलम्बनविभावः स ज्ञान-
कारणमुच्यते।।तेनादरादिरूपेण संस्कारस्तेनजायते।।३६।।
अन्यतः पटुरभ्यस्त आश्रयादेर्गुणेन सः ॥ तत्प्रबोधाय
माल्यर्तु चन्दनेन्दूदयाऽऽदयः ॥ ३७ ॥ उद्दीपनविभवोस्ते
सतैः स्मरति वाञ्छति ॥ द्वेष्टिप्रयततेऽवैति मन्यतेव-
क्ति चेष्टते ॥३८॥ तेऽनुभावास्तदा ये स्युः स्वेदरोमोद्गग-
मादयः ॥ हर्षामर्षादयो येच ज्ञेयाः सञ्चारिणोऽत्रते॥३९॥
स्मृतीच्छायत्नजन्मानोमनोवाक्कायसंश्रयाः॥ विलासा ये
वरस्त्रीणां ज्ञेया लीलादयस्तु ते ॥४०॥ लीला विलासो
विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम् ॥ मोट्टायितं कुट्टमितं
विब्बोकोललितन्तथा ॥ ४१ ॥ विहृतङ्क्रीडितङ्केलि-
रिति स्त्रीणां स्वभावजाः ॥ हेलाहावादयश्चान्ये ज्ञेयाः
स्त्रीपुंसयोरपि॥४२॥उपसङ्ख्यानमेतेषामनुभावेषु मन्वते॥
पश्चाद्भावाऽनुभूतिभ्यां स्मरणाद्यनुभाववत् ॥ ४३ ॥ स्मृ-
त्यादयोऽनुभावाश्च भावाः संश्चारिणश्चये ॥ नाग्रेऽनुक्रि-
यमाणास्तेनटैरभिनयाः स्मृताः ॥ ४४ ॥ भावोयदा रति-
र्नामप्रकर्षमधिगच्छति । नाऽधिगच्छति चाभीष्टं विप्रल-
म्भस्तदोच्यते ॥४५॥ पूर्वानुरागोमानश्च प्रवासः करुणश्च
सः । पुरुषस्त्रीप्रकाण्डेषु चतुःकाण्डः प्रकाशते ॥४६॥ प्रा
गसङ्केतयोर्यूनोरभिलाषः प्रवर्तते । सङ्कल्परमणीयोऽनु-

रागः समाच्यउच्यते ॥४७॥ अहेरिवगतिःप्रेम्णः स्वभाव-कुटिलेति सः। अहेतोर्नैतिनेत्युक्ते हेतोर्वा सा न उच्यते॥ ४८॥ देशान्तरादिभिर्यूनोर्व्यवधानञ्चिराय यत्। नवेऽनुरागे प्रौढे वाप्रवासःसोऽभिधीयते॥४९॥लोकान्तरगते यूनिवल्लभे वल्लभा यदा। भृशं दुःखायते दीनःकरुणःस तदोच्यते ॥५०॥ रतिरेवेष्टसंप्राप्तौपुष्टःसम्भोग उच्यते । सोऽपिपूर्वानुरागादेरानन्तर्याच्चतुर्विधः ॥५१॥ नविना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते॥ कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान्रागो ऽनुषज्यते॥५२॥स्त्रीपुंसयोर्विप्रलम्भे वैचित्याकल्पनादयः ॥ चेष्टाविशेषाःसम्भोगेचुम्बनालिङ्गनादयः ॥५३॥ विप्रलम्भे ऽभियोगाद्यैः सम्भोगे साध्वसादिभिः ॥ ५४ ॥ मिथःपरीक्षा याः प्रेम्णो निर्दिष्टास्ताः परीष्टयः। विप्रलम्भादिशब्दानां लोकसिद्धेषु वस्तुषु ॥५६॥ प्रकृत्यादिविभागेन विनिवेशा निरुक्तयः। संश्रुत्य विप्रलम्भार्थान् गृधिवञ्च्योःप्रलम्भने।इत्यादिज्ञापकाद्ज्ञेयः प्रपूर्वोवञ्चने लभिः ॥५६॥ आदानञ्च प्रतिश्रुत्य विसंवादनमेव च ॥ कालस्य हरणञ्चाहुः प्रत्यादानञ्च वञ्चनम् ॥५७॥ पूर्वानुरागपूर्वेषु विप्रलम्भेषु तत्क्रमात्। विशेषद्योतकेनेह व्युपसर्गेण सूच्यते ॥५८॥ प्रतिश्रवोहि पूर्वानुरागवक्रेक्षितादिभिः। अभीष्टालिङ्गनादीनामादानंह्रीभयादिभिः ॥५९॥ माने निवारणन्तेषां विसंवादनमुच्यते। अयथावत्प्रदानं वा व्यलीकस्मरणादिभिः ॥६०॥ प्रवासेकालहरणं व्यक्तमेषां प्रतीयते। प्रोष्यागतेष्विहैतानि कान्ताः कान्तेषु यु-

तुरोर्थान्प्रयुञ्जते ॥६३॥ त्रिविधश्च विरुद्धश्च व्याविद्धश्च क्रमेण सः । विनिषिद्धश्च पूर्वानुरागादिषु विषज्यते ॥६४॥ पूर्वानुरागे विविधं वञ्चनं व्रीडितादिभिः । माने विरुद्धन्तत्प्राहुः पुनरीर्ष्यायितादिभिः ॥६५॥ व्याविद्धन्दीर्घकालत्वात्प्रवासे तत्प्रतीयते । विनिषिद्धन्तु करुणे करुणत्वेन गीयते ॥ ६६ ॥ रागोनुसहपश्चाद्वानुरूपोऽनुगतोपि वा । यूनोरपूर्वः पूर्वाऽनुरागशब्देन शब्दयते ॥६७॥ राजतेरञ्जतेर्वापि रागः करणभावयोः ॥६८॥ घञान्यकारके भावे-नलोपेन नियम्यते । मान्यते प्रेयसा येन यस्मिप्रयत्वेन मन्यते । मनुते वामिमीते वा प्रेममानः स कथ्यते ॥ ६९ ॥ महाभाष्यकृतः"कोसावनुमान,, इति स्मृतेः । ल्युडन्तोपि न पुल्लिङ्गो मानशब्दः प्रदुष्यति ॥७०॥ यत्राङ्गना युवानश्च वसते न वसन्ति च । सप्रवासः प्रशब्देन प्रतीपार्थेन कथ्यते ॥७१॥ चिन्तोत्कण्ठादिभिश्चेतो भृशं वासयतीह यः। प्रवासयति वा यूनः सप्रवासो निरुच्यते ॥७२॥ प्रपूर्वको वसिर्ज्ञेयः कारितान्तःप्रमापणे१।तूष्णीम्प्रवासयेदेनमिति वृद्धाऽनुशासनात् ॥७३॥ अभूतोत्पादनायां कृञ् दृष्टः कुरुघटं यथा । दृष्टश्चोच्चारणे चोरङ्कार२माक्रोशतीति वत् ॥ ७४॥ दृष्टो ऽवस्थापने ऽश्मानमितः कुरु यथोच्यते ॥७५। अभ्यञ्जनेपि च यथा पादौमे कुरु सर्पिषा । मूर्छाविलापौ कुरुते कुरुतेसाहसंमनः॥७६॥करोति दुःखञ्चित्तंन योसौ क

१ कारितं यदन्तः प्रमापणमाभ्यन्तरोवधइत्यर्थः ।

२ कर्मण्याक्रोशे इत्यनेन खमुञ् । चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः ।

रुण उच्यते।भुजिः पालनकौटिल्याभ्यवहारानुभूतिषु॥७७॥
भुनक्तिभुग्नोभुङ्क्तेन्नम्भुङ्क्ते सुखमितीष्यते।समीचीना-
ऽर्थसम्पूर्णात्ततो घञ् प्रत्यये सति॥७८॥भावे वाकारकेवा
ऽपि रूपं सम्भोग इष्यते। स पावनार्थः पूर्वानुरागानन्तर
उच्यते॥७९॥उत्पन्ना हि रतिस्तस्मिन्नानुकूल्य न पाल्यते।
स मानानन्तरम्प्राप्तःकौटिल्यार्थं विगाहते ॥ ८० ॥ रवतो
ऽपि कुटिलम्प्रेम किमु मानान्वयेसति। प्रवासानन्तरेतस्या
ऽभ्यवहारार्थतेष्यते ॥८१॥ तत्र रद्युपोषितैरन्नमिव नि-
र्विश्यते रतिः। करुणानन्तरगतो ऽनुभावार्थःसकथ्यते ८२
विप्रलम्भवद्भिरस्मिद्भिः सुखमेवानुभूयते । यदि वा भोग
इत्यस्य सम्प्रयोगार्थवाचिनः॥८३॥समा समासे चतुराश्च-
तुरोर्थान्प्रचक्षते। स संक्षिप्तोऽर्थसङ्कीर्णःसम्पूर्णःसमृद्धिमद्भि-
मान् ॥८४॥ अनन्तरोपदिष्टेषु सम्भोगेषूपपद्यते । नवे
हि सङ्गमे प्रायो युवानःसाध्वसादिभिः॥८५॥ संक्षिप्तानेव
रत्यर्थमुपचारानप्रयुञ्जते। मानस्यानन्तरे तेषां व्यलीकस्म
रणादिभिः॥८६॥ रोषशेषानुसन्धानात्सङ्करःकेन वार्यते।
सम्पूर्णःपूर्णकामानाङ्कामिनां प्रोष्यसङ्गमे ॥ ८७॥ उत्क-
ण्ठितानाम्भूयिष्ठमुपभोगः प्रवर्तते। प्रत्यागतेपि यत्रैषा
रतिपुष्टिः प्रयोजने ॥८८॥ साकिमावर्ण्यते यूनान्तत्रैव
मृतजीविते। पूर्वानुरागपूर्वाणां व्युत्पत्तिभिरुदाहृतः ॥
८९॥ अनन्तराणां सर्वेषान्ततसमासे निरुक्तयः। वृत्तिर-
त्राऽजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्था ऽपि वर्तताम्॥९०॥प्रधानमनु-
पस्कृत्य न तदर्थो निवर्तते। प्रथमानन्तरं वृत्तेरजहत्स्वा

र्थलेभ्यते ॥ ९१ ॥ नात्यन्तमजहत्स्वार्थान्ताम्मानानन्तरे विदुः । प्रवासानन्तरेत्वीषदजहत्स्वार्थतेष्यते ॥९२॥ करुणार्थस्य गन्धोपि नास्त्येव तदनन्तरे । अष्टमीचन्द्रकः कुन्दचतुर्थीसुवसन्तकः ॥९३॥ आन्दोलनचतुर्थ्येकशाल्मलीमदनोत्सवः। उदकक्ष्वेडिका शोकोत्तंसिका चूतभञ्जिका ॥९४॥ पुष्पावचायिका चूतलतिका भूतमातृका । कादम्बयुद्धानि नवपत्रिका बिसखादिका॥९५॥शक्रार्चा कौमुदीयक्षरात्रिरभ्यूषखादिका। नवेक्षुभक्षिका तोयक्रीडापेक्षादिदर्शनम्॥९६॥द्यूतानि मधुपानञ्च प्रकीर्णानीति जानते। नित्यो नैमित्तिकश्चान्यः सामान्यो ऽन्यो विशेषवान् ॥९७॥ प्रच्छन्नोन्यः प्रकाशोन्यः कृत्रिमाऽकृत्रिमावुभौ सहजाऽऽहार्यनामानौ परौ यौवनजोऽपरः॥९८॥विस्रम्भजश्च प्रेमाणो द्वादशैते महर्द्धयः । चक्षुःप्रीतिर्मनःसङ्गः सङ्कल्पोत्पत्तिसन्ततिः ॥९९॥ प्रलापो जागरः कार्श्यमरतिर्विषयान्तरे । लज्जाविसर्जनं व्याधिरुन्मादो मूर्छनम्मुहुः॥१००॥ मरणञ्चेति विज्ञेयाः क्रमेणप्रेमपुष्टयः। नायकः प्रतिपूर्वोयमुपपूर्वोनुनायकः ॥ १०१ ॥ नायिकाप्रतिपूर्वा सावुपपूर्वाऽनुनायिका। नायिकानायिकाभासावुभयाभासइन्यपि॥२॥ तिर्यक्षु च तदाभासा इति द्वादश नायकाः। लघु सर्वगुणोपेनः कथाव्यापी च नायकः ॥ ३ ॥ छन्यालयवाँस्तद्गुच्छे स उद्धतः प्रतिनायकः । ततः कैश्चिद्गुणैर्हीनः पूज्यश्चैत्रोपनायकः ॥४॥ समो न्यूनो ऽपि वा तस्य कनीयाननुनायकः । स्यात्कथाव्यापिनीसर्वगुणयुक्ता ऽथ

नायिका॥५॥हेतुरीर्ष्यायितादीनां सपत्नीप्रतिनायिका। ततः कैश्चिद्गुणैर्हीना पूज्या चैवोपनायिका ॥६॥ समा न्यूनापि वा किञ्चित्कनीयस्यनुनायिका। तदाभासास्तथैवस्युर्भेदास्तेषाङ्गुणादिभिः ॥७॥ नायकस्तत्र गुणत उत्तमो मध्यमोऽधमः। प्रकृतेः सात्त्विकः सस्याद्राजसस्तामसस्तथा ॥८॥ साधारणोनन्यजातिः स विज्ञेयः परिग्रहात्। उद्धतो ललितः शान्त उदात्तो धैर्यवृत्तितः ॥९॥ शठो धृष्टोनुकूलश्च दक्षिणश्च प्रवृत्तितः।गुणतो नायिकापि स्यादुत्तमामध्यमाधमा ॥११०॥ मुग्धामध्याप्रगल्भा च वयसा कौशलेन च। धीराऽधीरा च धैर्येण स्वान्यदीयापरिग्रहात् ॥११॥ उढानूढोपयमनात् क्रमाज्ज्येष्ठा कनीयसी। मानर्द्धैरुद्धतोदात्ता शान्ता च ललिता च सा ॥१२॥ सामान्या च पुनर्भूश्च स्वैरिणी चेति वृत्तितः। आजीवतस्तु गणिका रूपाजीवा विलासिनी॥ १३॥ अवस्थातोऽपराश्चाष्टौ विज्ञेयाः खण्डितादयः। निद्राकूणिततामाक्षो नारीनखविभूषितः ॥१४॥ प्रातरेति प्रियो यस्याः कुतश्चित्खण्डितेति सा। चाटुकारमपि प्राणनाथङ्कोपादपास्य या ॥ १५ ॥ पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा। दूतीमहरहःप्रेष्यकृत्वा सङ्केतकं क्वचित् ॥ १६ ॥ यस्या न मिलितः प्रेयान्विप्रलब्धेति तां विदुः। सा तु वासकसज्जास्यात्सज्जिते वासवेश्मनि ॥१७ प्रियमास्तीर्णपर्यङ्के भूषिता या प्रतीक्षते। स्वधीनपतिका सा तु यस्याः पार्श्वन्नमुञ्चति॥१८॥प्रियश्चित्ररतक्रीडासुखास्वाद-

नलोलुपः। पुष्येषु पीडिताकान्तं याति या साभिसारिका ॥१९॥प्रियो देशान्तरे यस्याः सा तु प्रोषितभर्तृका। यस्याः समुचितेप्यनिह प्रवासी नैति वल्लभः॥२०॥विरहोत्कण्ठिता सा तु द्वात्रिंशदिति नायिकाः । हीनपात्राणि शेषाणि पीठमर्दौविदूषकः २१ विटचेटौ पताकाश्चसख्यश्चैषाम्परिग्रहः । महाकुलीनतौदार्यंमहाभाग्यङ् कृतज्ञता ॥२२॥ रूपयौवनवैदग्ध्यशीलसौभाग्यसम्मदः । मानितोदारवाक्यत्वमदरिद्रानुरागिता ॥ २३ ॥ द्वादशेति गुणानाहुर्नायकेष्वाभिगामिकान् । मृद्वीकानारिकेराम्म्रपाकाद्याः पाकभक्तयः ॥ २४ ॥ नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठारागाद्या रागभक्तयः।अनतव्र्याजबहिर्व्याजनिर्व्याजाव्याजभक्तयः॥२५॥ धर्मार्थकामोदर्काश्च प्रेमसम्पर्कभक्तयः । वाक्यवच्चप्रबन्धेषु रसालङ्कार सङ्करात् ॥ २६ ॥ निवेशयन्त्यनौचित्यपरिहारेणसूरयः । चतुर्वृत्त्यङ्गसम्पन्नञ्चतुरोदात्तनायकम् ॥ २७ ॥ चतुर्वर्गफलङ्कोनप्रबन्धम्बान्धवीयति । मुखम्प्रतिमुखङ्गर्भोऽवमर्शश्चमनीषिभिः ॥ २८ ॥ स्मृतानिर्वहणञ् चेतिप्रबन्धेपञ्चसन्धयः । अविस्तृतमसंक्षिप्तं श्रव्यवृत्तं सुसन्धि च ॥ २९ ॥ भिन्नसर्गान्तवृत्तञ्चकायं लोकोभिनन्दति।पुरोपवनराष्ट्रादिसमुद्राश्रमवर्णनैः॥३०॥ देशसम्पत्प्रबन्धस्य रसोत्कर्षाय कल्पते। ऋतुरात्रिन्दिवार्केन्दूदयास्तमयवर्णनैः॥ ३१॥ कालःकाव्येषु सम्पन्नो रसपुष्टिन्नियच्छति । राजकन्याकुमारस्त्रीसेनासेनाङ्गभङ्गिभिः ॥ ३२ ॥ पात्राणां वर्णनात्काव्येरसस्रोतोधिति-

ष्ठुति । उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरसोत्सवाः ॥ ३३ ॥ विप्रलम्भाविवाहाश्च चेष्टाः काव्ये रसावहाः। मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयादिभिः ॥ ३४ ॥ पुष्टिःपुरुषकारस्य रसङ्काव्येषु वर्षति । नावर्णनन्नगर्षादेर्दोषायविदुषाम्मत्तम् ॥ ३६ ॥ यदिशैलर्तुरात्र्यादेर्वर्णनेनैव तुष्यति । गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकन्तेनविद्विषाम् ॥ ३६ ॥ निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिसुन्दरः । वंशवृत्तश्रुतादीनिवर्णयित्वा रिपोरपि ॥३७॥ तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनञ्चधिनोतिनः ॥ १३७ ॥ अथैषां लक्षणोदाहरणानि । मनोनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनंरतिः । आसम्प्रयोगविषयासैवप्रीतिर्निगद्यते ॥ १३९ ॥ तद्रूपेण रसस्य भावो यथा । हरस्तुकिञ्चित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भइवाम्बुराशिः । उमामुखंबिम्बफलाधरोष्ठेव्यापारयामास विलोचनानि । अत्रविम्बोष्ठत्वादिभिर्मनोनुकूलेपार्वतीमुखेविलोचनव्यापारानुमितो महेश्वरस्याभिलाषविशेषः सात्विको रत्यनुत्पादात्सुखानुभवस्योत्पत्तिमात्रमनुमापयति ॥ १ ॥ तद्रूपेणैव सात्विकोत्पत्तौ जन्मयथा । अभूद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठःस्विन्नाङ्गुलिः संववृतेकुमारी । तस्मिन्द्वयेतत्क्षणमात्मवृत्तिः सममंविभक्तेव मनोभवेन। अत्र स्वेदरोमोद्गदयोः सात्विकयोरुत्पादाद्रसस्य रतिरूपेणाविर्भावो ऽवगम्यते ॥२॥ जन्मैवसञ्चार्युत्पत्तौ यथा । तयोरपाङ्गविचारितानिक्रिञ्चिद्व्यवस्थापितसंहृतानि । ह्री-

१ परिवृत्तेत्यपिपाठः॥

यन्त्रणामानशिरमनोज्ञामन्योन्यलोलानि विलोचनानि॥ अत्र ह्रीःसंचारिभावो जायमानो रसस्य जन्म ज्ञापयति ॥३॥ तदत्रानुभावोत्पत्तौ यथा । ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जाम्मृदूकृत्य नरेन्द्रकन्या । दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारम्प्रत्यगृहीत्संवरणस्रजेव । अत्र दृष्टिलक्षणः शरीरारम्भनुभावाभवन् साविर्भावं लक्षयति॥४॥अनुभावादेरनेकस्यैकस्य वा पुनरुत्पत्तिरनुबन्धः । सोऽनेकस्य यथा । विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः। साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन । अत्र देव्याः स्मरारौ पूर्वमुत्पन्नारतिः साभिलाषतदवलोकनेन विविक्तवसन्तादिभिरुद्दीप्यमानारोमाञ्चावहित्थलक्षणाभ्यां सात्त्विकव्यभिचारिभ्यामनुबध्यते ॥ ५ ॥ एकस्यैव पुनःपुनर्यथा । यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननन्तदा वृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या । दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या गाढन्निखातइव मे हृदये कटाक्षः॥ अत्र मालत्या माधवविषये पूर्वमुत्पन्ना रतिर्वसन्तावतारतत्सन्निधिविशेषप्रदर्शनादिभिरुद्दीप्यमाना पुनःपुनरुत्पन्नेन वलितग्रीवकटाक्षविक्षेपलक्षणेन शरीरारम्भानुभावेनानुबध्यते । अत्रैव माधवस्य मालतीविषये तदहरवोत्पन्ना रतिस्तैरेवोद्दीपनैरुद्दीप्यमाना हर्षधृतिस्मृतिमतिव्याध्यादिभिः सञ्चारिभावैर्वागारम्भेण चानुभावेनानुबध्यते ॥६॥ रतिरूपेणैव रसनिष्पत्तिर्यथा । तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमर्पय-

न्ती । मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ । अत्र जन्मान्तरानुभवसंस्कारात्प्रतिकूलेपि शूलिनि शैलात्मजायाः सर्वकालमेवाविच्छिन्ना रतिश्चिरं वियुक्तस्य दुश्चरेणापि तपसा प्रार्थनीयसङ्गमस्य तस्याकस्मिकदर्शनेनोद्दीप्यमाना सद्यः समुपजायमानसात्त्विकस्वेदस्तम्भवेपथूपलक्षितैर्हर्षधृतिस्मृत्यावेगसाध्वसादिभिर्व्यभिचारिभिर्भावैः पदविक्षेपलक्षणेन चशरीरानुभावेन संसृज्यते । सोयं विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगैरतिरूपेण रसो निष्पद्यते ॥७॥ रतिरूपेणैव रतिपुष्टिर्यथा । पीनश्रोणिगभीरनाभिनिभृतम्मध्येभृशोच्चस्तनमपायाद्वः परिरब्धमब्धिदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः । स्वावासानुपघातनिर्वृतमनास्तत्कालमीलद्दृशे यस्मै सोच्युतनाभिपद्मवसतिर्वेधाः शिवन्ध्यायति । अत्र सर्वदैव श्रीवत्सलक्ष्मणो लक्ष्मीविषये महाकुलीनतौदार्यस्थिरानुरागितारूपयौवनवैदग्ध्यशीलसौभाग्यमहाभाग्यादिभिः समुत्पन्ना रतिस्तदवयवविशेषकामनीयकविभावनेनोद्दीपनविभावातिशयेनोद्दीप्यमाना ब्रह्मणः समक्षमप्यालिङ्गनलक्षणेन शरीरारम्भानुभावेनानुमीयमानां लज्जाप्रणाशलक्षणाम्प्रेमपुष्टेरष्टमीमवस्थामध्यास्ते अत्र चानुक्ता अपि सात्त्विका व्यभिचारिणोन्येपि चाऽनुभावविशेषाः प्रतीयन्ते । श्रियोपि च समग्रात्मगुणसम्पदाश्रये श्रीवत्सलक्ष्मणि तथाभूता तदभ्यधिकावारतिः प्रवृद्धप्रेमप्रियतमालिङ्गनलक्षणेनोद्दीपनविभावेनो

द्दीप्यमानां नयननिमीलनानुमेयां समस्तसात्त्विकानुभावव्यभिचारिहेतुम्प्रेमपुष्टेरुत्तरामवस्थामाश्रयति । सोयं विषयसौन्दर्यादाश्रयप्रकृतेः संस्कारपाटवादुद्दीपनातिशयाच्च पराङ्कोटिमावहन् रसः पुष्टइत्युच्यते । अत्रैव ब्रह्मणः प्रियम्प्रतिमानोहराममेयां सृष्टिरिति रत्नाकरस्येयमात्मजेति चन्द्रामृतादीनामियंसोदर्येति विष्णोरियमिप्रयतमेति कामस्येयं जननीत्यादिभ्य आलम्बनेभ्यः समुत्पन्ना प्रीतिः स्वावासानुपघातिना शरीरसन्निवेशेन दृङ्निमीलनजनितया च तदुपघातशङ्कया उद्दीप्यमाना तत्क्षणोपजायमानतया वेगस्मृतिवितर्कोन्मादमोहचिन्तादिभिर्व्यभिचारिभावैस्तदनुमेयैश्च स्तम्भवेपथुप्रभृतिसात्त्विकैः शिवानुध्यानलक्षणेन बुद्ध्यारम्भानुभावेन संसृज्यमानापरम्प्रकर्षमारोहतीति प्रतीयते ॥ ८॥ रतौ भयादिसङ्करो यथा। राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीन्दैवात्समासाद्यमेदस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतःप्रेयसीम्। आतङ्काद्विकलन्द्रुतङ्करुणया विक्षोभितं विस्मयात्क्रोधेन ज्वलितम्मुदाविकसितञ्चेतः कथं वर्तताम्। अत्र माधवस्य मालत्याम्पूर्वमुत्पन्नारतिस्तदवस्थालोकनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमाना भयशोकविस्मयक्रोधहर्षैरपिरसान्तरैःपृथक्पृथग्विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगान्निष्पद्यमानैः सङ्कीर्यमाणा मनोवाग्बुद्धिशरीरारम्भानुभावैर्भयाद्यनुरूपैश्च सात्त्विकव्यभिचारिभिः सरूपकैःपरम्प्रकर्षमारोहन्ती प्रतीयते।तत्र"चेतसो वैकल्या-

दिपरिभावनम्मन आरम्भो वाक्योच्चारणं"वागारम्भः रा-
हीरिवदस्योश्चन्द्रकलामिव प्रेयसीमित्यादि,,बुद्ध्यारम्भः।
आच्छिन्दत इत्यादि"शरीरारम्भः।भयादीनाञ्चपञ्चाना-
मपि यथाक्रमं राहोरिति चन्द्रकलामिवाननचरीमिति दै
वात्समासाद्यम इति दस्योरस्य कृपाणपातविषयादिति
आच्छिन्दतः प्रेयसीमित्यालम्बनविभावास्तत्स्वरूपपरि
भावनान्युद्दीपनविभावाः विकलङ्कुतं विक्षोभितञ्चलितं
विकसितमित्यनुभावाः। आतङ्ककरुणाविस्मयक्रोधमुद-
नुरूपाश्च कम्पाश्रुस्तम्भवैवर्ण्यरोमाञ्चादयः सात्त्विकामो-
हविषादोदर्कौग्र्याद्युत्यादयोव्यभिचारिणश्चानुमीयमा -
नानिष्पत्तिहेतवो भवन्ति। सोयन्तुल्यकालबलोत्पत्ति-
कारणानाम्भयादिनिष्पत्तीनां रतौ संसर्गः सङ्कर इत्यु-
च्यते ॥९॥ रतिरूपेण रसप्रकर्षस्य ह्रासो यथा। कोपो
यत्र भ्रुकुटिरचनानिग्रहो यत्र मौनं यत्राऽन्योन्यं स्मितम-
नुनयो दृष्टिपातः प्रसादः। तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वै-
शसम्पश्यजातन्त्वम्पादान्ते लुठसि नच मे मन्युमोक्षः
खलायाः।अत्र योषितिरोषाख्यरसान्तरतिरस्कारात्पुरुषे
चान्यरागाद्रतिप्रकर्षस्य ह्रासोऽवगम्यते ॥१०॥ रतिरूपेण
हीनपात्रेषु रसाभासो यथा। विक्किणइ माहमासम्मि
पामरोपारणं बिइल्लेण। णिद्धूममुम्मुरेसामलीएथ-
णएणिअच्छन्तो १ ॥११॥ तिर्यक्षु यथा। पअपाडिअं सो

१ विक्रीणीते माघमासे पामरः प्रावरणं बलीवर्देन। निर्धूम सुर्मरश्याम-
लायास्तनौनियच्छमानः।

हुग्गन्तं वाए उवसहगोठ्ठमज्झम्मि। दुठ्ठवसहस्स सिङ्गेअ-छिउडङ्कडुअन्तीए१॥१२॥ नायकप्रतियोगिषु यथा। पुलअं जणेति दहकन्धरस्स राहवसरासरीरम्मि। जणअसुआ-फंस समहग्घविअकरअलाठ्ठविमुक्का२॥१३॥ गौणेषु यथा। उव्वहइ णवतिणंकुररोमञ्चपसाहिआइ अङ्गाइं। पाउ-सलच्छीएपओहरेहिंपडिवेल्लिओविञ्झो३॥ एतेचत्वारोपि-रसाभासा उच्यन्ते॥१४॥ रतावेवलज्जारोषरूपरसान्तर-योः प्रशमो यथा। दृष्टे लोचनवन्मनाङ्मुकुलितम्पार्श्वे-स्थिते वक्त्रवन्न्यग्भूतम्बहिरासितमपुलकवत्स्पर्शे समात-न्वति। नीवीबन्धवदागतं शिथिलतामाभाषमाणे ततो मानेनापगतं ह्रियेव सुदृशः पादस्पृशि प्रेयसि। अत्र ब-लवद्भ्यां प्रियप्रेमानुनयाभ्यां ह्रीरोषयोरुपशमः क्रियते॥ १५॥ रतावेवरोषरूपरसस्यशेषो यथा। एष्यत्युत्सुकमा-गते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितं संश्लिष्यत्यरुणं गृ-हीतवसने कोपाञ्चितभ्रूलतम्। मानिन्याश्चरणानतिव्य-तिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणञ्चक्षुर्जातमहोप्रपञ्चचतुरञ्जाता-गसि प्रेयसि। अत्र कस्याश्चिद्बलवता प्रेम्णोन्मूलितस्यापि मानस्य शेषोऽनुवर्तते। तएते भावा दशापि रसप्रकारा हा-

१ प्रतिपादितं सौभाग्यं त्वयैवेह वृषभ गोष्ठमध्ये। दुष्टवृषभस्य शृङ्गे ऽक्षि-पुटं कण्डूयन्त्या।

२ पुलकं जनयन्ति दशकन्धरस्य राघवशराः शरीरे। जनकसुता स्पर्श-महार्घित करतलाकृष्टविमुक्ताः॥

३ उद्वहति नवतृणाङ्कुररोमाञ्चप्रसाधितानि अङ्गानि। प्रावृट्लक्ष्म्याः पयो-धराभ्यां प्रतिवेल्लितोविन्ध्यः।

सादिष्वपि प्रायशो दृश्यन्ते। ग्रन्थगौरवभयान्न क्वचिदुदाह्रियन्ते॥१६॥ तत्र। न्यङ्गः १ क्रीडादिभिश्चेतो विकासो हास उच्यते। तद्रूपेण रसस्य भावो यथा। कनककलशस्वच्छे राधापयोधरमण्डले नवजलधरश्यामामात्मद्युतिम्प्रतिबिम्बिताम्। असितसिचयप्रान्तभ्रान्त्या मुहुर्मुहुरुत्क्षिपन् जयसि जनितव्रीडाहासः प्रियाहसितो हरिः। अत्र राधया हरिन्यङ्गाद्धरेस्तु व्रीडातो हासस्य सत्तामात्ररूप्रतीयते॥१॥शोकश्चित्तस्य वैधुर्यमभीष्टविरहादिभिः॥१४१॥ तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा। हृदयान्नापयातोसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे। वत्स रामगतोसीति सन्तापादनुमीयसे। अत्र दशरथस्य रामवियोगादुत्पन्नस्तद्गुणस्मरणादिभिरुद्दीपितश्चिन्तासन्तापादिवागारम्भेण चानुषज्यमानः शोकरूपेण रसो निष्पद्यते॥२॥ प्रतिकूलेषुतैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोध उच्यते॥१४२॥ तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा। मय्येवमस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपाद्यमाने। भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या भग्नं शरासनमिवातिरुषास्मरस्य। अत्र "यद्यपि विभावाऽनुभावसञ्चारि संयोगलक्षणाया रसनिष्पत्तेरधिकमतिरुषाति लोहिताक्ष्येति प्रकर्षनिमित्तमतिशब्दोपादानं विद्यते" तथाप्युत्तमनायिकाश्रयः प्रियविषये न रोषः प्रकर्षमासादयति॥३॥कार्यारम्भेषु संरम्भःस्थेयानुत्साहइष्यते॥१४३॥

१ सोल्लुण्ठनं वचः।

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा । मूर्द्ध्नाजाम्बवतोभिवाद्य च रणावापृच्छ्य सेनापतीनाश्वास्याश्रुमुखान्मुहुः प्रियसखी न्प्रेष्यान्समादिश्य च । आरम्भग्रगृहे महेन्द्रशिखरादम्भो निधेर्लङ्घने रंहस्वी रघुनाथपादरजसामुच्चैः स्मरन्मारुतिः॥ अत्राभिवादनाप्रश्नाश्वासनासमादेशनाद्रिशिरारोहणेष्ट-देवतास्मरणानां पूर्वरङ्गपर्यवसायित्वेनाऽनुद्दीपनविभाव-त्वादनुत्साहानुभावत्वाच्च नायमनुबन्धो निष्पत्तिः प्रक-र्षो वा भवति ॥४॥ भयश्चित्तस्यवैक्लव्यं रौद्रादिजनितं वि-दुः॥१४४॥तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा । मन्त्रान्मृत्युजि-तो जपद्भिरसकृद्ध्यायद्भिरिष्टान्सुराञ्छुष्यत्तालुभिराकु-लाकुलपदैर्निर्वाग्भिरुत्कम्पिभिः । अध्वन्यैरिहजीवितेश सहिष्व्याघूम्रघूमाविलालङ्घ्यन्ते करिमांसघस्मररणत् कौलेयकाः पल्लयः॥ अत्र "यद्यपि पल्लीनामालम्बनत्वन्त द्विशेषणयोरुद्दीपनत्वम्मन्त्रजपादेरनुभावत्वन्तालुशोषा दीनां व्यभिचारित्वमिति विभावानुभावव्यभिचारिसंयो गो ऽस्ति"तथापि मन्त्रजपेष्टदेवतानुध्यानयोर्लङ्घनोपाय-परत्वान्न भयरूपेण रसनिष्पत्तिः ॥ अध्वन्यानां हि त-न्निष्पत्तावल्पसत्त्वतयास्तम्भमोह मूर्छामरणादिभिरुपा-यप्रयोगो न घटते॥५॥ जुगुप्सा गर्हणाऽर्थानान्दोषसन्द-र्शनादिभिः ॥१४५॥ तद्रूपेण रसस्यानुगमो यथा । रेहस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् । रामस्य गात्रमसि निर्भरगर्भखिन्नसीताप्रवा सनपटोः करुणा कुतस्ते॥अत्र "यद्यपि द्विजशिशोर्जीव-

नाय मुनिरपि शूद्रो वध्य इति न रामस्यात्मकर्मनिन्दा॥ तथाप्यनपकारिणञ्जिघांसतो घृणा प्रवर्तत इति सीतापरित्यागविषयत्वेनैवात्र जुगुप्सानुगमो गृहीतव्यः। शम्बूकविषये पुनरस्याजन्ममात्रमेवेति ॥६॥ विस्मयश्चित्तविस्तारः पदार्थातिशयादिभिः ॥१४६॥ तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा। कृष्णेनाद्यगतेन रन्तुमधुना मृद्भक्षिता स्वेच्छया सत्यं कृष्ण क एव माहमुसलीमिथ्याम्ब पश्याऽननम्। व्यादेहीति विदारिते तु वदने दृष्टा समस्तञ्जगन्माता यस्य जगाम विस्मयवशम्पायात्स वः केशवः। अत्र शिशोर्मुखेजगद्दर्शनमालम्बनविभावः। तत्सामग्रशैशवाद्यालोककनमुद्दीपनविभावो विस्मयवशञ्जगामेत्यनेनाऽनुपात्ता अपि सञ्चारिणोनुभावाश्च गृह्यन्ते॥७॥ स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयरागामयादिभिः॥१४७॥ तद्रूपेण रसस्य पुष्टिर्यथा। तन्ताणहअच्छिअंणिच्चलणोअणसिहरूपउत्थपआवम्। आलेक्खपईवाण व्वणिअअम्पअइचडुलत्तणम्पि विअलिअम्।१ अयञ्च पुष्टोपि सात्त्विकत्वात्सदैवान्यानुयायीति नानुभावादिभिरनुबध्यते॥८॥ हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया॥१४८॥ तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा। करिमरिअआलगज्जिरजलआसणिपडिरवोएसो। पइयोघणुरवकङ्खिणिरोमञ्चङ्किम्मुहावहसि २। अस्यापि

१ एतच्छ्लोकच्छाया चतुर्थपरिच्छेदे (२२) पृष्ठे गता

२ किर्मीरितजाल गर्जित जलदाशनि प्रतिरवोएषः। पत्यु र्धनूरवकाङ्क्षिणि रोमाञ्चं किं मुधावहसि ॥

सात्विकत्वादन्यानुबन्धा न जायन्ते॥९॥ मदप्रमदपीडादेर्वै-श्वर्यं गद्गदं विदुः॥१४९॥ तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथापि-विप्रियससस्वयंमुमुखासवन्देहि मे ततत्यज दुदुद्रतम्भ भभभाजनङ्काञ्चनम्। इति स्खलितजल्पितम्मदवशात्कु रङ्गीदृशः प्रगे हसितहेतवे सहचरीभिरध्यैयत॥ अयमपि सात्विकत्वान्निष्पन्नो नान्यैरनुबध्यते॥१०॥ वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः॥१५०॥ तद्रूपेणरसस्य जन्म यथा। हिमव्यपायाद्विशदाधराणामापाण्डुरीभूतमुखच्छवीनाम्। स्वेदोद्गमः किम्पुरुषाङ्गनानां चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु। अत्रापि पूर्ववदन्यानुषङ्गो न भवति॥११॥ रागरोषभयादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः॥१५१॥ तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा। मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति। अन्यापि किन्न सखि भाजनमीदृशीनां वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः। अयमपि प्राग्वदेवनान्यैरनुगम्यते॥१२॥ विषादमदरोषादेर्वर्णान्यत्वं विवर्णता॥१५२॥ तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा। सहि साहसंतेण समं अहम्मि पकिंणिग्गआ पहाअम्मि। अण्णच्चिअ दीसइ जेण दप्पणे का वि सा सुमुही१। अयमपि नान्यैरनुबध्यते॥१३॥ अश्रु नेत्रोद्गतं वारि दुःखशोकप्रहर्षजम्॥१५३॥ तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा। उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्ति वाष्पं कुरु स्थिरतया शिथिलाऽनु-

१ सखि साहसंतेन सममहमपि किं निर्गता प्रभाते। अन्यैव दृश्यते येन दर्पणे कापि सा सुमुखी।

बन्धम्। अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे मार्गे पदानि खलु ते विषमी भवन्ति। अत्र वाष्पशब्देन लोचनाश्रयमश्रूच्यते । नकण्ठाद्याश्रयोदुःखावेशः यथा । विललाप सगद्गदम्।मुहुर्लग्नः कण्ठे तरलयति वाष्पस्तनतटीमिति॥१४॥ प्रलयस्तीव्रदुःखादेरिन्द्रियास्तमयोमतः ॥१५४॥ तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा । तीव्राभिषङ्गप्रभवेन वृत्ति म्मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् । अज्ञातभर्तृव्यसनामुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव । अत्र मोहशब्देन मूर्च्छोच्यते। न वक्ष्यमाणलक्षणोमोहः ।१५।।स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयं ज्ञानमुच्यते ॥१५५॥ तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा। इतः प्रत्यादेशात्स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता स्थितातिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे । पुनर्दृष्टिम्बाष्पप्रकरकलुषामर्पितवती मयि क्रूरे यत्तत्सविषमिव शल्यन्दहति माम् । अत्र सविशेषास्मृतिरिच्छया वागारम्भेण चानुबध्यते। निष्पत्यादयः पुनरस्या रत्यादिनिष्पत्तिष्वेव द्रष्टव्याः। रत्यादयो हि स्मृतिमूलत्वात्तत्प्रकर्षाऽपकर्षावनुवर्तन्ते॥१६॥ऊहोवितर्क इत्युक्तः पदार्थेषु यथामति॥१५६॥ तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा।चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्वयोगाद्रूपोच्चयेन घटिता मनसा कृता नु।स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः।सोयमसत्यः सत्यो वा स्मृतिज्ञानचिन्तनादिद्वारेण निश्चयान्तो निष्पन्न इत्युच्यते॥१७॥ उत्कण्ठेष्टानवाप्तौ योऽभिलाषः स्यात्तदाप्तये ॥१५७। तद्रूपेण रसनिष्पत्ति-

ह्रासो यथा। यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया बाष्पस्तम्भितकण्ठवृत्तिवचनं चिन्ताजडन्दर्शनम्। वैक्लव्यं ममतावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः पीडयन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः अत्र विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात्प्रीतिरिवोत्कण्ठापि तदनुषङ्गिणी निष्पन्ना उत्तरार्द्धप्रतिपाद्येन तथाविधेनैव विस्मयादिना ऽभिभूयमाना ह्रास इत्युच्यते प्रकर्षश्चास्य ममारण्यौकस इत्यनेन निवार्यते॥ प्रयत्नपूर्विकार्थेषुस्मृतिश्चिन्तेति कथ्यते॥१५८॥ तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा। चिन्ताणिअदइअसमागमम्मि कअमण्णुआइम्भरिऊण। सुण्णङ्कलहाअन्तीसहीहिंरुण्णाणओहसिआ[१]॥अत्र सखीरोदनेन शून्यकलहः शून्यकलहेन साक्षात्कारः साक्षात्कारेण चिन्ता चिन्तया तु मूलभूता रतिः प्रकृष्यते॥ आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोच्यते॥१५९॥ तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा। कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम्। राजोभिरन्तः परिवेषबन्धि लीलारविन्दम्भ्रमयाञ्चकार॥ अत्र लीलारविन्दभ्रमणचेष्टयाकश्चिदिन्दुमत्यै तिष्ठते॥ शास्त्रोक्तार्थानुसन्धानादर्थनिर्द्धारणंमतिः॥१६०॥ तद्रूपेण रसस्याऽनुबन्धोयथा। असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः। सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणस्य वृत्तयः॥ अत्र पूर्वार्द्धोक्ता-

१ चिन्तानीतदयितसमागमे कृतमन्युना स्मृता भूत्वा॥ शून्यं कलहायन्ती सखीभी रुदिता न चाहसिता॥

र्थनिर्द्धारणरूपा मतिरुत्तरार्द्धेनाऽनुबध्यते ॥ गर्वो ऽन्येषामवज्ञानमात्मसम्भावनादिभिः ॥ १६१ ॥ तद्रूपेण रसपुष्टिर्यथा । धृतायुधो यावदहन्तावदन्यैः किमायुधैः । यद्वा नसिद्धमस्त्रेण मम तत्केन सेत्स्यति ॥ अत्र कर्णस्यात्मसम्भावनया ऽश्वत्थामन्यवज्ञानम्प्रकृष्यते । अहेतुरनिवर्त्या च स्नेहश्चित्तार्द्रता मता॥६२॥तद्रूपेण रसस्यनिष्पत्तिर्यथा॥अनेन कस्यापि कुलांकुरेण स्पृष्टेषु गात्रेषु सुखम्ममैतत्। कान्निर्वृतिञ्चेतसि तस्य कुर्याद्यस्यायमङ्गात्कृतिनः प्ररूढः॥अत्र दुष्यन्तस्य सत्वदमनदर्शनादुत्पन्नस्तदङ्गस्पर्शसुखादिभिरुद्दीपितः स्पृहामतिवितर्कप्रागारम्भैः संसृज्यमानः स्नेहोनिष्पद्यते ॥ अभीष्टार्थस्य सम्प्राप्तौस्पृहापर्याप्तता धृतिः॥१६३॥ तद्रूपेण रसप्रकर्षोयथा । नीतो विक्रमबाहुरात्मसमताम्प्राप्तेयमुर्वीतले सारं सागरिका ससागरमहीप्राप्त्येकहेतुः प्रिया । देवीप्रीतिमुपागता च भगिनीलाभाज्जिताःकोसलाः किन्नास्ति त्वयि सत्यमात्यवृषभेयस्मिन्करोमि स्पृहाम् । अत्रवत्सराजस्य सर्वात्मनामनोरथसिद्धयो धृतेः प्रकर्षमावहन्ति ॥ चेतोनिमीलनं व्रीडा न्यङ्गरागस्तवादिभिः॥१६४॥तद्रूपेण रसप्रकर्षात्कोपशोकाभ्यांसङ्करो यथा॥अक्षुद्रारिकृताऽभिमन्युनिधनात्सङ्क्रान्ततीव्रक्रुधः पार्थस्याऽकृतशात्रवप्रतिकृतेरन्तः शुचा मुह्यतः।कीर्णा बाष्पकणैः पतन्ति धनुषि व्रीडाजडा दृष्टयो हा वत्सेतिगिरः स्फुरन्ति न पुनर्निर्यान्ति-कण्ठाद्बहिः । अत्रार्जुनस्याऽन्यायेनाऽभिमन्युवधाहुद्भू-

तौ दीप्तावेव क्रोधशोकावुद्भूतविप्रतिकारोद्भ्यया तथा-विधयैव व्रीडया सङ्कीर्येते। तथा हि, क्रोधशोकयो रनुभा-वभूता दृष्टयो वाचश्च व्रीडाजडा इति विशेषणानि संबध्य-न्ते । अवहित्थन्तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनम् ॥ १६५ ॥ तद्रूपेण रसस्याऽनुबन्धो यथा ॥ एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी । लीला कमलपत्राणि गणया-मास पार्वती । अत्र । प्रणस्य शितिकण्ठाय विबुधास्त-दनन्तरम् । चरणौ रञ्जयन्त्वस्याश्चूडामणिमरीचिभिरित्या देर्मुनिवाक्यादुद्भूतप्रहर्षाकारो गुरुसन्निधौ लज्जितया-लीलाकमलपत्रगणनेन गौर्या गोप्यते। सुखदुःखादिजनि-तो मोहश्चित्तस्य मूढता ॥१६६॥ तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्य-था।कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवीस्वयम्बन्धनाद्वा-सश्च श्लथमेखलागुणधृतङ्किञ्चिन्नितम्बेस्थितम् । एतावत्-सखि वेद्मि साम्प्रतमहन्तस्याङ्गसङ्गे पुनः को ऽसौ कास्मि-रतञ्च किङ्कथमिति स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥ अत्र स्थायि-नीरतिर्मोहनिष्पत्त्या प्रकृष्यते॥ सम्मोहानन्दसम्भेदोम-दिरादिकृतोमदः ॥ १६७ ॥ तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा । घूर्णमाननयनं स्खलत्कथंस्वेदबिन्दुमदकारणस्मितम् । आननेन ननु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखम्पपौ॥अत्र-नयनघूर्णनाकारेण स्मिताद्यः सम्मोहानन्दसम्भेदा उद्भ-वन्तो मदन्निष्पादयन्ति । मनः प्रसादो हर्षः स्यादिष्टावा-प्तिस्तवादिभिः॥१६८॥तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा। जात-स्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तुर्वत्सस्य वत्स कति नाम

दिनान्यमूनि। तस्याप्यपत्यमधितिष्ठति वीरधर्मं दिष्ट्या गतन्दशरथस्य कुलम्प्रतिष्ठाम् । अत्र दशरथसुहृदः सुमन्त्रसारथेः प्रभुकुलप्रतिष्ठामाशंसतस्तत्सूनुमिन्द्रजितो हन्तारंपश्यतो मनोरथावाप्तयाहर्षो निष्पन्नस्तदपत्येपि वीरधर्ममाचरिष्यौ प्रकृष्टो दिष्ट्येत्यव्ययेन सूच्यते ॥ क्रोधः कृतापराधेषुस्थिरो ऽमर्षत्वमश्नुते॥१६९॥तद्रूपेणरसस्य प्रकर्षोयथा। लाक्षागृहाऽनलविषान्नसभाप्रवेशैः प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य।आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः । अत्रभीमसेनस्य धार्त्तराष्ट्रेषुस्वस्था इति नाम्नोप्यसहना लाक्षा गृहाद्यपकारजन्मा ऽमर्षः प्रतीयते । असूया ऽन्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता॥१७०॥तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा । वन्द्यास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्त्तते सुन्दस्त्रीनिधनेप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते । यानि त्रीण्य कुतोमुखान्यपि [1] पदान्यासन्खरायोधने यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुदमने तत्रा ऽप्यभिज्ञो जनः॥ अत्रयद्यपि सोल्लुण्ठदोषकीर्त्तनादिभिर्जुगुप्सानिष्पद्यते तथापि न तया स्वनिष्पत्तिहेतुरसूया सङ्कीर्त्यते ! ईर्ष्यामाहुः समानेषु मानदानाद्यमर्षणम् ॥१७१॥तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा। हुणूणिल्लज्ज समोसरताबिअ अणुणेसु जाइदे एभ्रम् । पाअग्गङ्गुट्ठालत्तएण तिलअं विणिम्मवि अम्र[2]॥

१ अकुतोभयान्य पीत्यपिपाठः ॥

२ हुं निर्लज्ज समपसर तामेवाऽनुनयस्वय यादेष इदम् ॥ पादा ग्राङ्गुष्ठा लक्तकेन तिलकं विनिर्मितम् ॥

अत्र कस्याश्चित्प्रेयसि सपत्नीम्प्रसादयितुङ्गते तन्मानममृष्यमाणायाः समुत्पन्नेर्ष्या प्रियानुनयादिभिर्भृशायमानतया निष्पन्नाऽलक्तकतिलकानुमेयैस्तत्पादपतनादिभिरुद्दीप्ता हुङ्काराक्षेपभर्त्सनप्रतिभेदात्रिनाभूतभ्रूभेदाङ्गताडनाङ्गक्षेपस्वेदगद्गदादिभिः संसृज्यमाना प्रकृष्यते॥ विषादस्रोतसो ग्लानिरुपायाभावनाशयोः ॥१७२॥ तद्रूपेणरसस्यप्रकर्षोयथा । व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे वीर्यं हरीणां वृथा प्रज्ञा जाम्बवतोपि यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि । मार्गंयत्र न विश्वकर्मतनयः कर्त्तुंनलोपि क्षमः सौमित्रेरपि पत्रिणामविषयस्तत्र प्रिया क्वापि मे। अत्र सीतासमागमविषये रामस्यदृष्टावदानसुग्रीवसख्यादेरुपायस्याऽभावाद्विषादः प्रकृष्यते॥ सत्वत्यागादनुत्कर्षो वाक्याद्दैन्यमुष्यते ॥ १७३ ॥ तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा । अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः-कुलञ्चात्मनस्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृताम्भावप्रवृत्तिञ्च ताम् । सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियन्दारेषु दृश्या त्वया भाग्याधीनमतः परन्न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः॥१॥ अत्रस्नेहप्रवर्त्तनपादत्रयोक्तमर्थितादैन्यन्तुरीयपादोपक्षिप्तयाज्ञा दैन्यान्तन्तरेणाऽनुबध्यते ॥ विदुर्व्रीडाद्दण्डपारुष्यमुग्रतामपकारिषु ॥ १७४ ॥ तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षोयथा । प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतैर्ललित-

१ सा दारेषु अन्यप्रतिपत्तिपूर्वकं त्वयाऽमाद्दश्या किंतु ममैवेयमित्यात्मत्वपूर्वकमित्यर्थः अथवा सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकं त्वया तेषु द्रष्टव्या यतो । हि वयंसंयमधानाः इति सम्यग्विचार्येत्यर्थः ॥

शिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् । वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः पततु शिरस्य काण्डयमदण्ड इ-वैष भुजः। अत्र माधवस्यप्रकृष्टापकारिण्ययघोरघण्टेविष-येप्रकृष्टमेववाक्यारुष्यन्दण्डपारुष्यञ्च जायते । त्रासश्चि-त्तचमत्कारआकस्मिकभयादिभिः ॥ १७५ ॥ तद्रूपेण-रसस्य जन्म यथा । परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुराङ्ग-नास्त्रासविलोलदृष्टयः । उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् । अत्र लोलदृष्टिता-करावधूननञ्च स्त्रीणां स्वभावभीरुत्वविलासित्वाभ्यामपि भवतीति त्रासाविर्भावेप्यसमर्थमिति नानुबन्धोभवती-ति ॥ अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षां शङ्कामाचक्षते बुधाः ॥१७६॥ तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा । सहसा मासाहिज्जउ पिआगमो तीअविरहकिसिआए। अच्चन्तपहरिसेण वि-जाअ मुआसामुं भव्वे अ अत्र १॥ विरहिण्याःकार्श्याति-शयमुद्वीक्ष्यमाणायाःकस्याश्चिद्वयस्यायाःस्नेहातिशयात्प्रे-म पश्यति भयान्यपदे पीति प्रियागमहर्षातिशयभावे ऽ-प्यसहिष्णुतया तन्मरणशङ्काप्रकृष्यते ॥ विरहादेर्मन-स्तापः शरीरातङ्कदो गदः ॥ १७७ ॥ तद्रूपेण रसस्य ज-न्मयथा । स्थितमुरसिविशालम्पद्मिनीपत्रमेतत्कथय-ति न तथा ऽन्तर्मन्मथोत्थामवस्थाम्। अतिशयपरिताप-ग्लापिताभ्यां यथास्यात् स्तनयुगपरिणाहमण्डलाभ्या-

१ सहसामा स्वाद्यत प्रियागमं तस्यै विरहकृशितायै: ॥ अत्यन्त प्रहर्षेण ापि यास्तता सामृतैव स्यात् ॥

म्ब्रवीति ॥ अत्रसागरिकायाः स्तननिहितसरोजिनीदल-म्लापनेन वपुःसन्तापो निष्पद्यते॥ बलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिप्रकर्षभूः ॥ १७८ ॥ तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा। किसलयमिवमुक्तम्बन्धनाद्विप्रलूनं हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः। ग्लपयतिपरिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं शरदिज इव घर्मःकेतकीगर्भपत्रम् । अत्र प्रकृष्टशोकानुबन्धिनीग्लानिर्वैवर्ण्यक्षामताभ्यामनुबध्यते ॥ उत्कण्ठाहर्षशोकादेरुन्मादश्चित्तविप्लवः ॥ १७९ ॥ तद्रूपेणारसस्य निष्पत्तिर्यथा। क्वाऽकार्यंक्वकलाधरस्यच कुलम्भूयोपि दृश्येत सा दोषाणामुपशान्तये श्रुतमहो कोपेपि कान्तम्मुखम्। किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियो रेखैव सा ऽन्यादृशी चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धान्यो ऽधरन्धास्यति ॥ अत्र विरहिणो ययातेरुत्कण्ठादिभिरसत्प्रलापरूप उन्मादो निष्पद्यते ॥ क्षादरातिशयाच्चेतस्यावेगः सम्भ्रमो मतः ॥ १८० ॥ तद्रूपेणरसस्यसङ्करो यथा। अलमलमतिमात्रं साहसेनाऽमुना ते त्वरितमपिविमुञ्च त्वं लतापाशमेनम्। चलितमिव निरोद्धुञ्जीवितञ्जीवितेशे क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशन्निधेहि। अत्र रतिजन्मा सम्भ्रमातिशयो रतिजन्मनैव मतिप्रकर्षेण सङ्कीर्यते॥ मनःशरीरयोः खेदः क्रियातिशयतः-श्रमः ॥ १८१ ॥ तद्रूपेण रससङ्करो यथा। स्खलयति वचनंमे संश्रयत्यङ्गमङ्गञ्जनयति मुखचन्द्रोद्भासिनः स्वेदविन्दून्। मुकुलयति च नेत्रे सर्वथासुभ्रु खेदस्त्वयि विल-

सति तुल्यं वल्लभालोकनेन । अत्र मालत्याः पुष्पावचयजन्मा श्रमो माधवावलोकनजा च रतिः स्वेदगद्गदाङ्गसादनयनमुकुलनैस्तुल्यधर्मिणौ मिथः सङ्कीर्येते । चित्तस्य खेदो निर्वेदस्तत्त्वज्ञानोदयादिभिः ॥ १८२ ॥ तद्रूपेण रसस्य शेषो यथा । जरामरणदौर्गत्यव्याधयस्तावदासताम् । मन्ये जन्मैव धीराणाम्भूयोभूयस्त्रपाकरम् ॥ अत्र मोक्षायोत्साहमानस्य कस्यचिन्निर्वेदागमो गम्यते ॥ क्रियास्वपाटवञ्जाड्यञ्चिन्तोत्कण्ठाभयादिभिः ॥ १८३ ॥ तद्रूपेण रसस्यनिष्पत्तिर्यथा । शिथिलशिथिलन्न्यस्य स्वैरं धनुःशिखरे शिरो नयनसलिलैः कुर्वन्मौर्वीलतामपरामिव । अहह विकलः श्रुत्वा श्रुत्वा घनस्तनितध्वनिङ्किमपि किमपि ध्यायन्नार्यो न याति न तिष्ठति ॥ अत्र विरहिणो रामस्य क्रियास्वपाटवन्निष्पद्यते ॥ क्रियाविद्वेषश्चालस्यं सुखसंविन्मदादिभिः॥ १८४ ॥ तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा । घरिणिघणत्थणपेल्लणसुहे णिपडिअस्स होन्तिपहिअस्स। अवसउणङ्गार अवारविठ्ठिदिअसासुहवेन्ति१॥ अत्र रतिसुखानुभवाञ्जिगमिषोरपगच्छत आलस्यन्निष्पद्यते ॥ निद्राव्यापारवैमुख्यमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः॥१८५॥ तद्रूपेण रसस्याऽनुबन्धो यथा२। निद्दालसघुम्मिर त्तसंवलन्तद्धातारआलोआ । कामस्सविदुव्विसहादिठ्ठिणिवा-

१ गृहिणीघनस्तन प्रेरण सुखेति पतितस्य भविष्यत्पथिकस्य । अपशकुनाङ्गारक वार विष्टिदिवसाः सुखयन्ति ॥
२ निद्रालसघूर्मित संवलितार्धतारकालोकाः ॥ कामस्यापि दुर्विसहा दृष्टिनिपाताः शशिमुख्याः ॥

आ ससिमुहीए॥अत्र रतिश्रमजागरादिजनितनिद्रालस-दृष्टिनिपातास्तारकाघूर्णनास्त्वचलनादिभिरनुबध्यन्ते । निद्रादिजनितं सुप्तमन्वाह्येन्द्रियनिमीलनम् ॥ १८६ ॥ तद्रू-पेण रसप्रकर्षोयथा।ओसुअइ दिण्णपडिवक्खवेअणम्प-सिढिलेहिंअङ्गेहिम्। णिव्वत्तिअसुरअरसाणुबन्धसुहणि-ब्भरंसोणूहा ॥१॥ अत्रनिर्भरपदेनैव प्रकर्षः प्रतिपाद्यते । निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः ॥ १८६ ॥ तद्रूपेण रसस्याऽनुबन्धो यथा । प्रत्यग्रोन्मेषजिह्माक्षणमनभिमु-खीरत्नदीपप्रभाणामात्मव्यापारगुर्वी जनितजललवाजृ-म्भणैः साङ्गभङ्गैः । नागाङ्कम्मोक्तु मिच्छोः शयनमुरुफ-णाचक्रवालोपधानन्निद्राच्छेदातिताम्रा चिरमवतु हरे-र्दृष्टिराकेकरा वः । अत्रदृष्टेःप्रत्यग्रोन्मेषजिह्मतादिभिः प्रबोधो नाद्यापिनिष्पद्यतइति प्रतीयते॥ उक्ताभावादि-भेदेन तेमी रत्यादयो रसाः।अथैतेष्वेव केषाञ्चिद्विशेषान-भिदध्महे ॥१८७॥ तत्र । शृङ्गारवीरकरुणा रौद्राद्भु-तभयानकाः । बीभत्सहास्यप्रेयांसःशान्तोदात्तोद्धता र-साः ॥१८८॥ रतिर्निसर्गसंसर्गौपम्याध्यात्माभियोगजा ॥ सम्प्रयोगाभिमानोत्था विषयोत्थाच कथ्यते ॥ १६६ ॥ प्रीतिरप्येवमेव स्यात्सत्वस्यां साम्प्रयोगिकी ॥ अभ्यासि-कीतु तत्स्थाने तदुदाहृतयोयथा ॥ १६७ ॥ उदाहरणम् ॥ मृतेतिप्रेत्यसङ्गन्तु ययामेमरणम्मतम् । सैवावन्तीमयाल-

१ आस्वपिति दत्तप्रतिपक्षवेदनं प्रशिथिलैरङ्गैः । निर्वर्तित सुरत रसानुब-न्धसुखनिर्भरं स्नुषा ॥

वधा कथमत्रैव जन्मनि ॥ अत्र स्थायिनो विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति रतिरेव शृङ्गाररूपेण निष्पद्यते । अत्रावन्त्या वासवदत्ताया आलम्बनविभावभूतायाः सकाशादुत्पन्नो वत्सेश्वरस्य रतिस्थायिभावस्तस्याः पुनरर्जीवनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानो मृतेत्यादिना वागारम्भानुभावेनानुमीयमानैर्हर्षधृतिप्रभृतिभिः सुखात्मभिर्व्यभिचारिभिः संसृज्यमानः करुणानन्तरसम्भोगशृङ्गाराख्यां लभते१ ॥ अजित्वा सार्णवामुर्वीमनिष्ट्वा विविधैर्मखैः ॥ अदत्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयम्पार्थिवः कथम् ॥ अत्र वसुधाविजयादेरालम्बनविभावादुत्पन्नः स्थाय्युत्साहभावस्थैर्यधैर्यादिभिरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमीयमानेषु स्मृतिमतिवितर्कादिषु निष्पन्नो वीररससंज्ञया व्यवह्रीयते ॥ २ ॥ यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलाङ्ग्या रुजाकरी । सा ऽधिशेते कथन्देवी हुताशनवतीञ्चिताम् ॥ अत्र चालम्बनविभावभूतदेवीमरणादुत्पन्नः शोकस्थायिभावश्चितानिवेशनहुताशनाङ्गज्वालादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानो वागारम्भानुमेयैर्निर्वेदग्लानिवैवर्ण्यादिभिर्व्यभिचारिभिः संसृज्यमानः करुण इति ज्ञायते ॥ ३ ॥ निगृह्य केशेष्वाकृष्टा कृष्णा येन ममाग्रतः । सो ऽयन्दुःशासनः पापो लब्धः किञ्जीवति क्षणम् ॥ अत्र दुःशासनालम्बनविभावाय-क्रुध्यतो भीमसेनस्य पूर्वमुत्पन्नः क्रोधस्थायिभावस्तदवाप्तेः स्मर्यमाणसमक्षकृतद्रौपदीनिग्रह-

केशाकर्षणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भेष्वनुमीयमानेष्वसूयावेगवेपथुश्रमादिषु दुःखात्मकेषु व्यभिचारिषु निष्पद्यमानो रौद्र इति निष्पद्यते ॥४॥ अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादि भूषणम् । फलमधूनि हर्म्याणि शाखा नन्दनशाखिनाम् ॥ अत्र शाखिनाम्प्रवालपुष्पफलशाखासम्पन्नं निजं रूपम् । नन्दनशाखिनाम्पुनः प्रवालादिस्थाने ऽशुकहारमधुमन्दिराणि तदेतदाश्चर्यमतश्चैतेभ्य य आलम्बनविभावेभ्यः कस्य चिद्धेत्वभूयञ्चतस्यसमुत्पन्नो विस्मय स्थायिभावस्तदीयावयवदर्शनादिभिरुद्दीपन विभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमेयेषु हर्षरोमोद्गमस्वेदगद्गदादिषु व्यभिचारिषु निष्पद्यमानो ऽद्भुत इत्युच्यते॥ ५ ॥ इदम्मघोनः कुलिशन्धारासन्निहितानलम् । स्मरणं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते।अत्र महेन्द्रकुलिशाद्धारासन्निहितानलादालम्बनविभावात्स्मर्यमाणादपि दैत्यस्त्रीणामुत्पन्नो भयस्थायिभावस्तद्विदीर्णदानवमरणस्मरणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः स्वगर्भपातादिभिरनुभावैस्तदनुभावैस्तदनुमितैश्च स्वेदस्तम्भवेपथुप्रभृतिभिर्व्यभिचारिभिः संसृज्यमानो भयानकरसरूपेण निष्पन्नः केनचिदाख्यायमानोपि भयानक इत्याख्यायते ॥ ६ ॥ पायम्पायन्तवारीणां शोणितङ्करसम्पुटैः । कौणपाः सह नृत्यन्ति कबन्धैरन्त्रभूषणाः ॥ अत्रालम्बनविभावभूतेभ्यः कौणपेभ्यः कस्य

च्चिद्रिपुविजयाशंसिनः पुंस उत्पन्नो जुगुप्सास्थायिभावः शिरश्छेदविगलद्रुधिरधारापरिप्लुतप्रनर्त्तितकबन्धकौणपान्त्रभूषणशोणितपानादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमेयेषु भयावेशशङ्कावहित्थादिषु व्यभिचारिदिषु निष्पन्नोबीभत्स इति निगद्यते ॥ ७ ॥ इदमम्लायमानाया लग्नं स्तनतटे तव। छाद्यतामुत्तरीयेण नवन्नखपदं सखि ॥ अत्र काञ्चित्सखीम्पूर्वम्भर्त्तरिप्रगृहीतमानां तेनैव नवनखपदाङ्कितस्तनीमालम्बनविभावभूतामुपलभमानायाः कस्याश्चित्सख्या उत्पन्नो हासस्थायिभावस्तदीयमानपरिग्रहस्मरणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमितेषु शङ्कावहित्थगद्गदादिव्यभिचारिषु निष्पाद्यमानो हास्यशब्देनाभिधीयते ॥ ८ ॥ यदेव रोचते मह्यन्तदेव कुरुतेप्रिया । इति वेत्ति न जानाति यत्प्रियन्तत्करोति सा। अत्र वत्सलप्रकृतेर्धीरतया ललितनायकस्य प्रियानुभावादुत्पन्नः स्नेहस्थायिभावोविषयसौकुमार्यात्मप्रकृत्यादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुपजायमानैर्मोहमतिधृतिस्मृत्यादिभिर्व्यभिचारिभावैरनुभावैश्च प्रशंसादिभिः संसृज्यमानो निष्पन्नः प्रेयानिति प्रतीयते ॥ रतिप्रीत्योरपि चायमेव मूलप्रकृतिरिष्यते ॥ यदित्थमाहुः, । अहेतुःपक्षपातोयस्तस्यनास्तिप्रतिक्रिया। सहि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीव्यति ॥ ९ ॥ सर्वाः सम्पत्तयस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानस-

म् । उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतैव भूः॥ अत्र कस्यचिदुपशान्तं प्रकृतेर्धीरप्रशान्तनायकस्य यथोपनतमनोनुकूलदारादिसम्पत्तेरालम्बनविभावभूतायाः समुत्पन्नोधृतिस्थायिभावो वस्तुतत्त्वालोचनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुपजायमानस्मृतिमात्यादिभिर्व्यभिचारिभावैर्वागारम्भादिभिरनुषज्यमानो निष्पन्नः शान्त इति गीयते॥ अन्ये पुनरस्य शमम्प्रकृतिमामनन्ति । सतु धृतेरेव विशेषो भवति॥ १०॥ साधारण्यान्निरातङ्कः कन्यामन्योपिया ऽचते । किम्पुनर्जगताञ्जेता प्रपौत्रः परमेष्ठिनः॥ अत्र रामस्योदात्तप्रकृतेर्निसर्गत एव तत्त्वाभिनिवेशिनीमतिर्नाकृत्यविषये प्रवर्तते । न च प्रवृत्तोपरमति । सा च सीतेयम्मम स्वीकारयोग्येत्येवंरूपेण प्रवृत्ता रावणप्रार्थनाक्षणप्रोत्साहनाभ्यामुद्दीप्यमाना समुपजायमानचिन्तावितर्कव्रीडाऽवहित्थस्मृत्यादिभिः कालोचितोत्तरानुमीयमानैश्च विवेकचातुर्यौदार्यधैर्यादिभिः संसृज्यमानोदात्तरसरूपेण निष्पद्यते॥११॥ अपकर्ता हमस्मीति मा ते मनसि भूद्भयम् । विमुखेषु नं मे खड्गः प्रहर्त्तुञ्जातु वाञ्छति॥ अत्र मया ऽस्यापकारः कृत इति यत्ते चेतसि भयन्तन्माभूत् । न मम खड्गः पराङ्मुखेषु कदाचिदपिप्रहर्त्तुमुत्सहत इति सर्वदैव रूढाहङ्कारः प्रतीयते सो ऽयङ्गर्वप्रकृतिरुद्धतो नाम रसः । केचित्पुनः । "आस्थामालम्ब्यनीतेषु वशं क्षुद्रेष्वरातिषु । व्यक्तिमायाति महताम्माहात्म्यमनुकम्पया । इत्ये-

वमूर्जस्वीत्युदात्तपक्षे निक्षिपन्तः पूर्वोक्तमेत्र गर्वप्रकर्षोदाहरणम्। धृतायुधो यावदहमित्याद्युद्धतनिष्पत्तौवर्णयन्ति ॥ १२ ॥ रतिविशेषेषु नैसर्गिकी यथा। इयम्महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियश्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी। अरूपहार्यम्मदनस्य निग्रहात् पिनाकपाणिम्पतिमाप्तुमिच्छति। अत्र जन्मान्तरवासनया निसर्गत इयम्भवति ॥१३॥ सांसर्गिकी यथा। भित्त्वा सद्यः किसलयपुटान्देवदारुद्रुमाणां ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः। आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥ अत्र शैत्यसौरभादिभिर्विरहिणामुद्वेजनीया अपि वायवः प्रियतमाङ्गसंसर्गसम्भावनया समालिङ्ग्यन्त इति संसर्गादियं रतिर्भवति॥१४॥ औपमानिकी यथा। अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति। ननु पुनरिव तन्मे गोचरीभूतमक्ष्णोरभिनवशतपत्रश्रीवमास्यम्प्रियायाः ॥ सेयं सीताविषयिणी रतिस्तदुपमानदर्शनेन रामं रमयते ॥ १५ ॥ आध्यात्मिकी यथा ॥ काममप्रत्यादिष्टं स्मरामि न परिग्रहम्मुनेस्तनयाम्। बलवत्तु दूयमानम्प्रत्याययतीव मे चेतः ॥ अत्र सेयन्दुर्वाससः शापाद्विस्मृतविवाहादिवृत्तान्तस्य दुष्यन्तस्य शकुन्तलायां रतिरध्यात्मम्भवति ॥ १६ ॥ आभियोगिकी यथा। अलसवलितमुग्धस्निग्धनिष्पन्दमन्दैरधिकविकसदन्तर्विस्मयस्मेरतारैः। हृदयमशरणा-

म्मे पक्ष्मलाक्ष्याः कटाक्षैरपहृतमपविद्धम्पीतमुन्मूलित-
ञ्च। सेयमनुरागातिशयसूचकमालतीकटाक्षाभियोगे मा-
धवस्य रतिरत्रोत्पद्यते ॥ १७ ॥ साम्प्रयोगिकी यथा ।
उन्नमय्य सकचग्रहमास्यञ्चुम्बति प्रियतमे हठवृत्त्या ।
हुंहुम्मुञ्च मम मेति च मन्दञ्जल्पितञ्जयति मानधनायाः॥
अत्र तर्जनार्थमोक्षार्थवारणार्थानाम्मन्दम्मन्दम्प्रयोगा-
न्मानवत्याः सम्प्रयोगे रत्युत्पत्तिः प्रतीयते ॥ १८ ॥
आभिमानिकी यथा । इयङ्गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नय-
नयोरसावस्याः स्पर्शोवपुषि बहलश्चन्दनरसः । अयं
बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः किमस्या न प्रे-
यो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥ अत्र रुचिविशेषो ऽभि-
मानस्तत एवम्प्राया रतयो भवन्ति ॥ वैषयिकी शब्देषु
यथा । विलासमसृणो ल्लसन्मुसललोलदोःकन्दलीपर-
स्परपरिस्खलद्वलयनिस्वनोद्दन्तुराः । हरन्ति कलहुङ्कृ-
तिप्रसभकम्पितोरस्थलत्रुटद्गमकसंकुलाः कलमकण्ड-
नीगीतयः ॥ २० ॥ स्पर्शे यथा । बध्ननन्नङ्गेषु रोमाञ्चं कु-
र्वन्मनसि निर्वृतिम् । नेत्रेनिमीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्र-
वर्त्तते ॥ २१ ॥ रूपे यथा । ता राघवन्दृष्टिभिरापिब-
न्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि।तथा हि शेषेन्द्रिय-
वृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा २२ ॥ रसे यथा
कस्य नो कुरुते तन्वि पिपासाकुलितम्मनः । अयन्ते
विद्रुमच्छायो[1] मरुमार्ग इवाऽधरः ॥ २३ ॥ गन्धे यथा ।

१ विगताद्रुमाणांवृक्षाणांछायायस्मात्सःपक्षेविद्रुमच्छायःप्रवालकान्तिः ॥

रन्धणकम्मणिउणिए माझूरसुरत्तपाडलसुअन्धम्। मुहमारुअम्पिअन्तो धूमाइसिहीणपज्जलइ१ ॥ प्रीतिविशेषेषु नैसर्गिकी यथा। आलक्ष्य दन्तमुकुलाननिमित्तहासानव्यक्तवर्णरमणीयवचः प्रवृत्तीन्। अङ्कागतान्प्रणयिनस्तनयान्वहन्तो धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति। अत्र "यदा यदा जायते तदा तदा पुत्रेषु स्निह्यति पुत्ररूपेण वा जायत इति, जन्मान्तरवासनारूपो निसर्गः सङ्कुत्तें॥ सांसर्गिकी यथा। विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते। तेषां वधूस्त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानां येषां कुलेषु सविता च गुरुर्वयञ्च॥ अत्र विश्वम्भरादिसंसर्गात्सीतायां वसिष्ठमिश्राः स्निह्यन्ति॥ २३॥ औपमानिकी यथा। कुवलयदलस्निग्धश्यामः शिखण्डकमण्डनो बटुपरिषदंपुण्यश्रीकः श्रियैव सभाजयन्। पुनरपि शिशुर्भूत्वा वत्सः स मे रघुनन्दनो झटिति कुरुतेदृष्टः को यन्दृशोरमृताञ्जनम्। अत्र रामौपम्याल्लवे जनकः प्रीयते॥२७॥ आध्यात्मिकी यथा। परितस्तम्पृथासूनुः स्नेहेन परितस्तरे। अविज्ञाते ऽपि बन्धौ हि बलात्प्रह्लादते मनः ॥ अत्राविज्ञातोपि वासवः स्वसूनुमर्जुनन्दृष्टः प्रीणयति॥२८॥ आभियोगिकीयथा। दुःखैकबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे पौलस्त्य एष समरेषु पुरः प्रहर्त्ता। इत्यादृतेन कथितौ र-

१ रन्धनकर्मनिपुणाया मालूरसुरक्तपाटलसुगन्धम् ॥ मुखमारुतं पिबन् धूमायसि द्विनप्रज्वलसि ॥

घुनन्दनेन व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥ अत्र सीतान्वेषणादेरभियोगाद्रामस्य सुग्रीवविभीषणयोः प्रीतिरुत्पद्यते ॥ २९ ॥ साम्प्रयोगिकी स्थाने आभ्यासिकी यथा । इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः सचिवावलम्बितधुरन्नराधिपम् । परिवृद्धरागमनुबद्धसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी । अत्र "शब्दादिभ्योबहिर्भूता या कर्माभ्यासलक्षणा । प्रीतिः साभ्यासिकी ज्ञेया मृगयादिषु कर्मसु" इति लक्षणङ्घटते ॥ ३० ॥ आभिमानिकी यथा । दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादामनोद्धप्राणान्दहनाय दीपितनिजक्षात्त्रप्रतापाग्निभिः । आदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यम्ममैतत्ततो दीप्तास्त्रस्फुरदुग्रदीधितिभरैर्नीराजितज्यन्धनुः ॥ अत्राभिमतप्रतिद्वन्द्विलाभाल्लवानुपदीकुशस्तुष्यति ॥ ३१ ॥ वैषयिकी- षु शब्दे यथा । लावण्यैः क्षणदाविराममधुराः किञ्चिद्विनिद्रालसं श्रोत्रैः सव्रणमुग्धचारणवधूदन्तच्छदावासिनः । पीयन्ते मृदुवक्त्रपीतमरुतः पौराणगीतिक्रमव्यलोलाङ्गुलिरुद्धमुक्तसुषिरश्रेणीधरा वेणवः ॥ ३२ ॥ स्पर्शे यथा । प्रशान्तघर्माभिभवः शनैर्विवान् विलासिनीभ्यः परिमृष्टपङ्कजः ॥ ददौ भुजालम्बमिवात्तशीकरस्तरङ्गमालान्तरगोचरोऽनिलः ॥ ३३ ॥ रूपे यथा । अयमभिनवमेघश्यामलोन्तुङ्गसानुर्मदमुदितमयूरीबद्धविस्रब्धनृत्यः । शकुनिशबलनीलानोकहस्निग्धवर्ष्मा तितरति बृहदश्मा पर्वतः प्रीतिमक्ष्णोः ॥ ३४ ॥ रसे यथा ।

इक्षुदण्डस्य मण्डस्य दध्नः पिष्टघृतस्य च। वाराहस्य च मांसस्य सोऽयमृच्छति फाल्गुनः ॥ ३५ ॥ गन्धे यथा। कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम्। यत्र स्नुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ३६ ॥ उपलक्षणञ्चैतत्। तेनोत्साहस्य युद्धदानदयावीरादयः, क्रोधस्य भीमन्युत्रासादयो, हासस्य स्मितहसितविहसितादयः, प्रसुप्तप्रलयमत्यादीनां स्वप्नमरणशमादयो भेदा जायन्ते ॥ तत्र यद्यपि "अजित्वा सार्णवामुर्वीमि"त्यनेनयुद्धवीरो, "ऽनिष्ट्वा विविधैर्मखैरि"त्यनेनदानवीरो "ऽदत्वा चार्थमर्थिभ्य इत्यनेन दयावीरश्चोत्साहरूपेण रसनिष्पत्तौ वर्त्तते तथाप्येकशोप्येतद्रसनिष्पत्तिरस्तीति प्रदर्श्यन्ते ॥ तेषु युद्धवीरो यथा। एतां पश्य पुरस्तटीमिह किल क्रीडाकिरातो हरः कोदण्डेन किरीटिना सरभसञ्चूडान्तरे ताडितः। इत्याकर्ण्य कथाद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापतेर्मन्दम्मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डनम् ॥ ३७। दानवीरो यथा। दधिक्षीरघृताम्भोधिव्यञ्जनस्पृहणीयया। महादानोत्सवेयस्य हन्त कारायितम्भुवा ॥ ३८ ॥ दयावीरो यथा। स त्वम्मदीयेन शरीरवृत्तिन्देहेन निर्वर्त्तयितुं यतस्व। दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विमुच्यतां धेनुरियम्महर्षेः॥ ३९ ॥ क्रोधस्य यद्यपिभीकादयो त्रिंशत्पाश्चतुर्विंशतिः सम्भवन्ति तथापि ललिताललितोभयभेदेन रूपेण क्रमेण सर्वसङ्ग्रहात्तत्र त्रयः प्रकाराः प्रदर्श्यन्ते। तेषु स्त्रीणां ल-

लितः कोपाभावो यथा । भ्रूभेदिभिः प्रकम्पोष्ठैर्ललिताङ्-
गुलितर्जनैः । यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणां सम्प्रसादार्थिनः
प्रियाः ॥ ४० ॥ प्रियापराधजन्मा दुःखोत्पीडो मन्यु-
र्यथा । धणुओवप्पणवल्लरिविरइअकस्सावअंसदुप्पेच्छे ।
वाहगरुईणिसम्मइ वाहीएअहुमुहे दिठ्ठी[१]॥ नन्वियमीर्ष्या-
कस्मान्न भवति? । नात्र मानदानामर्षणमात्रविवक्षा ।
अपि तु तज्जनितो दुःखातिशय इति ॥ ४१ ॥ प्रियादि-
षु व्याजनिन्दोत्प्रासो यथा। पहवन्ति व्विअपुरिसामहि-
लाणर्कि्ंक्खुसुहअविहिओसि । अणुराअलोल्लिआएको-
दे।सोअपहिजाईए[२]॥४२॥हासस्य यद्यप्युपहासादयोभेदाः
सम्भवन्ति तथापि विहसितेन तेषां संग्रहादितिन्यूनाधि-
कमिति त्रयस्तद्भेदा उदाह्रियन्ते । तत्र षद्धसितं स्मितं
यथा। पुष्पंप्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलंवा स्फु-
टविद्रुमस्थम् । ततो ऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रोष्ठप-
र्यस्तरुचः स्मितस्य ॥ ४३ ॥ दृष्टदशनकान्ति हसितं य-
था । तिमिरनिरुद्धभीमरजनीमुखचन्द्रिकया गणपति
ताण्डवाभिनयदर्शनदीपिकया । अभिभवसि स्वमद्य
शशिनः श्रियमुत्कटया दशनमयूखमञ्जरितया हसितप्र-
भया ॥ ४४ ॥ तदेव सविशेषं विहसितं यथा । च्युता-
मिन्दोर्लेखां रतिकलहभग्नञ्च वलयन्द्वयञ्चक्रीकृत्य प्र-
हसितमुखी शैलतनया । अवोचद्यम्पश्येत्यवतु स शि-

१ धनुर्वापर्णवल्लरिविरचितकर्णावतंसदुःप्रेक्षे । बाष्पगुर्वी निशम्यते वाही-
कवधूमुखे दृष्टिः ॥ २ ॥ प्रभवन्त्येव पुरुषा महिलानां किं खलुसुभगविदितो-
सि । अनुराग ललितायाः कोदोषोभिजातः ॥

वः सा च गिरिजा स च क्रीडाचन्द्रोदशनकिरणापूरितत-
नुः ॥ ४५ ॥ सुप्तविशेषः स्वप्नोयथा। जाने कोपपराङ्-
मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया मा मा संस्पृश पाणि-
नेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः। नोयावत्परिरभ्य चा-
टुकशतैराश्वासयामि क्षणं भ्रात! स्तावदहं शठेन विधि-
ना निद्रादरिद्रीकृतः ॥ ४६ ॥ मूर्छाविशेषो मरणं यथा।
क्षणमात्रसखीं सुजातयोस्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला।
निमिमील नरेन्द्रसुन्दरी हृतचन्द्रा तमसेव शर्वरी ॥४७॥
मतिविशेषः शमो यथा। यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसं-
स्कारजनितन्तदा दृष्टन्नारीमयमिदमशेषञ्जगदपि। इ-
दानीमस्माकम्पटुतरविवेकाञ्जनजुषां समीभूता दृष्टि-
स्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते॥ ४८ ॥ एवमन्येपि विज्ञेया
रसा भावादिसंश्रयाः ॥ विशेषः प्राप्तकालोऽथपरिशे-
षो१ निगद्यते ॥ १७१ ॥ तत्राश्रयस्त्रिधा। पुमान्स्त्रीतिर्य-
गादयः। तेषु पुमान्यथा। आश्चर्यमुत्पलदृशो वदनाम-
लेन्दुसान्निध्यतो मम मुहुर्जडिमानमेत्य। जात्येनचन्द्रम-
णिनेव महीधरस्य संधार्यत द्रवमयोमनसा विकारः ॥१॥
स्त्री यथा। तेनाथ नाथ दुरुदाहरणातपेन सौम्याऽपि
नाम परुषत्वमभिप्रपन्ना। जज्वाल तीक्ष्णविशदाःसह-
सोद्गिरन्ती वागर्चिषस्तपनकान्तशिलेव सीता ॥ २ ॥
तिर्यगादिषु यथा। उत्कूजति श्वसितिमुह्यति याति
तीरन्तीरात्तरुन्तरुतलात्पुनरेव वापीम्। वाप्यावरज्य-

१ परिपोषइत्यपिपाठः पुस्तकान्तरे।

ति नचात्ति मृणालखण्डभुक्तः क्षपासु विरहे खलु चक्र-
वाक्याः ॥ ३ ॥ विषयस्त्रिधा । चेतनस्तिर्यगचेतनश्च ।
तेषु चेतनो यथा । इयंसा लोलाक्षी त्रिभुवनललामैकव-
सतिः सचायन्दुष्टात्मा स्वसुरपकृतं येन मम तत् । इ-
तस्तीव्रः कामोगुरुरयमितः क्रोधदहनः कृतोवेषश्चायङ्क-
थमिदमिति भ्राम्यति मनः ॥ १ ॥ तिर्यग्यथा । आया-
ते दयिते मरुस्थलभुवां सञ्चिन्त्य दुर्लङ्घ्यताङ्गेहिन्या परितो-
षबाष्पतरलामासज्य दृष्टिम्मयि । दत्त्वा पीलुशमीकरी-
रकवलान्स्वेनाञ्चलेनादरादुन्मृष्टङ्करभस्य केसरसटाभा-
राग्रलग्नं रजः ॥ २ ॥ अचेतनो यथा । क्षिप्तम्पुरो न
जगृहे मुहुरिक्षुकाण्डन्नापेक्षतेस्म निकटोपगताङ्करेणुम् ।
सस्मार वारणपतिः परिमीलिताक्षमिच्छाविहारवनवा-
समहोत्सवानाम् ॥ ३ ॥ ज्ञानं त्रिधा दृष्टं श्रुतमनुमा-
नञ्च । तेषु दृष्टं यथा । सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि र-
म्यम्मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीन्तनोति । इयम-
धिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणा-
म्मण्डनन्नाकृतीनाम् ॥ १ ॥ श्रुतं यथा । किं रूपं स्फु-
टमेव सा शशिमुखी धत्ते तदत्यद्भुतम्मामुत्साहयितु-
म्परापकरणे चित्तङ्किमस्मत्स्वसुः । इत्यन्तर्विकसद्वितर्क-
विधुरञ्चेतस्तथा वर्त्तते स्वल्पोप्येष मम प्रयाति पुरतः
पन्था यथादीर्घताम् ॥ २ ॥ अनुमानं यथा । शान्तमि-
दमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहाऽस्य । अ-
थवा भवितव्यानान्द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ ३ ॥ संस्कार-

स्त्रिधा। आद्रुतःपटुरभ्यस्तश्च। तत्राश्रयगुणेनादरादुत्पन्नआद्रुतोयथा। कन्यारत्नमयोनिजन्म भवतामास्ते वयञ्चार्थिनो रत्नं यत्क्वचिदस्ति तत्परिणमत्यस्मासु शक्रादपि। कन्यायाश्च परार्थतैव हि मता तस्याः प्रदानादहम्बन्धुर्वो भविता पुलस्त्यपुलहप्रष्ठाश्च सम्बन्धिनः ॥ १ ॥ विषयगुणे पटुप्रत्ययादुत्पन्नः पटुर्यथा। उत्पत्तिर्देवयजनाद्ब्रह्मवादी नृपः पिता। सुप्रसन्नोज्ज्वला मूर्तिरस्याः स्नेहं करोति मे ॥२॥ ज्ञानपौनःपुन्येनाभ्यासप्रत्ययादुत्पन्नोऽभ्यस्तः स यथा। भूयोभूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तन्दृष्ट्वादृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था। साक्षात्कामन्नवमिव रतिर्मालती माधवं यद्गाढोत्कण्ठालुलितलुलितैरङ्गकैस्ताम्यतीत्ति ॥ अत्र यद्यपि विषयगुणात्पटुराश्रयगुणाच्चाद्रुतोपि प्रत्ययः पटुमाद्रुतं संस्कारम्प्रसूयते। तथाप्यभ्यासात्पटीयानाद्रुततमश्च जायमानो ऽभ्यस्त इत्युच्यते ॥ १ ॥ उद्दीपनविभावेषु माल्यवस्त्रविभूषणादयो माल्यादयः ॥ तेषुमाल्यंयथा। अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागमाकृष्टहेमद्युति कर्णिकारम्। मुक्ताकलापीकृतसिन्दुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती। ॥ १ ॥ वस्त्रं यथा। आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम्। सुजातपुष्पस्तबकावनम्रा सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥ २ ॥ विभूषणं यथा। कण्ठस्य तस्याःस्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तुलस्य। अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥ ३ ॥ ऋतु-

वयोमदादयो ऋत्वादयः । तेषु ऋतुर्यथा । इदमसु-
लभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारम्प्रथममपि मनो मे पञ्चबा-
णः क्षिणोति । किमुत मलयवातोन्मूलितापाण्डुपत्त्रैरु-
पवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु ॥ १ ॥ वयो यथा । मामूमु-
हत्खलु भवन्तमनन्यजन्मा मां ते मलीमसविकारघनाम-
तिर्भूत् । इत्यादि नन्विह निरर्थकमेव यस्मात्कामश्च जृ-
म्भितगुणो नवयौवनञ्च ॥ २ ॥ मदो यथा । तत्क्षणंवि-
परिवर्त्तितह्रियोर्नेष्यतोः शयनमिद्धरागयोः । सा बभूव
वशवर्त्तिनी तयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥ ३ ॥
चन्दनस्नानधूपादयश्चन्दनादयः ॥ तेषु चन्दनं यथा ।
चन्दनं विषधराश्रयः शशी वारुणी च विषमोदरावुभौ ।
तापयन्ति विरहे किमुच्यते मारयन्ति न यदेतदद्भुतम् ॥१॥
स्नानं यथा । आअम्बलोअणाणं उल्लंसुअ पअडोरु-
जहणाणम् । अवरुण्हमज्जिरीणंकएणकामोवहइचाव-
म् १ ॥ २ ॥ धूपो यथा । स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासं विन्य-
स्तसायन्तनमल्लिकेषु । कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्यः के-
शेषु लेभे बलमङ्गनानाम् ॥ ३ ॥ चन्द्रोदयोघनध्वनिरुप-
कारस्मरणमित्याद्याश्चन्द्रोदयादयः । तेषु चन्द्रोदयो
यथा । विलिम्पत्येतस्मिन्मलयरजसार्द्रेण महसा दिशां
चक्रंचन्द्रे सुकृतमथ तस्या मृगदृशः । दृशोर्बाष्पः पा-
णौ वदनमसवः कण्ठकुहरे हृदि त्वं ह्रीः पृष्ठे वचसि च

१ आताम्रलोचनानामुदंशुकप्रकटजघनानाम् । अवरुणमज्जरीणांकृते
कामो वहति चापम् ।

गुणा एव भवन्तः॥१॥ घनध्वनिर्यथा। अज्जमए तेणविणा अणुभूअ सुहाइंअणिस म्भरन्तीए। अहिणवमेहणंरवो- णिसामिओवज्झपडहोव्व१॥२॥ उपकारस्मरणं यथा॥ तन्मे मनः क्षिपति यत्सरसप्रहारमालोक्यमामगणितस्खलदुत्तरीया। त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टिराश्लिष्टवत्यमृतसंवलितैरिवाङ्गैः ॥ ३ ॥ अनुभावस्मरतिर्यथा। खणमेत्तंपि ण फिहइ अणुदिअह दिण्णगरुअसन्तावा। पच्छण्णपावसङ्क व्व सामली मज्झहिअआहिर२॥१॥ वाञ्छतिर्यथा। ए मेअ अकअउण्णाअप्पत्तमणोरहा विवज्जिस्सम्। जणवाओ वि ण जाओ तेणसमं हलिअउत्तेण३॥१॥ द्विष्टिर्यथा। गोत्तक्खलणं साऊण पिअअमे अज्ज मामि छणदिअहे। वज्झमहिसस्स मालव्व मण्डणं से ण पडिहाइ४॥२॥ प्रयततेयथा। अनुगच्छ५न्मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः। स्वस्थानादचलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः॥ ३॥ अवैतिर्यथा। चन्दसरिसम्मुहं से सरिसो अमअस्स मुहरसो तिस्सा। सकअग्गहरहसुज्ज अचुम्बणङ्कस्स सरिसं से६॥४॥ मन्यनेयथा। परिवट्टन्दिवणिसंसङ्ग मण्डलिअकुसुमाऊहं वअणङ्गम्॥ विरहम्मि मसइ हरी

१ अद्य मया तेनविनाऽनुभूतसुखानि अनिशं स्मरन्त्या। अभिनवमेघानां रवो निशामितो वध्यपटह इव॥ २ क्षणमात्रमपि न स्फुटति अनुदिवसं दत्तगुरुसंतापा। प्रच्छन्नपापशङ्केव श्यामली अस्मद् हृदयाच्छि॥ ३ एवमेवाकृतपुण्या अप्राप्तमनोरथा विपत्स्ये। जनवादोऽपि न जातस्तेन समं हलिकपुत्रेण॥ ४ गोत्रस्खलनंश्रुत्वा प्रियतमे अद्य मामि! उत्सवदिवसे। वध्यमहिषस्यमालेव मण्डनमस्या न प्रतिभाति॥ ५ अनुयास्यन्नित्यपिपाठो दृश्यते॥ ६ एतच्छाया ४ परिच्छेदेपृष्ठे २ गता॥

णहे अणत्थे पडिउत्थिअम्मिअङ्कम्१ ॥ ५ ॥ वक्तियथा । आलाओ मादिज्जउ लोअविरुद्धुतिणाम काऊण । समुहा पडिएकोवरिएविदिठ्ठिपाणंडेइ२ ॥ ६ ॥ चेष्टतेयथा । अज्ज मए गन्तव्वङ्घणान्धआरम्मितस्स सुहअस्स । अज्जा णिमीलिअच्छी पअ पडिवाडिंघरेकुणइ३ ॥ ७ ॥ सञ्चारिषुस्वेदरोमाञ्चवेपथवो यथा । दिठ्ठे जम्पुलइज्जसि रहघरसिपिअम्मिजंसमासण्णे । तुहसम्भासणसेओलिफंसणेकिंविणिज्जिहसि४॥८॥अश्रुयथा । णअणब्भतरघोलन्त॰॰हभरमन्थराएदिठ्ठीए । पुणरुत्तपेच्छरीए वालअकिं॰॰॰णिओसि५ ॥ ९ ॥ हर्षोयथा । सवस्सम्मिविदठ्ठे तहवि॰हि अअस्स णिव्वुदिच्चेअ । जन्ते णणअरडाहेहत्थाहत्थिकुंडोगहिओ६॥१०॥ अमर्षोयथा । कत्तोसम्पडइमहम्पिअसहिपिअसङ्गमोपओसेवि। जज्ञिअइ गहिअकूरणिअरखिरीचन्दचण्डालो७॥११॥ लीलादिषुप्रियजचेष्टानुकृतिर्यथा । जञ्जङ्करेसि जञ्जञ्जम्पसिजञ्जणिअच्छेसि। तन्तमणुसिक्खरीएदीहोदिहओणसम्पडइ८॥१२॥नेत्रभ्रूव-

विरहे मन्यते ह-
१ परिहृत्तं दिवानिशं मति मखण्डितकुसमायुधमिवानङ्गम् । रिनखे अनर्थंपतितोत्थितं मृगाङ्कम् ॥ २ अलापो मा दीयतां लोकविरुद्ध ह-
ति नाम कृत्वा । संमुखापतिते कोपाहेंपि दृष्टिं न पातयति ॥ ३ अद्यमया ग-
न्तव्यं घनान्धकारे ऽपि तस्य सुभगस्य । आर्या निमीलिताची पदपरिपाटीं-
गृहे कुरुते ॥ ४ दृष्टे यत्पुलकयसि रवोगृहं प्रिये समासन्ने । तव संभाषणसे-
कार्द्रस्पर्शने किमपि निर्जिहीषे ॥ ५ नयनाभ्यन्तर घूर्णद्वाष्पभरमन्थरया दृ-
ष्टया । पुनरुक्तप्रेक्षणीयया बालक किं यन्नभणितो ऽसि ॥ ६ सर्वस्मिन्नपि दग्धे
तथापि खलुनिर्वृतिरेव । यत्तेन नगरदाहे हस्ताद्धस्ति कुण्डो गृहीतः ॥ ७ कु-
तः सपतितिमां प्रियसखि प्रियसंगमः प्रदोषेपि । यज्जयति गृहीतकरनिकरश्री-
चन्द्रचण्डालः ॥ ८ यद्यत्करोषि यद्यज्जल्पसियद्यन्नियच्छसि । तत्तदनशिचिताया

क्रमकर्मणां विशेषेण लसनं विलासो यथा ।। सभ्रूविलासमथ सोयमितीरयित्वा सप्रत्यभिज्ञमिव मामवलोक्य तस्याः । अन्योन्यभावचतुरेण सखीजनेन मुक्तास्तदा स्मितसुधामधुराः कटाक्षाः ।। १३ ।। विभूषणादीनामनादरविन्यासो विच्छित्तिर्यथा । अङ्गानि चन्दनरजःपरिधूसराणि ताम्बूलरागसुभगोऽधरपल्लवश्च ।। अच्छाञ्जने च नयने वसनन्तनीयः कान्तासु भूषणमिदं विभवश्च शेषः ।।१४।। विभूषणादीनामस्थानप्रयोगो विभ्रमो यथा । चकार काचित्सितचन्दनाङ्के काञ्चीकलापं स्तनभारपृष्ठे । प्रियम्प्रति प्रेषितचित्तवृत्तिर्नितम्बबिम्बे च बभार हारम् ।। १५ ।। स्मितरुदितहसितादीनां हर्षादेकीकरणं किलकिञ्चितं यथा । पाणिपल्लवविधूननमन्तः सीत्कृतानि घनरोमविभेदाः । योषितां रहसि गद्गदवाचामस्त्रतामुपययुर्मदनस्य ।।१६।। इष्टजनकथायान्तद्भावभावनोत्थितविकारो मोट्टायितं यथा । तव सा कथासु परिघट्टयति श्रवणं यदङ्गुलिमुखेन मुहुः । घनतां ध्रुवन्नयति तेन भवद्गुणपूगपूरितमलब्धतया ।। १७ ।। केशस्तनाधरादिग्रहणाद्दुःखेऽपि सुखबुद्धिचेष्टा कुट्टमितं यथा । ह्रीभरादवनतं परिरम्भे रागवानवटुजेष्ववकृष्य । अर्पितोष्ठदलमाननपद्मं योषितां मुकुलिताक्षमधासीत् ।। १८ ।। अभीष्टप्राप्तावभिमानगर्वसम्भावनानादरकृतो विकारो बिब्बोको यथा । नि-

दीर्घं दिवसीन संपतति ॥

र्विभुज्यदशनच्छदजनोवाचि भर्त्तुरवधीरणापरा । शै-
लराजतनया समीपगामाललापविजयामहेतुकम् ॥ १९ ॥
सुकुमारतयाकरचरणाङ्गन्यासोललितं यथा । गुरुतरक-
लनूपुरानुरावं सुललितनर्त्तितवामपादपद्मा । इतर-
दनतिलोलमादधानापदमथमन्मथमन्थरञ्जगाम ॥ २० ॥
वक्तव्यसमयेऽपि वचसाऽनभिभाष्यक्रियानुष्ठानंविहृतं
यथा । पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्यां
परिहासपूर्वम् । सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्मा-
ल्येन तां निर्वचनञ्जघान ॥ २१ ॥ बाल्यकौमारयौ-
वनसाधारणोविहारविशेषःक्रीडितं यथा । मन्दाकि-
नीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च । रेमे
मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडारसन्निर्विशतीव बाल्ये
॥ २२ ॥ क्रीडितमेवप्रियतमविषयेकेलिर्यथा । व्यपोहि-
तं लोचनतोमुखानिलैरपारयन्तं किलपुष्पजं रजः । प-
योधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियञ्जघानोन्नतपीवरस्त-
नी ॥ २३ ॥ हेलादिषु रागतःसहसाप्रवृत्तिहेतुश्चित्तोल्ला-
सो हेला । साल्लियांयथा । रेहइ पिअपरिरम्भणपसा-
रिअं सुरअमन्दिरद्दारे । हेलाहल हल्लिअथोरथणहरम्भु-
अलआजुअलम् १ ॥ २४ ॥ सैव पुरुषे यथा । उत्तिष्ठ-
न्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा धृत्वाचा-
न्येन वासो विलुलितकबरीभारमंसे वहन्त्याः । भूयस्त-

१ राजते प्रियपरिरम्भणप्रसारितं सुरतमन्दिरद्वारम् । हेलाहलहलायमान स्तू-
नस्तनभरे भुजलतायुगलम् ।

त्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः शय्यामालिङ्गनीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु॥२५॥ हेलैव सवचनविन्यासो हावः। सस्त्रियां यथा। जइ ण छिवसि पुप्फवइं पुरओताकीसवारिओठासि। छित्तौसिचुलुचुलन्ते हिंरुपहाविऊणमहहत्थेहिम्१॥२६॥सएवपुरुषेयथा। लोओझूरइझूरउवयणिज्जंहोइहोउतं णाम। एहिणिसिज्जसुपासेसुप्फवइणएइमेणिद्दा२॥ २७॥ आदिग्रहणाद्भावादयोगृह्यन्ते। तेषुभावःस्त्रियांयथा। तावच्चिअरइसमएमहिलाणंविब्भमाविराअन्ति। जाव ण कुवलयदलसच्छहांइमउलेन्तिणअणाइम्३॥२८॥व्याजःपुंसोयथा। अलिअपसुत्तविणिमीलिअच्छदेसुहअमज्झओआसम्। गण्डपरिउम्बणापुलइअङ्गणउणोचिराइस्सम्४॥ २९॥ विस्रम्भभाषणंस्त्रियांयथा। जाओ सो वि विलक्खो मएवि हसिऊणगाढमुवऊढो। पढमोपसरिअस्सणिअसणग्गण्ठिविमगन्तो५॥३०॥ चाटु स्त्रीपुंसयोर्यथा। एक्कम्पहरुव्वाअंहत्थेमुहमारुएणवीअन्तो। सोविहसन्तिएमएगहिओदुवीएणकण्ठम्मि६॥ ३१॥ प्रेमाभिसन्धानम्पुंसो-

१ यदि न स्पृशसि पुष्पवतीं पुरतस्तत्किमिति वारितस्तिष्ठसि। स्पृष्टोऽसि चञ्चलैते र्धावित्वा ऽस्माकं हस्तैः॥ २ लोकोनिन्दति निन्दतु भवचनीयं भवति भवतु तन्नाम्। एहि निसज्जपार्श्वे पुष्पवति न एति मे निद्रा॥ ३ तावदेव रतिसमये महिलानां विभ्रमा विराजन्ते। यावन्न कुवलयदलसच्छायानि मुकुलयन्ति नयनानि॥ ४ अलीकप्रसुप्तविनिमीलिताक्षदेहिसुभगमे अवकाशम्। गण्डपरिचुम्बनपुलकिताङ्ग नपुनरपि चिरयिष्ये॥ ५ जातः सोपि विलक्षो मयापि हसित्वा गाढमुपगूढः। प्रथममपसरितस्यनिवसनग्रन्थिं विमार्गयन्॥ ६ एकं प्रहारोच्चाटं हस्तं मुखमारुतेनवीजयन्। सोपिहसन्त्यामयागृहीतोद्वितीयेन कण्ठे॥

यथा । केलीगोत्तक्खलणेवरस्सपप्फुल्लइन्दिहिन्देइ । ब-
हुवासअवासहरेबहुएवाहोल्लिआ दिठ्ठी१॥३२॥परिहासः
स्त्रियांयथा॥ अइ दिअरकिंणपेच्छसि आआसङ्किम्मुहा-
पलोएसि। जाआएबाहुमूलम्मिअद्धअन्दाणपडिवाडिम्२
॥३३॥ कुतूहलम्पुंसोयथा। असमत्तमण्डणंविअ वच्चघरं-
सेसकोउहल्लस्स। वोलविअहलहलस्सपुत्तिवित्तेणलग्गिह-
सि३॥३४॥ चकितंस्त्रियांयथा। णवलइआपाहरन्तुठ्ठाए
तक्कअङ्किम्पिहलिअसोण्हाए। जंअज्जविजुवइजणो घ-
रघरेसिक्खिउम्भमइ४॥ ३५ ॥ हेलाहावश्च भावश्च व्या-
जोक्तिस्त्रम्भभाषणम्॥ चाटुप्रेमाभिसन्धानम्परिहासः कु-
तूहलम्॥ १७२ ॥ चकितञ्चेति निर्दिष्टाश्चेष्टाः काश्चिद्विला-
सिनाम् ॥ शेषाणां विप्रलम्भादौ रूपमाविर्भविष्यति
॥ १७३ ॥ तत्रनायकयोः प्रागसङ्गतयोः सङ्गतयोश्च सङ्गत-
वियुक्तयोर्वा मिथोदर्शनश्रवणाभ्यामवस्थिताभिमानज-
न्मा परस्परानुरागोवाभिलाषिणीयालिङ्गनादीनामनवा-
प्तौसत्यां समुपजायमानैस्तैस्तैरुत्कण्ठादिभिर्व्यभिचारि
भावैर्मनोवाग्बुद्धिशरीरारम्भजन्मभिश्चा ऽनुभावैरनुबद्धः
प्राप्तप्राप्यप्रकर्षावस्थो विप्रलम्भशृङ्गाराख्यां लभते ॥

१ केलीगोत्रस्खलने वरस्य प्रफुल्लयति खिद्यति । बहुवासकवासगृहेवध्वावाप्यार्द्रितादृष्टिः ॥ २ अयि देवर किं न प्रेक्षसे आकाशे किं सुधा विलोकयसि । जायाया बाहुमूले अर्द्धं चन्द्राणां परिपाटीम् ॥ ३ असमाप्तमण्डनेव व्रजगृह-मस्य कौतूहलस्य । व्यतिक्रान्तहलहलस्य पुत्रि चित्ते न लगिष्यसि ॥ ४ नवलतिकाप्राकारै तुष्टया हतं किमपि हलिकस्नुषया । यदद्यापि युवतिजनो गृहे-गृहे शिक्षितुंभ्रमति ॥

स चतुर्द्धा पूर्वानुरागो मानः प्रवासः करुणश्च । तेषु प्राग सङ्गतयोः पूर्वानुरागः पुरुषप्रकाण्डे यथा। दूरम्मुक्तालतया बिससितया विप्रलभ्यमानो मे। हंसइव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥ अत्र पुण्डरीकस्य माहाश्वेताया-म्प्रागसङ्गतायां समुत्पन्नः सङ्कल्परमणीयोभिलाषस्तद-नाप्रावुक्तप्रकारेण प्रकृष्यमाणस्त्वया मे मानसजन्मा दू-रन्नीतइत्त्युत्तरकामावस्थया प्रकाश्यते ॥ १ ॥ सएव स्त्रीप्रकाण्डे यथा । दुल्लहजणाणुराओ लज्जा गरुई प-रवसो अप्पा। पिअसहि विसमरूपेम्म मरणं सरणं णव रि एक्कम् १ ॥ अत्रापिप्रागवदेव सागरिकाया वत्सराजे-ऽनुरागः प्रकृष्यमाणो मरणं शरणमित्युत्तरयैवकामाव-स्थया कथ्यते ॥ २ ॥ सङ्गतयोर्मानः स निर्हेतुर्यथा । अत्थ क्करूसणङ्खणपसिज्जणंअलिअवअणणिब्बन्धे । उम्म-च्छरसन्तावो पुत्तअ पअवीसिणेहस्स२ ॥अत्रप्रेमगतेःस्व-भावकौटिल्याद्धेतुमन्तरेणोपजायमानोनिर्हेतुरुच्यते ॥३॥ सएवसहेतुर्यथा । पडिउत्थिआ ण जम्पइ गहिआ वि-प्फुरइ चुम्बिआ रुसइ । तुण्हिक्कभुआ णववहुआ क-आवराहेण दइएण ३ ॥ यद्यप्यालिङ्गनादर्मैतिनत्यादि-भिःप्रतिषेधोनविद्यते तथापितदर्थोस्त्येवेतिमानलक्षणं-घटते ॥ ४ ॥ संगतवियुक्तयोःप्रवासःसनवानुरागोयथा ।

१ दुर्लभ जनानुरागो लज्जा गुर्वी परवशआत्मा । प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं शरणं केवलमेकम् ॥ २ अत्र क्ररोषः क्षणं प्रसादो ऽलीकवचननिर्बन्धे । उन्मत्सरसंतापः पुत्रक पदवीस्नेहस्य ॥ ३ प्रत्युत्थिता न जल्पति गृहीता विस्फुरति चुम्बिता रुष्यति । तूष्णींभूता नववधूः कृतापराधेन दयितेन ॥

प्रियमाधवे किमसि मय्यवत्सला ननु सोऽहमेव यमनन्द-
यत्पुरा । अयमागृहीतकमनीयकङ्कणस्तवमूर्त्तिमानिव
महोत्सवः करः ॥ अत्रविवाहानन्तरमेवमालत्याःकपा-
लकुण्डलयापहारान्माधवमालत्योरयन्नवानुरागःप्रवा-
सउच्यते ॥ ५ ॥ सएवप्रौढानुरागोयथा। त्वामालिख्यप्र-
णयकुपितां धातुरागैःशिलायामात्मानंते चरणपतितंया-
वदिच्छामि कर्त्तुम् । अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरा-
लिप्यते मे क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमन्नौकृतान्तः ॥
अत्र प्राचीनप्रणयकोपप्रसादनादिभिरनुरागस्य प्रौढि-
रवगम्यते ॥ ६ ॥ सङ्गतयोरेवान्यतरव्यपायेकरुणः ।
सस्त्रीव्यपायेपुरुषस्ययथा । ध्रुवमस्मि शठःशुचिस्मि-
ते कलितः कैतववत्सलस्त्वया । परलोकमसन्नि-
वृत्तये यदनामन्त्र्यगतासि मामितः ॥ अत्रेन्दु-
मतीव्यपायादजस्यदुःखातिशयःकरुणउच्यते ॥ ७ ॥
सएवपुरुषव्यपायेस्त्रियायथा। हृदये वससीति मत्प्रियं
यदवोचस्तदवैमि कैतवम् । उपचारपदन्नचेदिदन्त्वमन-
ङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ अत्राऽनङ्गविषयेरतेः शोकप्रकर्षा-
त्करुणइत्याख्यायते ॥ ८ ॥ हीनपात्रादिषु चैतदाभासा
भवति ॥ तत्र । हीनपात्रेषुपुंसिप्रेमानुरागो यथा। कन्न-
लीगब्भसरिच्छे ऊरूदट्ठू णहलिग्गसोण्हाए । उल्ललइणा-
हरञ्जणचदिलस्ससेउल्लिअकरस्स १ ॥ ९ ॥ अत्रैव

१ कदलीगर्भसदृशेऊरू दृष्ट्वा नखिकसुषायाः । उल्ललति नखरञ्जनकाङ्क्षि-
णः स्वेदार्द्रित करस्य ॥

स्त्रियांमानोयथा । पठमघरिणीअसमहन्तुहपिएडा-रेदरं कुणन्तम्मि । णवबहुआइसरोससवव्बच्चिअवच्छ-आमुक्का १ ॥ १० ॥ तिर्यक्षु पक्षिणि प्रवासोयथा । आ-पृच्छामि व्यथयति मनो दुर्बलावासर श्रीरेह्यालिङ्ग क्षप-य रजनीमेकिका चक्रवाकि!।नान्यासक्तो न खलु कुपितो नानुरागच्युतो वादैवाधीनः सपदि भवतीमस्वतन्त्रस्त्य-जामि॥११॥अत्रैव करिणीकरुणोयथा।नान्सर्वर्तयति ध्वन त्सु जलदेष्वामन्द्रमुद्गर्जितन्नासन्नात्सरसः करोति कव-लानावर्जितैः शैवलैः। दानज्यानिरविषण्णमूकमधुपव्यास-ङ्गदीनाननोनूनम्प्राणसमावियोगविधुरः। स्तम्बेरमस्ता-म्यति ॥ १२ ॥ अथसम्भोगः। तत्रनायकयोः प्रागसङ्गन-योःसङ्गतिवियुक्तयोर्वामिथःसमागमे प्रागुत्पन्नस्तदानी न्तनोवारत्याख्यः स्थायिभावोभिलषणीयालिङ्गनादीना-मवाप्तौ सत्यां समुपजायमानैर्हर्षधृतिस्मृतिमतिप्रभृति-भिर्व्यभिचारिभावैः संसृज्यमान ऋतूद्यानोपगमनजल-क्रीडापर्वतोपदेशप्रसाधनगृहमधुपानेन्दूदयादिभिरुद्दी-प्यमानः सविभ्रमभ्रूकटाक्षविक्षेपालापसम्भ्रमस्मितादि-भिरनुभावैरभिव्यज्यमान ईप्सितमासादयन्नूजिहासितं-वा जिहानः प्राप्तप्राप्यप्रकर्षारम्भःसम्भोगशृङ्गाराख्यां - लभते। स चतुर्द्धा। प्रथमानुरागानन्तरो,मानानन्तरः,प्र-वासानन्तरः,करुणानन्तरइति । तेषुप्रथमानुरागानन्त-

१ प्रथमगृहिण्यां समये तवपिण्डरादरं कुर्वत्याम्। नववध्वाईषद्रोषं संवृत्य-वत्सा मुक्ता ॥ २ चय:

रोयथा । पाणिग्गहणेच्चिअपव्वइअणाअं सहीहिंसोहग्गम् । पशुपइणाबासुइकंकणम्मिओसारिएदूरम् ॥ १॥ मानानन्तरोयथा ॥ उव्वहइदइअगहिआहरोट्ठज्झिज्जन्तरोसपडिराअम् । पाणीसरन्तमइरंचसअं वणिअं मुहंबाला ॥ २॥ प्रवासानन्तरोयथा । मङ्गलवलअंजीअंबरक्खिअंजपउत्थिअम्मिवइआए । पत्तपिअदंसणूससिअबाहुलइआएतंभिण्णम् ॥ ३ ॥ करुणानन्तरोयथा । णमुअम्मिमुएविपिएदिट्ठोउणपिअम्मोजिअंतीए । इअलज्जाअपरिहासो लीएहिअएणसंमाइ ॥ ४॥ तेऽमीचत्वारोपिसंभोगाश्चतुर्भिरेवविप्रलम्भैः प्रकर्षमापद्यन्ते । तेषुप्रथमानुरागेणयथा ॥ इन्दुर्यत्रननिन्द्यतेनमधुरं दूतीवचःश्रूयतेनालापा निपतन्तिबाष्पकलुषानोपैतिकार्श्यंवपुः । स्वाधीनामनुकूलिनींनिजवधूमालिङ्गययत्सुप्यतेतत्किं प्रेमगृहाश्रमव्रतमिदंकष्टंसमाचर्यते ॥ ५॥ मानेनयथा । रइविग्गहम्मिकुंठीकआओधाराओपेम्मखग्गस्स । अणुणमआइंअसिज्जन्तिमाणसाइंणाइमिहुणाण ॥ ६ ॥ प्रवासेनयथा । आपाण्डुमेभुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौमासानेतान्गमयचतुरो लोचनेमीलयित्वा । पश्चादावांविरहगुणितंतंतमात्माभियोगंनिर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासुक्षपासु ॥ ७॥ करुणेनयथा । नमर्त्यलोकस्त्रिदिवात्प्रहीयतेम्रियेतनाद्येयदिवल्लभोजनः । निवृत्तमे

१ पाणिग्रहणएव पार्वत्याज्ञातं सखीभिः सौभाग्यम् । पशुपतिना वासुकिकङ्कणे अपसारितेदूरम् । २ उद्वहति दयितगृहीताधरोष्ठी यमाणरोषमतिरागम् । पाणीसरन्मदिरं चषकमिव निजमुखं बाला ।

वत्रिदिवप्रयोजनंमृतः सचेज्जीवतएवजीवति ॥ ८ ॥ तिर्यगादिषुचैतदाभासाभवन्ति । तेषुसरीसृपमृगयोर्यथा। मधुद्विरेफः कुसुमैकपात्रेपपौप्रियांस्वामनुवर्त्तमानः। शृङ्गेणसंस्पर्शनिमीलिताक्षींमृगीमकण्डूयतकृष्णसारः॥९॥ पशुपक्षिणोर्यथा। ददौसरः पङ्कजरेणुगन्धिगजायगण्डूषजलंकरेणुः । अर्द्धोपभुक्तेनबिसेनजायांसंभावयामासरथाङ्गनामा ।१० किन्नरेषुयथा। गीतान्तरेषुश्रमवारिलेशैरीषत्समुच्छ्वासितपत्रलेखम् । पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभिप्रियामुखंकिंपुरुषश्चुचुम्बे ॥ ११॥ तरुषुयथा । पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनीभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः। लतावधूभ्यस्तरवोप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि॥ १२ ॥ विप्रलम्भचेष्टासुप्रथमानुरागेस्त्रियायथा। पेच्छइअलद्धलच्छदीहण्णीससईसुण्णअं हसइ। जहजम्पइअप्फुडन्तह से हिअअठ्ठिअङ्किम्पि १ ॥ १३॥ पुंसोयथा। सो तुह कएण सुन्दरितह झीणसुमहिअलओहलिअजत्तो। जह से मच्छरिणीअविदोव्वज्झाआइपडिवस्सम् ॥ १४ ॥ मानेस्त्रियायथा। कणुज्जुआवराईसाअज्जतएकआवराहेण । जम्भाइआइक्खवलोअइआइन्दिअहेणसिक्खविआ ॥ १५ ॥ पुंसोयथा। अविभाविअ रअणिमुहन्तस्सअसच्चरिअविमलचन्दुज्जोअम् । जाअम्पिअआरोहेवड्ढन्ताणुसआम्

१ पश्यति अलब्धलक्ष्यं दीर्घं निःश्वसिति शून्यकं हसति। जथा जल्पति अस्फुटं तथास्या हृदयस्थितं किमपि।

ठलक्खं हिअअम् ॥ १६ ॥ प्रवासेस्त्रियायथा । पिअस-
म्भरणपलोट्टन्तवाहधाराणिआअभीआए । दिज्जइवङ्क
ग्गीवाइदीवओपहिअजाआए ॥ १७ ॥ पुंसोयथा ।
मज्झण्हपत्थिअस्सवि गिह्मे पहिअस्स हरइ सन्तावम् ।
हिअअट्ठिअजामुहमिअङ्कजोह्णाजलप्पवाहे १ ॥१८॥
करुणेस्त्रियायथा । णवरिअपसारिअङ्गीरअभरिउप्प
हपइस्सत्रेणीबान्धा । पडिआउरसन्दाणिअमहिअल-
चक्कूलइअरथणीजणअसुआ ॥१९॥ पुंसोयथा । अन्तोहु
त्तं डज्जइजाआसुसे घरे हलिअउत्तो । उक्खित्तणिहाणा-
इवरमिअट्ठाणाणिपेक्खन्तो २ ॥२०॥ एवमन्यत्रापि ।
करुणवर्जंस्त्रियायथा । सौधादुद्विजते त्यजत्युपवनन्द्वे
ष्टि प्रभामैन्दवीन्द्वारात्त्रस्यति चित्रकेलिसदनेवेषंविषं
मन्यते । आस्ते केवलमब्जिनीकिसलयप्रस्तारशय्या-
तले सङ्कल्पोपनतत्वदाकृतिरसायत्तेनचित्तेन सा ॥२१॥
स्त्रियाएवप्रथमानुरागवर्जंयथा । तिष्ठ द्वारि भवाङ्गणे
व्रज बहिः सद्मेति वर्त्मेक्षते शालामञ्च तमङ्गमञ्च व-
लभीमञ्चेति वेश्मावचेन्लि । दूतीं सन्दिशसन्दिशेति
बहुशः सन्दिश्य सास्ते तथा तल्पे कल्पमयीवनिर्घृण!
यथानान्तन्निशा गच्छति ॥२२॥ प्रथमानुरागवर्जंम्पुं-
सोयथा । रम्यन्द्वेष्टि यथापुराप्रकृतिभिर्नप्रत्यहंसेव्यते

१ मध्याह्न प्रस्थितस्यापि ग्रीष्मे पथिकस्यवहरतिसन्तापम् । हृदयस्थित
जायामुखमृगाङ्क ज्योत्स्ना जलप्रवाहः ॥ २ अन्तर्मूर्तिं दह्यते जायाशून्ये गृहे
हलिकपुत्रः । उत्खातनिधानानीवरमितस्थानानि पश्यन् ।

र्व्योपान्तविवर्त्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः । दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा गोत्रेषु स्खलितस्तदा भवति च व्रीडाविलक्षश्चिरम् ॥ २३ ॥ पुंस एव प्रवासकरुणे यथा । सीतावेश्मयतो निरीक्ष्य हरतो दृष्टिं झटित्याकुलामन्योन्यार्पितचञ्चुदत्तकरुणैः पारावतैर्भूयते । इन्दोर्दूरत एव नश्यति विशत्यन्तर्गृहं न्दुःखितः प्रच्छाद्याननमञ्चलेन रजनीध्वस्तत्रपं रोदिति ॥ २४ ॥ सम्भोगचेष्टासु पूर्वानुरागानन्तरे चुम्बनं यथा ॥ आअरपणामिओट्ठं अघडिअणासं असङ्घलिअणिडालं । वण्णघअलुप्पमुहीए तीए परिउम्बणं भरिमो १ ॥ २५ ॥ अत्रैवालिङ्गनं यथा । तावमवणेइ न तहा चन्दनपङ्को वि कामिमिहुणाणम् । जह दूसहे गिह्मे अण्णोण्णालिङ्गणसुहेल्ली २ ॥ २६ ॥ मानानन्तरे चुम्बनं यथा । जह जह से उब्बहइ मण्णुभरिआइ णिहुअणं दइओ । अच्छीइं उवरि उवरि तह तह भिस्साइं विगलन्ति ३ ॥ २७ ॥ अत्रैवालिङ्गनं यथा । माणदुमपरुसपवणस्स मामि सव्वङ्गणिव्वुदिकरस्स । उवऊहणस्स भद्दं रइणाडअपुव्वरङ्गस्स ४ ॥ २८ ॥ प्रवासानन्तरं चुम्बनं यथा । केनचिन्मधुरमुल्बणराङ्गं बाष्प

१ आदरप्रणामितोष्ठमघटितनासमसंवलितनिटलिम् । वर्णघृतलुप्तमुख्यास्तस्याः परिचुम्बनं स्मरामः ॥ २ तापमपनयति न तथा चन्दनपङ्कोऽपि कामिमिथुनानाम् । यथा दुस्सहे ग्रीष्मेऽन्योन्यालिङ्गनसुखम् ॥ ३ यथा यथाऽस्य मन्युभरितानि निधुवने दयितः । अक्षीणि उपरि उपरि तथा तथा भिस्याणि विगलन्ति ॥ ४ मानद्रुमपरुषपवनस्य मामि सर्वाङ्गनिर्वृतिकस्य । उपगूहनस्य भद्रं रतिनाटकपूर्वरङ्गस्य ।

तप्रमभिक्कं निरहं नु । ओष्ठपल्लवमपास्य मुहूर्त्तं सुभ्रुवः सरसमक्षि चुचुम्बे ॥ २९ ॥ करुणानन्तरमालिङ्गनं यथा । चन्द्रापीडं सा च जग्राह कण्ठे कण्ठस्थानजीवितञ्च प्रपेदे । तेनापूर्वां सा समुल्लासलक्ष्मीमिन्दुस्पृष्टासिन्धुवेलेव भेजे ॥३०॥ प्रथमरागानन्तरं दशनक्षतं यथा । णासं व साकओलं अज्ज वि तुह दन्तमण्डलं बाला । उब्भिण्णपुलअपरिवेढपरिगअं रक्खइ वराई १ ॥ ३१ ॥ न हेवमानानन्तरे यथा । पवणुवेल्लिअसाहुलिथएव सुठठि अदन्तमण्डलेऊरू । चटुआरअम्माहुपुत्तिजणहासणं कुणसु ॥ ३२ ॥ प्रवासानन्तरे दन्तक्षतादयो यथा । दन्तक्खअङ्कोलेकअग्गहुव्वेल्लिओअधम्मिल्लो । पडिघुम्मिराजदिट्ठी पिआगमं साहइ वहूए २ ॥ ३३ ॥ प्रथमानुरागानन्तरं नखक्षतं यथा । अज्जाइणवणहक्खणिविक्खणेगरुअजोव्वणुतुङ्गम् । पडिमागअणिअणअणुप्पलच्चिअं होइ थणवट्टम् ३ ॥ ३४ ॥ अत्रैव पुरुषायितं तथा । दरवेविरोरुजुअलासु मउलिअच्छोसु लुलिअचिहुरासु । पुरुसाइरीसु कामो पिआसु सज्जाउहो वसइ ४ ॥ ३५ ॥ सर्वं सर्वत्र यथा । पोढमहिलाणजं सुठ्ठु सिक्खिअं तं रए सुहावेइ ५

१ न्यासमिव सा कपोले अद्यापि तव दन्तमण्डलं बाला । उद्भिन्न पुलक परिवेष परिगतं रक्षति वराकी ॥ २ दन्तक्षतं कपोले कचग्रहोद्वेल्लितो धम्मिल्लः । परिघूर्णिता च दृष्टिः प्रियागमं साधयति वध्वाः ॥ ३ मार्यायां नवनखक्षतनिधरक्षण गुरुयौवनोत्तुङ्गम् । प्रतिमागतनिजनयनोत्पलं चितं भवति स्तनपट्टम् ॥ ४ दरवेपमानोरुयुगलासु मुकुलिताक्षीषु लुलितचिकुरासु । पुरुषायितासु कामः प्रियासु सज्जायुधो वसति । ५ प्रौढमहिलानां सुष्ठु शिक्षितं रतये सुखयति । यद्येनाशिक्षितं नववधूनां तत्तद्विरतिं ददाति ॥

जङ्गेणअसिक्खिअंणवबहूणन्तन्तनिघरइन्देइ ॥ ३६ ॥
विप्रलम्भपरीष्टिप्रभियोगतः प्रेमपरीक्षायथा । हंहोक-
णुल्लीणाभणामिरेसुह अहकिम्पिमाक्रूर । खिज्जण
पारद्धीसुकहम्पिपुण्णेहिंलद्धोसि ॥ ३७ ॥ प्रत्यभियोग
तोयथा । गोलाविसमोआरच्छलेणअप्पाउरम्मिसेमुक्को ।
अणुअम्पाणिद्दोसन्तेणविसागाढमुवजूढा ॥ ३८ ॥ वि
षहणेनयथा । अज्जविसेअजलोल्लम्पच्छाइणसीअहलि-
असोहूणाए । फग्गुछणचिक्खिल्लंज्जन्तइदिणन्थणुछन्ने[1]
३९॥ विमर्शनयथा । तन्तोच्चिअणेत्तिकहाकिअसन्तितहिंत
हिंसमथ्यन्ति । किम्मण्णेमाउच्छाएक्कजुआणोइमोगामो
४०॥ बहुमानेनयथा । तेणइरणबलआएदिसोपहरोइमी
अथणवट्ठे । गामतरुणीहिंअज्जविदिअहम्परिवालि
आभमइ ॥४१॥ श्लाघयायथा । सातइसहत्थदिसम्फगु
छणकद्दमन्थणुछन्ने । परिकुविआइवसाहइसलाहरीगा-
मतरुणीणम् ॥ ४२ ॥ इङ्गितेनयथा । अइसोणबल्लहच्चि-
णामग्गरुणेणतस्ससहिकीस । होइमुहन्तेरविअरफंसवि
सट्टंव्वतामरसम् ॥४३॥ दूतसम्प्रेषणेनयथा । सेउल्लि
असव्वङ्गीणामग्गहणेणतस्ससुहअस्स । दूरंअप्पाहेन्तीत
स्सेअघरगणम्पत्ता ॥ ४४॥ दूतप्रश्नेनयथा । कहणुगआ
कहदिठ्ठीकिम्भणिआकिच्चतेणपडिवअणम् । एअच्चि
अणसमप्पइपुणरुत्तअम्पमाणीए ॥ ४५ ॥ लेखविधाने

१ अद्यापि स्वेदजलार्द्रं प्रत्येतिनतस्या हलिकस्नुषाया । फल्गूत्सवकर्दमोयस्त
यादत्तस्तनोत्सङ्गं ।

नयथा । वेविरिसिसाकरङ्गुलिपरिग्गहक्खलिअलेहणी मग्गे । सोत्थिच्चिअणसमप्पइपिअसहिलेहम्मि किंलिहिमो ॥४६॥ लेखवाचनेनयथा । प्रीत्या स्वस्तिपदं विलोकितवती स्थानं स्तुतन्तुष्टया पश्चाज्ज्ञातमनुक्रमेणपुरतस्तत्तावकन्नामकम् । तन्व्या सम्मदनिर्भरेण मनसा तद्वाचयन्त्या मुहुर्नप्राप्तोघनबाष्पपूरितदृशालेखेपि कण्ठग्रहः ॥४७॥ सम्भोगपरीष्टिषुप्रथमानुरागानन्तरेसाध्वसेनपुंसोयथा । लीलाइओणिअसणेरक्खउतंराहिआइथणबट्टे । हरिणोपढमसमागमसज्झसवरेहिंवेविरोहत्थो ॥४८॥ अत्रैवदोहदेनमुग्धायथा । किङ्किन्देपडिहासइसहीहिंइअपुच्छिआएमुद्धाए । पढमुल्लुअहलिदोणीएगवरिदइअङ्गआदिट्ठी ॥४९॥ अत्रैव प्रगल्भायाः प्रियवाक्यवर्णनंयथा । हुंहुदेभणसुपुणोणसुअन्तिकरेइका विक्खेवम् । घरिणीहिअसुहाइम्पइणोकस्सभणन्तास्स ॥ ५० ॥ मानानन्तरंस्त्रियाः कैतवस्वप्नेयथा । भरिमोसेसअणपरम्मुहीएविअलन्तमाणपसराए । कइअवसुत्तुव्वत्तणथणहरप्पेल्लणसुहेल्लिम् ॥ ५१ ॥ स्त्रियाएवसखीवाक्यस्याक्षेपणयथा । भिउडीहिम्पलोइस्संणिम्भच्छिस्सम्परम्मुहीहोस्सम् । जम्भणहतङ्करिस्संसहिओजइतंणपेच्छिस्सम् ॥५२॥ तस्याएवतदनुष्ठानविघ्नेनयथा । ग्रन्थिमुद्ग्रथयितुं हृदयेशे वाससः स्पृशति मानधनायाः । भ्रूयुगेन सपदि प्रतिपेदे रोमभिश्च सममेवविभेदः ॥ ५३ ॥ प्रवासानन्तरेस्त्रियायथा । अत्थक्काग

अहिअएवहुआदइअउम्मिजणपुरओ । फुरइविअल
न्ताणहरिसविसट्टाणवलआण ॥ ५४ ॥ अत्रैवस्त्रीपुं
सयोर्यथा । रमिऊणपअम्मिगए जाहेअवगूहिअइपडि
णिउत्तो । अहअम्पवउत्थपइव्वनक्खणंसोपवासिव ॥
५५ ॥ सामान्यतएवप्रवाससाध्वसेनस्त्रियायथा । हो
न्तपहिअस्सजाआआउच्छणजीवधारणरहस्सम् । पुच्छ
न्तीभमइघरंघरेणपिअविरहसहिरीओ ॥ ५६ ॥ प्रवा
सविलम्बनेनपुंसोयथा । एक्कोविकालसारोणदेइगन्तु
म्पआहिणवलन्तो । किंउणबाहाउलिअंलोअणजुअलं
मअच्छीए ॥ ५७ ॥ परिहारेस्वदादिभिः स्त्रियायथा ।
उल्लाअइसेअङ्गजरूवेवन्तिकूअलोगलइ । छुछुएलेहिअ
अम्पिआगमेपुफुइआए ॥ ५८ ॥ करुणानन्तरंपुंसो
यथा । करस्पर्शारम्भोत्पुलकितपृथूरोजकलशेऽस्म
न्मोवामाङ्कैवहतिमदनाकूतसुभगम् । विभोर्भ्यांचारब्ध
क्रतसमयिकोद्वूलनविधेस्तनौ भस्मस्नानक्रममपिसमाप्तं
विजयते ॥ ५९ ॥ विप्रलम्भनिरुक्तिषुप्रथमानुरागेप्रति
श्रुत्यादानंयथा । किंणभणिअंसिआलअगामणिधूआ
एगुरुअणसमक्खम् । अणिमिसवङ्कवलन्तवअणणअण
द्धविट्ठेहिम् ॥ अत्रवक्रेक्षितादिभिः प्रतिश्रुत्यालिङ्गना
दयोह्रीभयादिभिर्नदीयन्ते ॥ ६० ॥ मानेविसंवादनंयथा ।
अस्सुअणाहंकुविआउबहूअसुकिमुहापसाएसि । तुहमसु
मम्पुप्पण्णेणमज्झ माणेणविणकज्जम् । अत्रमा-
निनापूर्वंमालिङ्गनादीन्विधाय पश्चाद्यथावत्प्रयच्छन्ति

यथाकश्चिद्दत्तशतन्ददामीति प्रतिश्रुत्याष्टाभिरधिकं च
तत्प्रयच्छतितन्नष्टौशतानीति ; तद्वेतद्व्यलीकप्रयोगा
द्भिरालिङ्गनादीनान्निराकरणमयथावत्प्रदानत्वाद्विसं
वादनमेवोच्यते ॥ ६१ ॥ प्रवासेकालहरणंयथा । एहि-
इसोपअत्थोअहअंकुप्पेज्जस्सोअणुणेज्ज । इअफलइ
कस्सविमणोरहाणमालापिअअमम्मि ॥ अत्रालिङ्ग-
नादीनांव्यक्तैवकालहरणप्रतीतिः ॥६२॥ करुणेप्रत्याद्दा
नंयथा । समसोक्खदुक्खसंवड्ढिआणकालेणरूढपेम्मा-
ण । मिहुणाणंमरइजन्तक्खुजिअइइअरम्मुअंहोइ ॥ अत्र
“सुहृदिवप्रकटय्यसुखप्रदः प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।
पुनरकाण्डविवर्त्तनदारुणः प्रविशिनष्टि विधिर्मनसो
रुजम् । ,, इत्ययमर्थः सम्बध्यते । तस्यचप्रत्यादानमे-
वार्थोभवति ॥ ६३ ॥ प्रथमानुरागेव्यञ्जनंविविधंयथा ।
दिट्ठाएजंणदिठ्ठोआलविआएजंणआलत्तो । उवआ
रोजंणकओतंचिअकलिअंछइल्लेहिम् । अत्रव्रीडादि
भिर्ध्यानादिभिर्व्यञ्जनाभिर्वैविध्यम्प्रतीयते ॥ ६४ ॥
मानेविरुद्धंयथा । णमुअन्तिदीहसासेणरुअन्तिणहो-
न्तिविरहकिसिआओ । धण्णाओताओजाणबहुवल्लह-
वल्लहोनतुमम् ॥ अत्रध्यायितादिभिर्वल्लभालिङ्गनादि
निरुद्धैर्मानवलीवञ्च्यते ॥ ६५ ॥ प्रवासेव्याविद्धंयथा ।
कइआगओपिओअज्जपुत्तिअज्जेणकइदिणाहोन्ति ।
एक्कोएहहक्लेभणिअम्मोहक्कआबाला ॥ अत्रएकस्या
पिविलसस्यवर्षायमानतयाप्रियालिङ्गनादिवञ्चनधावि

शेषतोदैर्घ्यम्प्रतीयते ॥ ६६ ॥ करुणेनिषिद्धंयथा । आ
वाअ भअ अरञ्चिअणहोइदुक्खस्सदारुणमवसाणम् ।
णाहजिअन्तीएमएदिठ्ठंसहिअंअतुहइअअवसाणम् ॥
तदेतद्रामविषयंसीतायाश्चिराशंसिसमागमसुखावा-
प्तिव्यपायरूपंवचनङ्करुणमितिनिषिध्यते ॥ ६७ ॥
प्रथमानुरागेणसहरागोयथा । सामइइतस्सणहाउं
अणुसोत्ते साविसेमुव्वहइ । थणवहभिउणविलुलिअ-
कल्लोलमहग्घिएसलिले ॥ अत्रयुवयोरप्येककाल-
मन्योन्यानुरागः प्रतीयते । तत्रैकालावण्यादिनार-
ज्यते । द्वितीयस्तुस्नेहादिनारज्यतइति ॥ ६८ ॥ त-
त्रैवपश्चाद्यथा । मानिहिअअंवपीअन्तोणजुवाणेणम
ज्जमाणाए । ण्हाणहलद्दाकडुअंअणुसोत्तजलंविअन्ते-
ण ॥ अत्रैकस्यानुरागन्दृष्ट्वापश्चाद्द्वितीयोरज्यते ॥६९॥
तत्रैवानुरूपोयथा । सच्चंजाणइदट्ठु सरिसम्मिजणम्मि-
जुज्जएराओ । मरउणतुमंभणिस्संमरणंपिसलाहणि-
ज्जंसे ॥ अत्रनकेवलंलावण्यादिनैवरज्यते । किन्तर्हि
अनुरूपविषयिणाऽभिलाषेणापीतिप्रतीयते ॥७०॥ तत्रै-
वानुगतोयथा । गहवइसुएणसमअंसच्चंअलिअंवकिंथि
आरेइ । घणणइहलिअउमारिआइठाणम्मिजणवाओ ॥
अत्रयद्यपिसौभाग्यादिप्रसिद्धिकृतमानरूपयन्नविद्यते
तथापिस्त्रियाउत्तमप्रार्थनमगर्हितत्वादनुगतमेवभव-
ति । सोयङ्करणसाधारणसाधनोत्पन्नपक्षउक्तः ॥७१ ॥
मात्रसाधनपक्षेतुसर्वत्रसहायादिविशिष्टारतिर्दीप्तिर्वानु

रागशब्देनोच्यते । प्रथमंचोपजायमानत्वादयंप्रथमा-
नुराग इतिप्रथमस्तोमाने । मान्यतेयेनेतियथा । पा-
अपडणाणमुद्धेरहसम्मलामोडिअच्चिमव्वाण । दंसणमे-
त्तपसिज्जरिचुक्कावहुद्दाणसोक्खाण ॥ अत्रमानपूजा
यामितिधातोः स्वार्थेणिजन्ताण्णिघ्निघजिचमानइति
रूपम् । सहिप्रेयांसमस्याः पादपतनादिपूजायांप्रयो-
जयति ॥ ७२ ॥ यंप्रियत्वेनमन्यतेयथा । कारणगहि
ओविमएमाणोएमेअजंसमोसरिओ । अत्थक्कपुल्लिअं-
कोल्लतुज्झनम्मत्थएपडउ ॥ अत्रमनज्ञानइतिधातुः । त
थाहि । मानम्प्रियत्वेनमन्यमानातदपहारिणोऽकोल्लाय
कापिमानिनीकुप्यति ॥ ७३ ॥ यः प्रेममनुतेयथा । ज-
त्थणउज्जागरओजत्थणईसाविरूरणम्माणम् । सम्भा-
वचाहुअञ्जत्थणत्थिणेहोतहिंणत्थि ॥ अत्रमनुअववोध
नेधातुः । मानेनहिप्रेमास्तिनास्तिवेतिजनोबुध्यते तस्य
चकरणभूतस्यापिप्राधान्यादत्रकर्तृत्वोपचारः । तद्य-
था "प्रज्ञापश्यति नोचक्षुर्दृष्टिः सारस्वतीहिवे,,ति ॥७४॥
प्रेमभिमीतेयथा । ऊविद्धाअसच्चहासासमेविवहुआण-
णवरमाणक्खलणे । पाअडिअहिअअसारोप्रेमासङ्करि-
सोपअट्टईमस्सू ॥ अत्रमाङ्मानइतिधातोः [कृत्यल्युटो
बहुलमिति] कर्त्तरिल्युट् । कोसावनुमानइतिभाष्य-
प्रयोगात् । तेनच यद्यपि करणभूतेनैवात्मनि रुक्मि
ण्यांचप्रियप्रेम्णः परिमाणंसत्यभामाप्रत्याययतित-
थापि पूर्ववदिहणयण्कर्तृत्वेनोपयुज्यते ॥ ७५ ॥ प्र-

वासेवसतइत्युपलक्षणेनात्मानमङ्गनाभूषयन्तियथा । साहीणेविपिअअमेपत्तम्मिछणेणमण्डिओअप्पा । दुक्खअपउत्थवइअंसअज्जिअंसण्ठवन्तीए ॥ अत्रवस्त्रआच्छादनइत्यस्यप्रस्मरतीत्यादिवन्निषेधार्थमपूर्वस्यघञिचप्रवासइतिरूपन्निरूप्यते ॥ ७६ ॥ युनाम्ः प्रिया सन्निधौनवसन्तियथा । विरहाणलोसहिज्जइआसावन्धेणदुल्लहजणस्स । एक्कग्गामपवासोमाएमरणन्विसेसेइ ॥ अत्रदूरस्थयोरिवान्तिकस्थयोरपिसन्निकर्षाभावात्प्रवासोभवति ॥ ७७ ॥ उत्कण्ठादिभिस्त्रीतोवासयतियथा । आलोअन्तिदिसाओमसन्तजम्भन्तगन्तरोअन्ता । मुच्छन्तपडन्तहसन्तपहिअकितेणपउत्थेण ॥ अत्रोत्कण्ठादिनिर्वासितेचेतसिशून्यावलोकनादयोनुभावाजायन्ते ॥ ७८ ॥ प्रमापयतियथा । सञ्जीवणोसहिम्मिवपिअस्सरक्खइअणन्नयावारा । सासूणवदंसणकण्ठागअज्जीविअंसोण्हम् ॥ अत्रप्रस्वादङ्करोतीत्यादिवत्प्रमापणोपक्रमोपिप्रमापणमुच्यते ।।७९।। करुणैकरोतेरनुभूतोपादानार्थत्वेकुरुतेमूर्छांयथा ॥ विअलिअविओअविअयान्तक्खणपभ्भट्ठराममरणाआसम् । जणअतणआएणवरंलद्धम्मुच्छाणिमीलिअच्छीअसुहम् ॥ अत्रसीतायाः पतिशोकप्रकर्षेणभूतामूर्छोत्पद्यते ॥ ८० ॥ उच्चारणार्थत्वेकुरुतेविलापंयथा । पुहवीअहोइहिपईबहुपुरिसविसेसचञ्चलाराअसिरी । कहतामहच्चिअइमंणिसामण्णंउवट्ठिअंवेहव्वम् ॥ अत्रप्रवासदुःखैनसी-

लाविलपन्तीदमुच्चरति ॥ ८१ ॥ अत्रस्थापनार्थत्वे कु-
ह्नतेसाहसेमनोयथा । इयमेत्यपतङ्गवर्त्मना पुनरङ्का-
श्रयणीभवामि ते । चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय! या-
वन्ननविलुप्यसेदिवि ॥ अत्ररतेः कामशोकेनमरणसा-
हसमनोवस्थाप्यते ॥८२॥ अभ्यञ्जनार्थत्वे करोतिचित्त-
न्दुःखेनयथा । दलतिहृदयङ्गाढोद्वेगन्द्विधा न तु भि-
द्यते वहतिविकलः कायोमोहन्नमञ्चति चेतनाम् ।
ज्वलतिच तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्प्रहरतिवि
धिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥ अत्ररामादेः दुः-
खेनचित्तमभ्यज्यते ॥ ८३ ॥ सम्भोगनिरुक्तिषुप्रथमानु-
रागानन्तरेपालनार्थौयथा । दृष्टादृष्टिमधोदधाति कु
रुतेनालापमाभाषिता शय्यायाम्परिवृत्य तिष्ठति ब-
लादालिङ्गिता वेपते । निर्यान्तीषु सखीषु वासभवना-
न्निर्गन्तुमेवेहते जाता वामतयैव सम्प्रति मम प्रीत्यै
नवोढाप्रिया ॥ अत्राप्रागल्भ्यवामताभ्यामननुकूलाया
मपिनवोढायामिच्छानुवृत्त्यारतिः पाल्यते ॥ ८४ ॥
मानानन्तरेकौटिल्यार्थौयथा । पादेमूर्द्धनि तामृतामु-
पगते कर्णोत्पले चूर्णिते छिन्ने हारलतागुणे करतलेस-
म्पातजातव्रणे । अप्राप्तप्रियताडनव्यतिकराहन्तुम्पुन
श्चेतसा वाञ्छन्ती मुहुरेणशावनयना पर्याकुलं रोदि-
ति ॥ अत्रप्रेम्णः स्वभावकुटिलत्वान्मानवत्याः कचग्र-
हणेनयत्पादताडनादिरूपाः कुटिलाएवजायन्ते ॥८५॥
प्रवासानन्तरेभ्यवहारार्थौयथा । वसिष्ठधेनोरनुया-

यिनन्तमावर्त्तमानं वनिता वनान्तात् । पपौ निमेषा-लसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥ अत्रोत्तरार्द्धेउपोषितस्यान्नोपयोगइवप्रियालोकजन्मापिबतेरभ्यवहारःकथ्यते॥८६॥करुणानन्तरेनुभवार्थीयथा। अणुमरपस्थिआएपच्चागअजीएम्मि पिअअम्मि। वेहव्वमंडणंकुलबहूअसोहग्गअज्ञाअम् ॥ अत्रयथेयम्मत्प्राणभूतेवमरयाअहमपिजीवितमेवेति पत्याविस्रम्भजोरागः पल्लवः पुनः प्रेतयापिधत्सङ्गमोमयाभिलषितः सोयञ्जीवन्त्यैवजीवितेश्वरः समासादितइतिविस्रम्भादतिसुखमेवानुभूयते ॥८७॥ अत्रप्रथमानुरागानन्तरेसम्भोगः संक्षिप्तोयथा । अपेतव्याहारच्युतविविधशिल्पव्यतिकरङ्करस्पर्शारम्भे प्रगलितदुकूलान्तशयनम् । मुहुर्बद्धोत्कम्पन्दिशिदिशिमुहुः प्रेरितदृशोरहल्यासुत्राम्णोः क्षणिकमिहतत्सङ्गतमभूत् ॥ अत्रसंक्षेपोनिगदेनैवव्याख्यायते ॥ ८८ ॥ सएवमानानन्तरेसङ्कीर्णोयथा । अणुणिअखणलद्धसुहेपुणोविसम्भरिअमण्णुदूमिअविहलो । हिअएमाणवईणंचिरेणपणअगरुओपसप्पइरोसो ॥ अत्रास्थिताप्रकृष्टाचरतिव्र्यलीकस्मरणादिभिःसंकीर्यते ॥ ८९ ॥ प्रवासानन्तरेसम्पूर्णोयथा । शापान्तोमे भुजगशयनादुत्थितेशार्ङ्गपाणौ मासानेतान् गमय चतुरोलोचने मीलयित्वा। पश्चादावां विरहगुणितन्तन्तमात्माभिलाषन्निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥ अत्रामुनाविरहिवाक्येनापिनिर्वेक्ष्याव इतिभविष्यत्का

लोपार्धः प्रवेशानन्तरं प्यविरुद्धमानेनतन्तस्मात्माभिला
षमित्यादिनातद्दानीन्तनभोगस्यसम्पूर्णत्वं वर्ण्यते ॥९०।
करुणानन्तरेसमृद्धोयथा । तीर्थेतोयव्यतिकरभवेजह्नु-
कन्याशरय्वोर्देहत्यागादमरगणनालेखमासाद्यसद्यः ।
पूर्वाकाराधिकचतुरया १ सङ्गतः कान्तयासौलीलागा-
रेष्वरमतपुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥ अत्रोत्तरार्द्धेनेन्दुमत्य-
जयोर्लोकान्तरप्रत्युज्जीवनेनसम्भोगसमृद्धिः प्रतिपा-
द्यते ॥ ९१ ॥ प्रथमानुरागानन्तरेसहार्थान्वयोयथा ।
मुहपेछओपईसेसाविहुपिअरूअदंसणुम्मइआ । दोवि
कअत्थायुहविअपुरिसमहिलन्तिमण्णन्ति ॥ अत्रपूर्वा-
र्द्धेरज्यत्यर्थः । उत्तरार्द्धे राजत्यर्थः । प्रथमानुरागेस-
हसिद्धभावेनसिद्धस्तदनन्तरेपितथैवानुवर्त्तते ॥ ९२ ॥
तत्रैवपश्चादर्थान्वयोयथा । अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि ! त-
वास्मिदासः क्रीतस्तपोभिरिति वादिनिचन्द्रमौलौ ।
अह्नाय सानियमजंक्लममुत्ससर्ज क्लेशः फलेनहिपुनर्न-
वतांविधत्ते ॥ अत्ररज्यत्यर्थः प्रथमानुरागेपुंसिपश्चा
द्भावेनसिद्धस्तदनन्तरेपितथैवानुवर्त्तते ॥ ९३ ॥ अत्रै-
वानुरूपार्थान्वयोयथा । शशिनमुपगतेयङ्कौमुदीमेघमु-
क्तञ्जलनिधिमनुरूपञ्जह्नुकन्यावतीर्णा । इतिसमगुणयो-
गप्रीतयस्तत्रपौराः श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यंविव-
व्रुः ॥ अत्रराजत्यर्थः प्रथमानुरागेस्त्रिपुंसयोरण्यानुरू-
प्येणसिद्धस्तदनन्तरेपितथैवानुवर्त्तते ॥ ९४ ॥ तत्रैव
गतार्थान्वयोयथा । स्थाने तपोदुश्चरमेतदर्थमपर्णयापे

१ पूर्वाकाराधिकतररुचेतिपुस्तकान्तरे ।

लक्षणाधिलम्म् । या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात्कृतार्थाकिमुताङ्कशय्या ॥ अत्रपूर्वार्द्धे रञ्जयत्यर्थः प्रथमानुरागेनुगतार्थत्वेनसिद्धस्तथैवानुवर्त्तते । सोय-ङ्करणसाधनः प्रत्ययोत्पत्तिपक्षउक्तः ॥ भावसाधनपक्षे तु सर्वत्रसहार्थादिविशिष्टारतिर्दीप्तिर्वानुरागशब्देनोच्य-मानातदनन्तरेपिसमाससामर्थ्यादनुवर्त्तते । कः पुन रत्रसमासः । षष्ठीलक्षणस्तत्पुरुषः प्रथमानुरागस्यान-न्तरइतिप्रथमानुरागानन्तरइति । कात्रवृत्तिः । अजह-त्स्वार्था । नह्यत्रनायकौमिथः समागतावपिप्रथमानुरा गमुत्सृजतः । युक्तम्पुनर्यदजहत्स्वार्थपरार्थाभिधानरूपा१ वृत्तिःस्यात् । अवश्यंह्यनेनपरस्यार्थमभिदधतास्वार्थ उत्स्रष्टव्यः । बाढंयुक्तम् । एवंहिदृश्यतेलोकेभिक्षुकोयं द्वितीयाम्भिक्षामासाद्यपूर्वाञ्जहातिसंचयायैव यतते । ए वन्तर्हिद्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनम्प्राप्नोति । कस्याविभ क्तेः । षष्ठ्याः।नषष्ठी।समर्थौनन्तरः।तर्हिप्रथमायाः । नप्रथ मासमर्थः प्रथमानुरागः । सम्बन्धाधिक्यात् । अभिहितः सोर्थोत्रान्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्नइतिसामर्थ्यम्भ विष्यति । नैवम् । इहप्रथमानुरागानन्तरइत्यस्मात्समु दायाद्विभक्त्याउत्पत्तव्यन्तेनसमुदायेनएकोर्थः सपिण्डो २ मृत्पिण्डइवाविभागोत्पन्नपांसूदकविभागोवयवार्थ शक्त्यानुगृहीतः पृथगव्यपदेश्यावयवशक्तिरभिधीयते । तस्मिंश्चसमुदायार्थेएकत्वंसमवैतमतोविद्यमानायाम-प्यवयवसङ्ख्यायान्तदाश्रयासुबुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥९५॥

१. ... २. ...पिण्ड इति च

मानानन्तरे पूजार्थान्वयो यथा । मत्पृष्टोऽपि प्रियदास-
रिका दूरमीर्ष्यानुबन्धान्नाप्युत्सृष्टो भुजगपतिनालब्ध-
नाभिजल्पायाः । मानस्यान्ते नयनसलिलैः क्षालितः श्री-
लपुत्र्याः पत्युर्मौलौ नतिभुजि जयत्यात्मनः पादपांसुः ॥
अत्र पादपतनादिपूजा मानसिद्धात्तदनन्तरेऽप्यनुवर्त्तते ॥
१६ ॥ अत्रैव मानस्य प्रतिप्रियस्याभिमानान्वयो यथा । चि
रादेव मानमव्यवसन्नयोरुत्सुकयोर्विशेषः प्रेयांस्तेय
द्विषयमनुस्मृत्यवचसः । सखीभ्यः स्निग्धाभ्यः शि
क्षमिलितनिशश्चैणनयनानिवापाम्भोदत्ते नयनसलिलैर्मां
नसुहृदे ॥ अत्र मानस्य प्रतिप्रियस्याभिमानो मानानन्त-
रेऽप्यनुवर्त्तते ॥ १७ ॥ अत्रैव प्रेमावरोधापान्वयो यथा ।
तूमेतिजेमुहुत्तङ्कुविअन्दास्वअजेपत्ताअन्ति । तेच्चिअम
हिलाणपिआसेसाणाम्भिश्चिअचराआ ॥ अत्रास्याम-
पि प्रेमाश्लिनवोशिजिह्वासुः प्रियः प्रियाङ्कुलीगोत्रस्खल-
नादिना दुनोति सा च प्रेमजयप्रध्ययमस्मैकुप्यतीत्युपल-
भ्य प्रेमानन्दाद्रव्यदैन्यमप्रकाशयति । अथैवास्मिन् प्रेमा-
स्तित्वमवबुद्ध्यते । सोऽयं मानसिद्धोर्ध्वं तदनन्तरेऽप्यनु-
वर्त्तते ॥ १८ ॥ अत्रैव प्रेमप्रमापणार्थान्वयो यथा । कुर-
कुसुमेहिं कलुसिअज्झइ तेहिं विअ पुणो पसाएमि तुमम् ।
सो पेम्मस्स किसो अरिक्खराहस्स अणमेकअं अणुरूअम् ॥
अत्र विमतयाः कुरङ्कुसुममञ्जरीदत्तामनलुत्तहरेव प्रे-
यसा प्रतिपन्नत्वदहमस्याः सहस्रगुणेन प्रियतमेति सख्य
भामास्वप्रेमाणक्षिमसीलेच्चायमर्थी मानसिद्धस्तदनन्त-

रपिसमाससामर्थ्यादनुवर्त्तते। कः पुनरत्र समासः। षष्ठीतत्पुरुष एव। कावृत्तिः। प्रथमानुरागानन्तरमजहत्स्वार्थैव। युक्तन्तत्र विस्रम्भणादावपि प्रथमानुरागस्य विद्यमानत्वात्। कुतूहलमाननिवृत्तीमानापगमादयो जायन्ते। अन्वयाद्विशेषणम्भविष्यति। तद्यथा। घृतघटस्तैलघटइति। निषिक्तेपि घृते तैले वायं घृतघटोऽयन्तैलघटइत्यन्वयात्पूर्वपदार्थो विशेषणम्भवति। भवति तत्रयथा वयावतीवार्थमात्राइहापि तत्तुल्यमेव। तथाहि। सकअग्गहतंसुण्णामिआणणापिअइ पिअअमविइण्णम्। योअत्थोअंरोसोमहंवमाणंसिणीमइराम्॥ सकषायैरेववाक्यैर्नायकश्चित्तदन्तीशयनीयङ्गच्छेदितिमानशेषान्वयो दृश्यते॥ ९९॥ प्रवासानन्तरे प्रियानवसतइत्यर्थस्यान्वयो यथा। वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षाममतनुः कृतैकवेणिः। अतिनिष्करुणस्य दुःखशीला ममदीर्घं विरहव्रतं बिभर्त्ति॥ अत्र दुष्यन्तेन शकुन्तलायाः प्रवासे विभूषणाद्यग्रहणं यदवगतन्तदनन्तरेप्यनुवर्त्तमानप्रेमप्रकर्षाद्भवति॥१००॥ अत्रैवयुवानः प्रियासन्निधौ नवसन्तीत्यर्थस्यान्वयो यथा। सम्मर्यये यत्प्रथमम्प्रियांप्रतिक्षणेन तन्मे परिवर्त्ततेऽन्यथा। अतो विनिद्रे सहसा विलोचने करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः॥ अत्र पुरूरवाः प्रवासान्मत्त उर्वशीबुद्ध्या लतादिकं यदासादयति तत्तदनन्तरश्चान्यथा बभूव तत्संस्काराच्चायं यस्यालतारूपपरिवर्त्तनम्प्रहृयोनिमेषोसम्प्रियासन्निधौयुवानप्रवासः प्रवासः संसि

द्भुस्तदनन्तरेप्यनुवर्त्तते ॥ १०१ ॥ अत्रैवोत्कण्ठादिभिश्चे तोवासयतीत्यर्थस्यान्वयोयथा ॥ अव्वोदुक्करआरअपुणोवितत्तिकुरेसिगअणस्स । अज्जविणहोन्तिसरलावेणीअन्तरङ्गिणोविहुरा ॥ अत्रप्रवासोद्भूतभृशोत्कण्ठादिभिश्चित्तवासना: प्रवासानन्तरेपितस्यानोपशाम्यतीति वेणिकावर्णनादिनासूच्यते ॥१०२॥ अत्रैवप्रमापयतीत्यर्थस्यान्वयोयथा । त्वद्वियोगोद्भवे चण्डि!मया तमसि मज्जता । दिष्ट्याप्रत्युपलब्धासिचेतनेवगतासुना ॥ अत्रोर्वशीविरहेपुरुरवाउत्तराङ्कामावस्थामापन्नः प्रियाप्राप्तौप्रेत्येवप्रत्युज्जीवितस्तदेवानुसन्धत्ते । सोयम्प्रमापणार्थः प्रवाससिद्धस्तदनन्तरेपिसमाससामर्थ्यादनुवर्त्तते । कःपुनरत्रसमासः । षष्ठीतत्पुरुषएव । कावृत्तिः । नतावदनुत्सृष्टस्वार्था । नहिप्रोष्यसमागतयोः प्रवाससम्बन्धोपिविद्यते । उत्सृष्टस्वार्थातदिहभवतु । युक्तम्पुनर्यदुत्सृष्टस्वार्थानामवृत्तिः स्यात् । बाढंयुक्तम् । एवंहि दृश्यतेलोके । पुरुषोयम्परकर्मणिप्रवर्त्तमानः स्वकर्मोत्सृजति । तद्यथा । तक्षाराजकर्मणिप्रवर्त्तमानस्तक्षकर्मोत्सृजति । नन्वेवंराजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनम्प्राप्नोति । नैषदोषः । उत्सृजन्नप्यसौस्वार्थन्नात्यन्तामुत्सृजति यः परार्थविरोधीस्वार्थस्तमेवोत्सृजति । तद्यथा । तक्षाराजकर्मणिप्रवर्त्तमानस्तक्षकर्मोत्सृजति । ननुस्थितविहसितकम्पनादीनि । नचायमर्थः परार्थविरोधीविशेषणन्नामतस्मान्नोत्स्रक्ष्यति ॥१०३॥ कद-

णानन्तरेऽनुभूतप्रादुर्भावान्वयार्थी यथा । जयन्ति जायाश्लिष्टस्यशशाङ्कमौरम्भोधिमन्थने । मग्नामृतविषास्वादमदमूर्च्छामनोमुदः ॥ अत्र दाक्षायण्या हैमवतीत्वेन करुणानन्तरत्वेनात्र करुणोद्दुःखेन मूर्च्छादयः प्रादुरासन् । इह त्वानन्देन ते प्रादुर्भवन्ति ॥ १०४ ॥ तत्रैवोच्चारणान्वयार्थी यथा । क्राम्यन्ती यदुपेक्षितासि पुरतः कामो यदग्रे हतः क्लिष्टं यत्तपसा वपुर्यदपि च प्रोक्ता बहुच्छद्मना । तत्सर्वं प्रणतस्य मेऽद्य दयिते दाक्षायणि क्षम्यतामित्युक्त्वा चरणाब्जयोर्विजयते लुण्ठञ् शिवायाः शिवः ॥ अत्र करुणावस्थायाम्प्रियापादाब्जयोर्लुण्ठता शोकेन यो विलापः कृतः स इह प्रकर्षालापत्वेन परिणमति ॥१०५॥ अत्रैव मनोऽवस्थापनान्वयार्थी यथा । अत्यद्भुतं प्रेम तमस्य पत्युरित्युच्यते ताभिरुमा स्म नम्रा । तथा तु तस्यार्द्धशरीरलाभादधः कृताः स्निग्धजनाशिषोऽपि ॥ अत्रैव "यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरं सा दक्षरोषात्सुदती ससर्ज । ततः प्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत्" इति करुणावस्थायामलिङ्गत्वेनापरिग्रहत्वसाहसे यन्मनोऽवस्थापितन्तदिहार्द्धशरीरप्रदानमहासाहसमेवाऽवतिष्ठते ॥१०६॥ तत्रैवाभ्यञ्जनान्वयार्थी यथा । भिन्ने सद्यः समाधावुपरमति परज्योतिषि स्यन्दसंज्ञे संज्ञामापद्यमाने मृदुमनसि मनागुन्मिषत्स्विन्द्रियेषु । व्यापारे पारवश्यं विसृजति मरुति ब्रह्मसब्रह्मचारी [1]वामार्द्धस्पर्शोत्सुका जयति पुररिपोरश्रुतानन्दपूरः ॥ अत्र

१ मग्नतुल्यद्युतियावत् ।

यत्करुणावस्थायामस्मनः शोकप्रकर्षेणाभ्यक्तमासीत्त-दिह प्रियास्त्रीवजन्मना परमानन्देनाभ्यज्यते । सोय-ङ्करुणधर्मसमन्वयः ॥ तदनन्तरेपि समाससामर्थ्याद्भ-वति । कः पुनरत्रसमासः । षष्ठीतत्पुरुषएव । कावृत्तिः । जहत्स्वार्था । नह्यत्र करुणार्थस्य गन्धोपि । कथन्तर्ह्य-न्वयः । यथामल्लिकापुटश्चम्पकपुटइति । अत्र निष्की-र्णास्वपि सुमनस्सु मल्लिकादिवासनावशाद्विशेषणम्भ-वत्ययम्मल्लिकापुटोऽयञ्चम्पकपुट इति । एवन्निवृत्तेपि स्वार्थे वासनावशात्करुणोऽनन्तरस्य विशेषणम्भवति । अस्तुवा प्रथमानुरागादिष्वपि जहत्स्वार्थैव वृत्तिः । नन्वे वं राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनंप्राप्नोति । नैषदोषः । वृत्तौ समर्थाधिकारः क्रियते । सामर्थ्यञ्च भेदः, संसर्ग, उत्सर्ग, उभयंवा । तत्र राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्वंप्रसक्तम् । पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः । इहेदानींराजपुरुषमानयेत्युक्ते राजा पुरुषंनिवर्त्तयत्य न्येभ्यः स्वामिभ्यः पुरुषोपि राजानमन्येभ्यः । एवम स्मिन्नुभयतोव्यवच्छिन्ने यदि राजार्थो निवर्त्तते ॥ का मन्निवर्त्तान्नजातु क्वचित् पुरुषमात्रस्यानयनंभवि ष्यति । प्राक्चवृत्तेरक्तार्थस्य निवृत्तौ सामर्थ्याभावा द्वृत्तिरेव न स्यात् । वृत्तिनिमित्तावनिवृत्तिस्तस्माद दोषइति । तत्र राज्ञःपुरुष इत्यत्र यदा तावदवधृतपरा यत्तवृत्तिरयंपुरुषो न स्वतन्त्रस्तदा स्वामिसंसर्गस्या वगतत्वात् । स्वामिविशेषाकाङ्क्षायामुपादीयमानो राज

शब्दः स्वाम्यन्तरेभ्यः पुरुषं व्यावर्त्तयति सोयं स्वाम्य
न्तरव्यवच्छेदो भेद इत्युच्यते। यदा पुनरवगतपराय
त्तभावस्य पुरुषस्य स्वामिसंबन्धद्योतनाय राजशब्दः
प्रयुज्यते तदा विशेषसंसर्गस्य शब्दोपादानत्वादनव
काशो विशेषान्तरसंपातइत्यशाब्दी स्वाम्यन्तरनिवृ
त्तिरवसीयते। यदा त्वर्थान्तरनिवृत्तिस्वात्मसंसर्गद्वया
भिसंधायोपसर्जनपदानिप्रयुज्यन्ते। तदा शब्दार्थसाम
र्थ्ययोः प्रतिपत्तिनिबन्धनयोरभेदापेक्षायाम्भेदसंसर्गस
मुदायः सामर्थ्यंभवति। यथानीलञ्चतदुत्पलञ्चेति नी
लोत्पलम्। प्रथमश्चासावनुरागश्चेति प्रथमानुराग इति।
प्रथमानुरागानन्तर इत्यादिषु च भेदसामर्थ्यं यथा
राज्ञोभृत्य इति यतोनन्तरइत्युक्तेऽवधिनमिदंकस्याप्य-
वधेरनन्तरोऽयन्नस्वतन्त्रइति सर्वावधिः प्रसक्तः प्रथ-
मानुरागस्येत्युक्ते सर्वः संबन्धी प्रसक्तः। इहेदानीं
प्रथमानुरागानन्तरइत्युक्ते प्रथमानुरागोनन्तरन्नि-
वर्त्तयत्यन्येभ्योऽवधिभ्यः। अनन्तरः प्रथमानुरागन्नि
वर्त्तयत्यन्येभ्यः सम्बन्धिभ्यः। तत्र योऽसौ भेदस्तत्सा
मर्थ्यन्तन्निमित्ता च वृत्तिः। भेदनिमित्तायाश्च वृत्तौ स
त्यां वृत्त्यभिमुखस्य भेदमुपजनय्योपसर्ज्जनस्य प्रथमा
नुरागस्यार्थो निवर्त्तते। यस्यापि प्रधानस्यानन्तर
स्यावधिमतोनिवर्त्तते। सोप्यवधिमवच्छिनत्ति। ए
वमुभयतो व्यवच्छेद निर्ज्ञातेऽनन्तरविशेषे समुदाया
र्थश्चान्यस्मिन्प्रादुर्भवति यदि प्रथमानुरागाद्यर्थोनिवर्त्त

त । कामन्निवर्त्तितान्न जातु क्वचिदवधिवन्मात्रस्य सं प्रत्ययो भविष्यति । ननु चान्वयव्यतिरेकाभ्याङ्ग्रहत्स्वार्थंस्वन्नोपपद्यते । तथाहि । प्रथमानुरागानन्तरे इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते प्रथमानुरागेत्यनन्तरेति च प्रतीयमानविभागोऽर्थोपि कश्चिदवगम्यते । कन्याविस्रम्भणादिरवधिमत्त्वञ्च । मानानन्तरेइत्युक्ते कश्चिच्छब्दभागो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी प्रथमानुरागेतिहीयते मानेत्युपजायते । अनन्तरइत्यन्वयी । अर्थोपि कश्चिद्धीयतेंकश्चिदुपजायतेकश्चिदन्वयीकन्याविस्रम्भणादिर्हीयते । मानशैथिल्यादिरुपजायते । अवधिमत्त्वमन्वयि तेनमन्यामहेयः शब्दभागो हीयते तस्यासावर्थो योर्थो हीयते । यउपजायतेतस्यायमर्थो योर्थउपजायते । योन्वयीतस्यासावर्थोयोर्थोन्वयीति । नैवम् । यतोऽनन्यथासिद्धाभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थयोः संबन्धावधारणमन्यथा सिद्धौचेमौ । तथाहि । यत्र वृंहितं हीयते हेषितमुपजायते । रेणुचक्रमन्वयि । तत्रहस्तिनोहीयन्तेअश्वाउपजायन्ते पिपीलिका अन्वयिन्यो न च तावतारेणुचक्रादिपिपीलिकाः कारणं भवति ॥ यत्रवाक्षीरंहीयते दध्युपजायते । पात्रमन्वयि तत्र माधुर्यं हीयते ऽम्लत्वोपजायते । तृप्तिरन्वयिनी नैतावता पात्रस्य तृप्तिः कार्यंभवति । अवधृतं हि सामर्थ्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रविभज्यते । यथा लोके बधिरोपि चक्षुष्मानालोकयति । सत्यपि

श्रोत्रउपहतचक्षुर्नालोकयतिरूपमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्या च्चक्षुः श्रोत्रसन्निधानेरूपालोकनं चक्षुषएवावस्थाप्यते। न श्रोत्रस्य । यस्य केवलस्यार्थोविमतः पदार्थान्तरसन्निधानेपि तस्य स एव। नहि रसनमसन्निधौदर्शनस्य मधुरादिव्यञ्जकदर्शनसन्निधौ नीलादिव्यक्तिंप्रति सामर्थ्यं लभते प्रथमानुरागशब्दस्य च केवलस्योत्कण्ठादिषु मानशब्दस्येर्ष्यायितादिष्वनन्तरशब्दस्य पुनरवधिमत्त्वेवसामर्थ्यमवधृतमतस्तेषान्तान्नामेवार्थोभवति यः पुनः पदयोरन्योन्योपश्लेषाद्विसृमरणाद्विमानधौ थिस्यादिर्वाऽवधिमद्विशेषोन्याऽधिकः प्रतीयतेवाक्यार्थः संभवतीति यदिचयथानपेक्षितावयवार्थावृक्षश्रो-त्रियशङ्कगोपादयः स्वसामर्थ्यनियतमर्थमाचक्षते तथा सङ्घाता एवैते प्रथमानुरागान्तरादयः । राजपुरुषा-दयश्चानपेक्षितावयवार्था यथासामर्थ्यमर्थेषु निवि-शन्ते । ननु चाव्यपदेश्यपूर्वापरविभागाभिन्नार्थाभि-धायिनो वृक्षादयः प्रतीयमानभागभेदानुयाताः स-म्बन्धिपदार्थोपहितभेदं वृत्त्यभिधायिनः पुनरिमे तत्कथमप्रथमानुरागानन्तरादयो वृक्षादिवद्रूढिशब्दा भवितुमर्हन्ति। तदसत् । रूढिशब्दायौगिका इति हि विभागोऽभेददर्शनादर्शनाभ्यामभिनिविशतेऽभिनिवि-ष्टबुद्धेः प्रतिपादनोपाय एव। अपथाभिनिविष्टोह्ययङ् क्रमेणतस्मादपदार्थान्निवर्त्तयितव्यस्ततोस्याप्रत्यभिज्ञायमानप्रकृतयः श्रोत्रियक्षत्रियादयोदृश्यन्ते । नह्यत्र प्र

कृतिरूपमवसीयते । यतः प्रकृत्यर्थावच्छिन्नः प्रत्ययार्थो ऽभिधीयते । ततोनवसीयमानावयवविभागारूढयः काश्चिदुपलभ्यन्ते । यत्रात्यन्तमसम्भवोऽवयवार्थस्य यथाश्वकर्णोवास्तोष्पतिरुपायिकामधुपइति । पुनः कदाचिदवच्छिन्नितावयवार्थाजातिविशेषाभिधायिनः सप्तपर्णकृतमालादय उदाह्रियन्ते । यतः प्रपलाशोऽप्यनुद्भिन्नपलाशोऽपि च वनस्पतिः सप्तपर्णान्यस्य पर्वणीति सप्तपर्ण इत्याख्यायते । तथानिष्कीर्णकुसुमस्तबकनारङ्गकलिकाजालोऽपि कृतमालानेनेतिकृतमाल इत्यभिधीयते । अथ पञ्चाङ्गुलमिवाश्वकर्णइवपर्णमस्येति उपचरितार्थावयवजातिवाचिनएवपञ्चाङ्गुलोऽश्वकर्णादयोवर्ण्यन्ते । तेषुहिपञ्चाङ्गुलादिव्यपदेशः प्रोद्भिद्यमानप्रवालमात्रमपियावदनुवर्त्तते । ततः सन्निधीयमानेऽप्यनाम्नीयमानवृत्तिपदार्थालोहितशालिः गौरखरइत्यादयोऽभिगद्यन्ते । तत्र हि सत्यपिवर्णविशेषः समुदायस्य जातिवचनत्वाच्छब्दार्थत्वेननावसीयते । तदेवमयंशकलीकृतवृत्तिपदार्थाभिनिवेशः प्रथमानुरागानन्तरादाविव राजपुरुषादावप्यवयवाभिनिवेशं शक्यते त्याजयितुम् । अतएव प्रथमानुरागादीनां विप्रलम्भसम्भोगादीनाञ्च पारिभाषिकोऽपिसंसर्गः सन्निधीयतइति ।

१०७ ॥ प्रकीर्णकेषु स्पृहयन्ती व्रतमष्टमीचन्द्रकः स हि चैत्रचतुर्थीतोऽष्टमचतुर्थ्यामुपादीयमानः कामिनीभिरर्च्यते यथा । अवसाहिअणण्णा पइणा [illegible]णेण ए-

च्चिरं हसिओ । चन्दोत्ति तुज्झ मुहदिण्णकुसुमञ्जलिवि-लक्खो ॥१०८॥ यस्यां यवप्रस्तरं प्रबला लोलन्ति सा कुन्दचतुर्थी यथा । कुलिआगहबइ घण्णादिसंवफलक्खबेहिंसविसेसम् । गिहंअणिवारिअसेवगोहणवचवरच्छेत्तम्मि ॥१०९॥ वसन्तावतारदिवसः सुवसन्तको यथा । छणपिठ्ठधूसरत्थणि महुमअन्तम्बच्छिकुवलआहरणे । कणकअचूअमञ्जरि पुत्ति तुए मण्डिओ गामो ॥११०॥ यत्रस्त्रियो दोलामारोहन्ति सा आन्दोलनचतुर्थी यथा । अन्दोलणक्खणोठ्ठिआए दिठ्ठे तुमम्मि मुद्धाए । आसङ्क्ज्जिइकाओ करपेल्लणनिच्चला दोला ॥१११॥ एकमेव सुकुसुमनिर्भरं शाल्मलिवृक्षमाश्रित्य सुनिमीलितकादिभिः खेलनाक्रीडा एकशाल्मली यथा । को एत्थ्वि पलोहु संवलिवलिअम्बअपरिक्खसइ । हलिअसुअम्मसुद्धवहू सो अजलोल्लेण हत्थेण ॥११२॥ त्रयोदश्यां कामदेवपूजा मदनोत्सवो यथा । गामतरुणीओ हिअअंहरन्ति पोढाणत्थणहरिल्लीओ । मअणसविम्मिकोसम्भकञ्चुआ हरणमेत्ताओ ॥११३॥ गन्धोदकपूर्णवंशनाडीशृङ्गकादिभिर्यूनामिप्रयजनाभिषेककर्दमेन क्रीडा उदकक्ष्वेडिका यथा । अह धाविऊण संकामएण सव्वङ्गिअरुपडिच्छन्ति । फग्गुमहे तरुणीओ गहवइसुअहत्थचिक्खिल्लम् ॥ ११४ ॥ यत्रोत्तमस्त्रियः पादाभिघातेनाशोकं विकाश्य तत्कुसुममवतंसयन्ति साशोकोत्तंसिका यथा । उत्तंसिऊण दोहलविअसि असोअमिन्दुव-

भगाए । विरहिणो णिप्फलकङ्केल्लिकरणसहो समुप्पु
ञ्छिओ॥११५॥ यत्राङ्गनाभिस्तूलमञ्जरीभिरन्योन्यं ताड्यमा
नेनच्छायं दायमवतंस्यते सा चूतभञ्जिका यथा। रइसज्जिप
सा णसोहइ रइलोग्गङ्कामिणीणं वच्छम्। कण्णे जावण
रुच्चइ कबोलघोणन्तपल्लवसहआरम् ॥११६॥ यत्र यु-
वतयो मदिरागण्डूषदोहदेन बकुलं विकाश्य तत्पुष्पा-
ण्यवचिन्वन्ति सा पुष्पावचायिका यथा । पीयत्थण-
ए सुकेसरदोहलदाणुम्मुहीअणिवलन्तो । तुङ्गसिहरग्गा
पडणत्थजम्फलन्तत्तए पत्तम् ॥११७॥ यत्र कस्ते प्रियत-
म इति पृच्छद्भिः पलाशादिमबलताभिः प्रियो जनो ह-
न्यते सा चूतलतिका यथा। णवलग्गपहरंअङ्गे जहिच्छ
हिम्महइदेअरोदाउम्। रोमञ्चदण्डराई तहिन्तहिन्दी
सइ बहूए ॥ ११८ ॥ पञ्चालयंनुनयन्तीभूतमातृका यथा।
विहलइसेया वच्छन्तमाअइमयडणङ्गईखलइ । भूअच्छ
णणच्छणम्मिसुहअमाणम्पुलोएसु॥११९॥वर्षासुकदम्बनी
पहारिद्रकादिकुसुमैः प्रहरणभूतैर्द्विधादलं विभज्य कामि
नीनां क्रीडाः कदम्बयुद्धानि यथा । सहिआहिम्पिअ-
विसज्जिअकलम्बरज्जभरिअंणिअभरुच्छूओ । दीसइ क-
लिम्बथबओ व्वधणहरो हलिअसोण्हाए ॥ १२० ॥ प्र-
थमवर्षेण प्ररूढनवतृणाङ्कुरासु स्थलीषु शाद्वलमभ्यर्च्य
भुक्तपीतानां कृत्रिमविवाहादिक्रीडानवपत्रिका तत्र च
वरणविधानाद्यौ तेषामेवं विधाः परिहासा भवन्ति
यथा।ताकुणहकाअहरणन्तुतरुतम्मिविवरं विवासं।

१ यमच्छायदायंदायमिति २ पुस्तके

जाव पफ्फुणइ वआइं होन्ति कुमारीअ अङ्गाइम् ॥१२१॥ अभिनवबिसाङ्कुरोद्भेदाभिरामं सरः समाश्रित्य कामिमिथुनानां क्रीडा बिसखादिका यथा। गेण्हन्ति पिअअमा पिअअमाणवअणा हि बिसलअद्धाइम्। हिअआइं वि कुसुमाउहबाणकआणेअरंद्धाइम् ॥ १२२ ॥ शक्रोत्सवदिवसः शक्रार्चा यथा। सब्बं विचअकठुमओ सुरणाहो जे ण हलिअघीआए। हत्थेहि कमलदलकोमलेहि छित्तो णपल्लविओ ॥१२३॥ आश्विने पौर्णमासी कौमुदी यथा। अहतइ महत्थदिसे कहकहविखलन्तमत्तजणमज्झे। तिण्णायणेपुजाओ विलेवणक्कमुक्कवासो ॥१२४॥ दीपोत्सवो यक्षरात्रिर्यथा। अणी विहिहोन्ति छणाणं उणो दीआलिआसरिच्छो दे। जत्थ जहि छक्कमइ पिअवसदीदीअवमिसेण ॥१२५॥ शमीधान्यशूकधान्यानामार्द्राणामेवाग्निपक्वानामभ्यवहारोऽभ्युपखादिका यथा। वाअणग्गिणा करीमे दड्ढो त्ति पुणो पुणो च्चिअ कहेहिइ। हालिकसुआ मलिअच्छुसदोहलापामरजुवाणे ॥१२६॥ प्रथमतएवेक्षुभक्षणं नवेक्षुभक्षिका यथा। दिअरस्स सरअमउअं सूमइलेन देई हत्थेण। पढमं हिअअं वहुआ पच्छा गण्डं सदन्तवणम् ॥१२७॥ ग्रीष्मादौ जलशयावगाहनं तोयक्रीडा यथा। पिसुणेन्ति कामिणीण जललुक्कपिआवऊहहासुहेल्लिम्। कण्ठइअकवोलापुलणिच्चलछी इवअणाइम् ॥१२८॥ नाट्यादिदर्शनं प्रेक्षा यथा। णच्चिहिइणडोपेच्छिहिइ जणवओ मोरओ नायकस्स ोविद्दूसिहिइ। जइरङ्ग-

विहुडणश्ररीगहवश्च्घुआणयवच्छिहिइ ॥१२९॥ आलिङ्ग-नादिग्लहादुरोदरादिक्रीडाद्यूतानियथा। आश्लेषेप्रथमक्रमेणविजितेहृष्टाधरस्यार्पणेकेलीद्यूतविधौपणम्प्रियतमेकान्ताम्पुनः पृच्छति। सान्तर्हासनिरुद्धसम्भृतरसोद्भेदस्फुरद्गण्डयातूष्णींशारिविसारणायनिहितःस्वेदाम्बुगर्भः करः॥१३०॥ रागोद्दीपनायमाध्वीकादिसेवामधुपानं यथा। थोआरूढमहुमआखणपह्लट्ठावराहदिण्णुल्लावा। हसिऊणसण्ठविज्जइपिएणसम्भरिअलज्जिआक्काविपिआ ॥ १३१ ॥ प्रेमप्रकारेषुविप्रियादिभिरप्यविनाशनीयोनित्योयथा। दिट्ठाकुविआणुणआपिआसहस्सजणपेल्लणम्मिविसहिआम्। जस्सणिसग्गहुउरेसिरीअपेम्मेणलहुअह्नओअप्पाणो ॥ १३२ ॥ तपश्चरणादिजन्मानैमित्तिकोयथा। एयेषसाकर्तुंमनर्घ्यरूपतांसमाधिमास्थायतपोभिरात्मनः। अवाप्यतेवाकथमन्यथाद्वयन्तथाविधम्प्रेमपतिश्चतादृशः ॥ १३३ ॥ अनिर्द्धारितविशेषः सामान्योयथा। कुविआओपसण्णमुहीओविसमाणीओ। जहगहिआलहहिअअन्धोरेतिअणिव्वुअम्बाला ॥१३४॥ निर्द्धारितविशेषप्रकारोविशेषवान्यथा। णवित्तहअणालवन्तीहिअअन्दुम्मेइमाणिईणीअहिअम्। जहदूरविअभिअगरुअरोसमज्झत्थभणिषेण ॥१३५॥ इङ्गितादिभिरप्यनवगम्यः प्रच्छन्नोयथा। दिअहेदिअहेरूसङ्कअभमङ्गवड्ढिआसङ्का। आवण्डुरोवणमुहीकलमेणसमङ्कलमगोवी ॥१३६॥ सख्यादि-

भिरवगतः प्रकाशो यथा। जह्वहो सिणतस्स पिआ तादी अह
णीसहेहि अङ्गेहि। णवसुअ पिअपंक समल्लपाडिव्वकिंसु-
असि॥ १३७॥ कारणोपाधिकः कृत्रिमो यथा। अहुं सणे
णपुत्तअसुठ्ठु विणेहाणुबन्धगहिआइ। हत्थउक्कपाणि-
आइं विकालणवाल्लन्तिपेम्माइम् ॥१३८॥ कारणनिरपेक्षो
ऽकृत्रिमो यथा। जह जह जरापरिणओ होइ पई दुग्गओ वि
रूवो वि। कुलपालिआए तह तह अहिअअरं वल्लहो होइ॥ १३९
जन्मान्तरसंस्कारजनितः सहजो यथा। आणिअपुलओ
भेओ सवत्तिपणअपरिधूसरम्मि विगरुए। पिअदंसणे प
वड्ढइ मन्नठ्ठाणे विरुम्मिणीअ पहरिसो॥ १४०॥ उपचा
रापेक्षप्रकर्ष आहार्यो यथा। घरिणीअ कइस्सव्वञ्जुलप्पि
अअमे कुणन्तस्मि। अक्कअत्थाइं विजाआइं नहत्ति सिढि-
लिआइं अङ्गाइम्॥ १४१॥ यौवनजो यथा। तम्बमुहक-
आहोआ जहथणआ किलेन्ति कुमारीणम्। तह तह लद्धा-
वासो व्व वम्महो हिअअमाविसइ॥१४२॥ उपचारानपेक्षो
विस्त्रम्भजो यथा। णवि तह छेअरआइं हरन्ति पुणरुत्तरा
अरमिआइम्। जह जत्थ व तत्थ व जह व तह व सब्भाव र-
मिआइम्॥१४३॥ प्रेमपुष्टिषु चक्षुःप्रीतिर्यथा। उत्पत्तिर्दे
वयजनाद्ब्रह्मवादी नृपः पिता। सुप्रसन्नोज्ज्वला मूर्त्ति-
रस्याः स्नेहं करोति मे॥१४४॥ मनः सङ्गो यथा। एषा मनो
मे प्रसभं शरीरात्पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती। सुराङ्गना-
कर्षति खण्डिताग्रात्सूत्रं मृणालादिव राजहंसी॥१४५॥
सङ्कल्पोत्पत्तिर्यथा। तस्सुल्लअ ...पिपेक्खइ तब्भागि-

उक्का अइइ तीअ गेण्हइ गोत्तम् । ठाइ अतस्स समअणे अपण
म्मि पवि चिन्तअम्मि सङ्खिअ हिअए ॥ १४६ ॥ प्रलापो यथा ।
अम अम अगअणसेहर रअणीमुहतिलअ चन्द दे छिवसु ।
छित्तो जेहिं पिअअमो ममम्मि तेहिं चिअ करेहिम् ॥ १४७ ॥
जागरो यथा । तुह विरहुज्जागरिओ सिविणेवि सदेइ दंसण
सुहाइ । बाहेण जहा छोअणविलोअणम्मि से विहअम् ॥१४८॥
कार्श्यं यथा । आइ कोवणा वि सासूरुआवि आग अवई-
एसोह्णाए । पाअपडणोणआए दोसु विगलिएसु वलएसु
॥१४९॥ अरतिर्विषयान्तरे यथा । असमत्तो विसमप्पइअ-
परिअग्गहि अलहुओ परगुणालाओ । तस्स पिआ पडिव
ह्वाण समप्पइ स्सुहा समत्ता विकहा लज्ज ॥ १५० ॥ विस-
र्जनं यथा । अगणिअ सेसजुआणा वाअवोलीणलेअ मज्जा
आ । अहसा अम्मइ दिसामुह पसारिअ छीतुहह कएण ॥१५१
व्याधिर्यथा । अस्सहणती रइ ञ्चिअ परिवड्डन्तु ङ्ग अगरुअ-
संलावम् । मरण विणोए णवि णा विरमावेउ विरहदुःखम्
॥१५२॥ उन्मादो यथा । अवलम्बह मांसङ्क ऋ णइ मगलङ्
घिआ परिब्भमइ । अत्थक्कगज्जिअ उत्तन्तहित्थहिअ-
आ पहिअजाआ ॥१५३॥ मूर्छा यथा । जम्मुच्छिआण अ-
सुओ कलम्ब अगन्धेण तक्कुणे पढिअम् । इअरहगज्जिअ स
ह्वो जीएण विणा ण वोलिन्तो ॥१५४॥ मरणं यथा । अज्ज-
म्मि पता वएक्कम्मा संवारेह पिअ सहिरुअन्तिम् । पहिऊण
तम्मि गए जइ ण मरिस्सण्णा रोइस्सम्॥ ताइमा विप्रलम्भज
न्मा चोद्धा दशा पिप्रेम पुष्टि समयः सम्भोगेणु स्वानुरूपामे-

वप्रेमप्रकर्षभूमिकामास्कन्दयन्ति ॥१५५॥ नायकेषुकथा व्यापीनायकोयथा। गुरोः शासनमत्येतुन्नशशाकसराघवः। योरावणशिरश्छेदकार्यभारेप्यविक्लवः ॥ १५६ ॥ प्रतिनायकोयथा। जेतारंलोकपालानान्तैर्मुखैरर्चितेश्वरम्। रामस्तुलितकैलासमरातिम्बहूमन्यत ॥ १५७ ॥ उपनायकोयथा। सहत्वावालिनंवीरन्तत्पदेचिरकाङ्क्षिते। घालोः स्थानइवादेशंसुग्रीवंसन्यवेशयत् ॥१५८॥ अनुनायकोयथा। समारुतसुतानीतमहौषधिहृतव्यथः। लङ्कास्त्रीणाम्पुनश्चक्रे विलापाचार्यकंशरैः ॥ १५९॥ कथाव्यापिनीनायिकायथा। तीएसविसेसदूमिअसवत्तिहिअआइणिव्वरणेन्तसिणेहम्। पिअगरुइआइणिमिअंसोहग्गगुणाणअग्गभूमीअपब्भम् ॥१६०॥ प्रतिनायिकायथा। तन्निअसकुसुमदामंहरिणाणिम्महिअसुरहिगन्धामोअम्। अप्पणइअरिपदूमिअपणइपि हिअएणरुप्पिणीअविइस्सम् ॥१६१॥ उपनायिकायथा। देवीस्वीकृतमानसस्यनियतंस्वप्नायमानस्यमेतद्गोत्रग्रहणादियंसुवदनायायात्कथञ्चव्यथाम्। इत्थंयन्त्रणयाकथञ्चदुपमपिक्षीण।निशाजाग्रतोदाक्षिण्योपहतेनसाप्रियतमास्वप्नेपिनासादिता ॥१६२॥ अनुनायिकायथा। श्लाघ्यानांगुणिनान्धुरिस्थितवतिश्रेष्ठान्ववायेत्वयिप्रत्यस्तव्यसनेमहीयसिपरम्प्रीतास्मिजामातरि। तेनेयम्मदयन्तिकाद्य भवतः प्रीत्यैभवत्प्रेयसेमित्रायप्रथमानुरागघटिताप्यस्माभिरुत्सृज्यते ॥ १६३ ॥ आभासेषुनायकाभासोयथा। क

हस्समा भिज्जउमअक्काइमीअकन्दोहदलसरिछेंहिम् । अच्छीहिंजोणदीसइघणघणहरुद्धपसरेंहिम् ॥१६४॥ नायिकाभासोयथा । कृतसीतापरित्यागः सरत्नाकरमेखलाम् । बुभुजेपृथिवीपालः पृथिवीमेवकेवलाम् ॥१६५॥ उभयाभासोयथा । अवऊहिअपुव्वदिसेसमयज्झोण्हाएसेविअपओसमुहे । माइणभिज्जउअरणीवरदिसाहुत्तपत्थिअम्मिमिअङ्के ।१६६। तिर्यगाभासोयथा । अोरन्तपङ्कअमुहिंवम्महणडिअंवसलिलसअणणिसस । अलिअछत्तीरणलिणिवाआइगमेइसहवरिंवक्काओ ।१६७। नायकेषुसर्वगुणसम्पद्योगादुत्तमः सयथा । रामोयज्जगतीह विक्रमगुणैर्यातः १ प्रसिद्धिम्परामस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परन्देवोनजानातितम् । बन्दीवैषयशांसिगायतिमरुद्यस्यैकबाणाहतिश्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः ॥१६८॥ पादोनगुणसम्पद्योगान्मध्यमोयथा । किन्त्वोव्याप्तदिशाम्प्रकम्पितभुवामक्षौहिणीनाम्फलङ्किन्द्रोणेनकिमङ्गराजविशिखैरेवयदिक्राम्यसि । जीवद्भ्रातृशतस्यमेभुजवनरच्छायांसुखामाश्रितात्वन्दुर्योधनकेसरीन्द्रगृहिणीशङ्कास्पदङ्किन्तव ॥१६९॥ अर्द्धगुणसम्पद्योगात्कनिष्ठोयथा । एकस्मिन्शयनेमयामयसुतामालिङ्गनिद्रालसासुखिद्धं शयितेनमच्चरणयोः संवाहनव्यापृता । पादाग्रेणतिलोत्तमा. स्तनतटेसस्नेहमापीडिता हर्षावेवसमर्पितानिपुलकान्यद्यापिनोमुञ्चति ।१७०। सत्वप्रधानः सात्त्विकोयथा । शत्त्यावक्षसिमग्नयासहमया

१ रामोयं भुवनेषु विक्रमगुणैःप्राप्तःइति २ पुस्तके । २ घनच्छाये २ पुस्तके

मूर्छन्नङ्गाधिपेनिद्राणेषुचविद्रवत्सुकपिषु प्राप्तावकाशे द्विषि। माभैष्टेतिनिरुन्धतः कपिभटान्तत्रोद्भटभ्रू स्थितैर्मर्मच्छेदविसंष्ठुलाक्षरजडावाचस्त्वयानश्रुताः ॥१७१॥ रजःप्रधानोराजसोयथा। सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्कमेकातपत्रमवनेर्नतथा प्रभुत्वम्। अस्याः सखे! चरणयोरधिगम्यसम्यगाज्ञाकरत्वमहमद्ययथाकृतार्थः॥१७२॥ तमःप्रधानस्तामसोयथा। तपांवाशस्त्रंवाव्यपदिशतियः कश्चिदिहवः सदर्पादुद्दामन्निघ्नमसहमानक्कुलयतु। अरामां निःसीरध्वजदशरथीकृत्यवसुधामहत्क्षत्रकुल्यामपिपरशुरामः शमयति॥१७३॥ अनेकजातिः साधारणो यथा। स्नातातिष्ठतिकुन्तलेश्वरसुतावारोऽङ्गराजस्वसुर्द्यूतैरात्रिरियञ्जिताकमलयादेवीप्रसाद्याद्यच। इत्यन्तः पुरसुन्दरीः प्रति मयाविज्ञायविज्ञापितेदेवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसाद्वित्राः स्थितंनाडिकाः।१७४। अनन्यजानिरसाधारणोयथा। आविवाहसमयाद्गृहेवनेशैशवेतदनुयौवनेपुनः। स्वापहेतुरनुपाश्रितोन्ययारामबाहुरुपधानमेषते।१७५।अहंकारप्रधानोधीरोद्धतोयथा। चक्रंदामभुजाकुलान्तगृहिणीदत्ताग्रपञ्चाङ्गुलंवज्रंभूधरपक्षशातिनसुरापानोन्मदंवावृथा। शूलंवासुररक्तबिन्दुनिचितङ्गृह्णातुशूलायुधोधृष्टद्युम्नमहंनिहन्मिसमरेकश्चित्परित्रायताम्।१७६। रत्युपचारप्रधानोधीरललितोयथा। आधत्तेविनयन्निरागसिनरिकुप्यन्तुनामेश्वरास्तेनखाशयशुद्धिरेवसुकरामायः प्रभणात्पुरः। किष्ण। मा

निनि मन्यसे यदि तदा निरयं मनोवर्त्तिनी ध्याता तामरसा
क्षि ! चित्रफलके कावा त्वदन्या मया ।१७७। उपशमप्रधा
नो धीरप्रशान्तो यथा । कुलममलिनं भद्रा मूर्त्तिर्मतिः श्रुति
शालिनी भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डित·
म् । प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमी मदस्य च हेतवो व्रजति पुरुषो
यैरुन्मादं न त एव नवाङ्कुशाः ।१७८। विकत्थनोदारकर्मा धी·
रोद्धतः स यथा । कपाले जानक्याः करिकलभदन्तद्युति·
मपि स्मरस्मेरं गण्डे डुमरपुलकं वक्त्रकमलम् । मुहुः प·
श्यञ्छृण्वन्रजनिचरसेनाकलकलं जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति·
रघूणां परिवृढः ॥१७९॥ कैतवप्रधानः शठो यथा । दृष्ट्वै
कासनसङ्गते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरादेकस्या नयने निमी
ल्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः । ईषद्वक्रितकन्धरः सपुल
कः प्रेमोल्लसन्मानसामन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तो
ऽपरां चुम्बति ।१८०। कृतापराधोऽप्यविलक्षो धृष्टो यथा ।
शतं वारानुक्तः प्रियसखि वचोभिः सपरुषैः सहस्रं नि
र्धूतः० चरणनिपतितः पार्ष्णिहतिभिः । कियत्कृत्वो बद्धः
पुनरिह न वेद्मि भ्रुकुटयस्तथापि क्लिश्यन्मां क्षणमपि न धृ·
ष्टो विरमति ।१८१। हृदयङ्गमप्रवृत्तिरनुकूलो यथा । मुञ्च
कोपमनिमित्तकोपने ! सन्ध्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यया ।
किं न वेत्सि सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ।१८२
औपराधिकप्रवृत्तिर्दक्षिणो यथा । अनेन कल्याणि ! मृणाल
कोमलं व्रतेन गात्रं ग्लपयस्यकारणम् । प्रसादमाकाङ्क्षति
यस्तवातुरः स किं त्वया दासजनः प्रसाद्यते ।१८३। नायि

कागुणेषुसर्वगुणसम्पद्योगादुत्तमायथा । हत्थिआइं समंखलकोमलाइंवीसंभकोमलंअअणम् । सब्भाव कोमलपुलाइअवणम्मिमोसुमहिलाणम् ।१८४।पादोनगु णसंपद्योगान्मध्यमायथा । णिद्दाइअदंसणुक्खि त्तपहिअअस्सेणवव्वसुपहेण । गहवइइव्वहुआदुल्लङ्घि वाउराहअइहग्गामो ।१८५। अर्द्धगुणसंपद्योगादधमाय था । तङ्करखणाविरज्जसितङ्करउवहसस्सिअलमहिला ओ । एहेहिंवारवालिहअं सूमइमलंसमुप्पिसिमो ।१८६। वयः कौशलाभ्यामसम्पूर्णामुग्धायथा । सहिआहिरुत्त समाणाथणएलग्गंकुसुम्भपुप्फन्ति । मुद्धवहुआहसिज्ज इपप्फोडन्तीणहवआइम् ।१८७। वयसापरिपूर्णामुग्धाय था । पढिवक्खमण्णुउडेलावसउडेअणङ्गअकुम्भे । पुरि ससअहिअअघरिएकीसथणन्तीधणेवहस्सि ।१८८। वयः कौशलाभ्यांसंपूर्णाप्रगल्भायथा । खिस्सस्सठवेइउपइणो गिम्हावरण्हरमिअस्स । ओल्लङ्गलब्भतइप्फंण्हाणसुअन्ध चिउरभारम् ।१८९। यत्नापनेयमानाधीरायथा । पडिल हअणाउवन्तीहिअअन्दूमेइमाणिणीहिअअम् ॥ अइदू रेविअम्हिंअगरुअरोसमज्झत्थभणिएहिम् ।१९०।अय- त्नापनेयमानाऽधीरायथा । अवलम्बिअमाणपरंमु हीअएतस्समाणिणिपिअस्स । पुठ्ठिपुलउग्गामोतुह कहेइसमुहठ्ठिअंहिअअम् ।१९१। आत्मीयास्वायथा । घ रिणीएमहाणसकम्मलग्गमसिमइलेणहत्थेण । छि- त्तंमुहंहसिज्जइचन्दावत्थङ्गअम्पइणा ।१९२। परकीयान्यदी

यायथा । अइमिवरणिग्गअदक्षोएरक्षोसाहइदाततरुणाणम् । एत्थघरेहलिअबहूएहहमेत्तत्थणीवसइ ।१९३ पाणिगृहीताऊढायथा । वलत्तणदुल्ललिआएअज्जमणज्जकुंअणंवबहूए । णाआमिघरेएआइणिक्तिणित्तोपईरुद्धो ।१९४ कुमारीअनूढायथा । कस्सकरोबहुपुण्यफलेंकतरुणोतुहंणिसम्मिहिइ । थणपरिणाहेचम्महणिहाणाकलसेबव्वपारोहो ।१९५ प्रथमोढाज्येष्ठायथा । उपणअंपढमपिआएरक्खिनकामोविमधुरेहिम् । छेअवरोविणलिउअइअहिणवबहुआविलासेहिम् ।१९६ पश्चादूढाकनीयसीयथा । उठ्ठन्तमहारम्भेथणएदठ्ठूणमुद्धबहुआए । ओसिण्णकवोलाएणीससिअं पढमघरिणीए ।१९७ अहङ्कारहृदिरुद्धतायथा । अस्स महिलापखक्षन्देदेंक्ककरेसुअम्हदरअस्स । पुरिसाएकन्तरसाबहुदोसगुणेविआणन्ति ।१९८ गूढमानर्द्धिरुद्धात्तायथा । जाणाइजाणावेउंअणुणअविहीणरीअमाणपरिसेसम् । रइविक्कमंसिविणआवलम्बणंसच्चिअपहुकुणन्ती ॥१९९ निर्वाणमानाशान्तायथा । जइआपिओणदीसइभणहइलाकस्सकीरएमाणो । अहदिउम्मिविमाणोत्तातस्सपिअत्तणकुंसो ॥२००॥ श्लाघनीयमानाललितायथा । अंसूहसिएहिंउआलम्भाअच्चुअआरेहिरूसिअदाइ । अंसूहिअमाहाइएसोमस्सेसुमहिलाणम् ॥ २०१ ॥ अनियतानेकोपभोग्यासामान्यायथा । कढूएघूमङ्घारेअब्भुत्तणमग्गिणोसमपिआहि । मुहकमलचुम्बणलेहलम्मि

पासट्ठिएद्दिअरे ॥२०२॥ पत्यन्तरप्राप्तापुनर्भूर्यथा । तहसाजाणइपावालोएपच्छण्णमविणअञ्ञाउम् । जहपढमडिचअसञ्जिअलिङ्गमज्झचरित्तवलीण ॥२०३॥ कलाचतुःषष्टिविदग्धगणिका यथा । सच्छन्दरमणदंसणरसवड्ढिअगरुअवम्महविलासम् । सुविअड्ढसवेविलक्खारसिअक्कोवसिअन्तरइ ॥ २०४ ॥ रूपयौवनमात्रोपजीविनी रूपाजीवा यथा । अयमेवदह्यमानस्मरनिर्गलधूमवर्त्तिकाकारः । चिकुरभरस्तव सुन्दरि! कामिजनाङ्कुरीकुरुते ॥ २०५ ॥ कुट्टिमिलादीनाङ्कर्त्री विलासिनी यथा । सामलसुन्दरीणंविब्भममावहइअविणओञ्च्चेअ । धूमञ्चिअपज्जलिआणबहुमओसुरहिदारूण ॥ २०६ ॥ यथोक्तलक्षणा सुखयितृका यथा । पञ्चसागअणुरवाञावहन्तइलोअलोअणणन्दम् । अण्णत्थसुविअसव्वरिणहभूसणादिणअइणमोदें ॥२०७॥ कलहान्तरिता यथा । जहसोविलक्खहिअओमएअहव्वाइअगणिअप्पणओ । परवज्जणच्चिरीहिंतुम्हेहिंउवेक्खिओजन्तो ॥ २०८ ॥ विप्रलब्धा यथा । अहमासहिस्तहिच्छिअवाखीरवणम्मिचुक्कसङ्केओ । तुहदंसणंविअग्गइपब्भट्ठणिहणठाणंव ॥ २०९ ॥ वासकसज्जा यथा । एहिइपिओत्तिणिमिसंव्वजग्गिअज्झामिणीअपढमद्धम् । सेसंसतापपरव्वसाएत्ररिसंव्वोलीणम् ॥ २१० ॥ स्वाधीनपतिका यथा । सालोएच्चिअसूरेघरिणीघरसामिअस्सघेत्तूण । णेच्छन्तस्सविपाएधुअइहसन्तीहसन्तस्स ॥ २११ ॥ अभिसा

रिकायथा । गमिमहिसितस्स पासम्माकुरसुलक्खणिवड्-
ढउम्मि अङ्को । दुद्धंदुद्धुम्मिअ चन्दिआएको पेच्छाइमुह-
न्ते ॥ २१२ ॥ प्रोषितभर्तृकायथा । गिम्हे दवग्गिमसि-
मइलिआइं दीसन्ति विंझसिहराइम् । आसउम्पउत्थ-
पइएणहोन्ति णवपाउसब्भाइम् ।२१३ विरहोत्कण्ठिताय-
था। अस्मिन्वर्षमहेनवर्त्तत इदं यत्कामदेवोत्सवेऽस्येय-
मपुत्रि! निरक्षयातदधुनाकिञ्चिन्मुखेदीयताम् । इत्यु-
क्तंजरतीजनेनकथमप्यधन्यवध्वा ततः पर्यस्तोऽहनिक-
लिपतश्चक्षवलो थौतश्चधाराम्बुभिः ॥ २१४॥ हीनपात्रेषु-
शकारोयथा । पलिच्चलेलं गवदशाकलाक्षरपावालअ-
शुत्तशद्देणछत्रम् । मंशञ्चखादन्तु हओठठठक्काहिचु
कुम्बुकुम्बुक्कुचुक्कुशुकुन्ति ।२१५ ललकोयथा। कम्बलिवा-
विणएक्कत्तिकुट्टम्मलदन्तिधिट्ठितुट्ठिएमइवेआलसि ।
लत्तिं सोवरिजग्गिरिक्कतुमंसहिक्कुरा त्रिदुपोप्फलिणलो-
क्कीसिणआगसि ॥ २१६ ॥ अमात्यादिरासन्नाईः पा-
खण्डादिर्वापीठमर्दः । तयोरमात्येषुमाल्यवान्यथा।
हावत्साः खरदूषणत्रिशिरसोवध्याः स्थ पापस्यमेहा-
हावत्सबिभीषणत्वमपिमेकार्येणहेयः स्थितः । हामद्व
त्सलवत्सरावणमहत्पश्यामितेसङ्कटंवत्सेनैकशिहाहला-
सिनचिरंत्रीन्पुत्रकान्द्रक्ष्यसि ॥ २१७ ॥ पाखण्डेपुभे-
रवानन्दोयथा । दंसेमितम्पिससिणंअसुहाअइणणम्पभे
बिलसमविरदस्सगईणहट्टे । आणोमिजक्खसुरसिद्ध-
गणङ्गणाओतंणत्थिभूयिवलयेमहजंणसज्जम् ॥२१८॥

वैहासिकः क्रीडनको विस्रास्यश्च विदूषकः ।१९५। यथा । फुल्लुक्करङ्कलमकूरसमं वहन्ति जे सिन्दुवारविडआ महवल्लहा दे । जे गालितस्समहिसीदहिणेसरिच्छा रुञ्चन्ति मुद्धविअइल्लपसूणपुञ्जा ॥२१९॥ मान्यः कलत्रवान्भुक्तविभवो गुणवान्विटः ॥१९६॥ यथा । शकार किम्प्रार्थनया प्राप्तार्णमिषे यावा । अकार्यवर्जम्मे ब्रूहि किमभीष्टङ्करोमि ते २२०॥ धात्रेयकादिश्चेष्टो यथा । चन्द्रापीडोऽथ सञ्जातपीडः कादम्बरीम्प्रति । प्राहिणोत्स्वस्त केयूरः केयूरकमुपस्थितम् ॥२२१॥ पताकासु । स्वात्मोपयोगिन्यन्योपयोगिन्यनुपयोगिनी । पताकेत्यापताकेति प्रकरीति प्रकीर्त्यते ॥१९७॥ तासु पताका हनूमान्यथा । दिष्ट्यासोयम्महाबाहुरञ्जनानन्दवर्द्धनः । यस्य वीर्येण कृतिनो वयञ्च भुवनानि च ॥२२२॥ आपताकाप्रकर्यौ मारीचजटायुषौ यथा ॥ रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ । जहार सीताम्पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः ॥२२३॥ सहजापूर्वजागन्तुः सखीह त्रिविधोच्यते ॥१९८॥ तासु लवङ्गिकादिः सहजा यथा । उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते । मलीमसमुखी वर्त्तिः प्रदीपशिखया यथा ॥ २२४ ॥ कामन्दक्यादिः पूर्वजा यथा । तथा विनयनम्रापि मया मालत्युपायतः । मीता कतिपयाहोभिः सखीविस्रम्भसेव्यताम् ॥ २२५ ॥ त्रिजटादिरागन्तुर्यथा । जाणइ सिणेहभणिअम्मा रअणि रित्ति मे जुडछसुवअणम् । उज्जाणंमिवणिक्किमअंजं सुरहिं तेल-

साणघेप्पइ कुसुमम् ॥ २२६ ॥ नायकगुणेषु महा-

कुलीनत्वं पुंसो यथा । वासिष्ठैः सुकृतोद्भवोऽध्व-
रशतैरस्त्यग्निकुण्डोद्भवो भूपालः परमार इत्यधिपतिः
सप्ताब्धिकाञ्चेर्भुवः । अद्याप्यद्भुतहर्षगद्गदगिरो गाय-
न्ति यस्योद्भटं विश्वामित्रजयोर्जितस्य भुजयोर्विस्फूर्जितं
गुर्जराः ॥ २२७ ॥ औदार्यं यथा । दिङ्मातङ्गघटा-
विभक्तचतुराघाटा मही साध्यते सिद्धा सापि वदन्त एव हि
वयं रोमाञ्चिताः पश्यत । विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं
रामाय तस्मै नमो यस्मादाविरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चा-
स्तङ्गतम् ॥ २२८ ॥ महाभाग्यं यथा । दोर्निष्पेषवि-
शीर्णवज्रशकल प्रत्युप्तरूढव्रणग्रन्थ्युद्भासि निमग्नमोघ-
स्थवन्मातङ्गदन्तोद्गमे । भर्तुर्नन्दनदेवताविरचितस्र-
ग्दाम्नि भूमेः सुतावीरश्रीरिव तस्य वक्षसि जगद्वीरस्य
विश्राम्यतु ॥ २२९ ॥ कृतज्ञता यथा । कृतककुपितैर्बा-
ष्पाम्भोभिः सदैन्यविलोकितैर्वनमपि गता यस्य प्रीत्या
धृतापि तथा त्वया । नवजलधरश्यामाः पश्यन्दिशो भ-
वतीं विना कठिनहृदयो जीवत्येव प्रिये स तव प्रियः ॥२३०॥
रूपसम्पद्यथा । व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महा-
भुजः । आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ २३१ ॥
यौवनसंपद्यथा । महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभा-
वं कलभः श्रयन्निव । रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः पुपो-
ष गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥ २३२ ॥ वैदग्ध्यसम्पद्यथा ।
कोऽयं श्यामिनि भूषणाङ्कितकरे शोणः कथं कुङ्कुमात्कू-
र्पासान्तरितः प्रियं विनिमयः पश्यापरं क्वास्ति मे । प-

श्यामीत्यभिधाय सान्द्रपुलकौ मृद्नन्मृडान्याः स्तनौ हस्तेन प्रतिनिर्जितेन्दुरवलाद्दद्यूते हसन्वो हरः ॥२३३॥ शीलसम्पद्यथा । कात्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणन्ते । आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणाम्मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥ २३४॥ सौभाग्यसम्पद्यथा । असौ विद्याधारः शिशुरपि विनिर्गत्य भवनादिहायातः सम्प्रत्यविकलशरच्चन्द्रमधुरः । यदालोकस्थाने भवति पुनरुन्मादतरलैः कटाक्षैर्नारीणाङ्कुवलयितवातायनमिव ॥ २३५ ॥ मानिता यथा । यदार्थकामम्भवता समाच्यतामितिक्षमन्ते तदनल्पचेतसाम् । कथम्प्रसह्याहरणैषिणाम्प्रियाः परानुवृत्त्या मलिनीकृताः श्रियः ॥ २३६ ॥ उदारवाक्यत्वं यथा । ख्याता एव वयञ्जगत्सु चरितैर्वाग्भिः किमाख्यायते संयत्तो भवशक्तिरस्ति भवतः सत्यम्मनुष्यो भवान् । शस्त्रैरव्यवधीयमानयशसः प्रायो वयन्तेषु चेत्प्रायस्ते न नु सन्ति ते पि गिरयो यैर्वा नराः शस्त्रिणः ॥ २३७ ॥ स्थिरानुरागिता यथा । ततः कैरप्युक्ते परिणयविधौ काष्ठमुनिभिः पुराणैरातङ्कग्लपितहृदयेनक्षितिभृता । विना वाचं नैतत्क्षममिति निधायाननमधःपतद्बाष्पाम्भोभिर्निखिलमिव दत्तं प्रतिवचः ॥ २३८॥ नायिकागुणेषु स्त्रियामहाकुलीनता यथा । मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः । न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥ २३९ ॥ औदार्यं यथा । भ्रूभेदे सहसाकृतेपि वदनन्नीतं पराञ्चम्न तामीषन्मामप्रतिभेदकारि हासतन्नोक्तं

बचोनिष्ठुरम् अन्तर्बाष्पजलीकृतम्प्रभुतयाचक्षुर्नविस्फारि तङ्कोपश्चप्रकटीकृतोदयितयामुक्तश्चनप्रश्रयः ॥ २४० ॥ महाभाग्यंयथा तान्नारदः कामचरःकदाचित्कन्यांकिलप्रेक्ष्य पितुः समीपे। समादिदेशैकवधूम्भवित्रीम्प्रेम्णाशरीरार्द्धहरांहरस्य ॥ २४१ ॥ कृतज्ञतायथा । परिससरिसन्तुहइमंकवरससरिसङ्कप्पन्तिसाअखइणा । कहआचिन्तिज्जम्म हिलासरिसन्नसम्पणइमेमरणम् ॥ २४२ ॥ रूपसम्पद्यथा । आभरणस्याभरणम्प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः । उपमानस्यापिसखेप्रत्युपमानंवपुस्तस्याः ॥२४३॥ यौवनसम्पद्यथा । उन्मीलितंतूलिकयेवचित्रंसूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् । बभूवतस्याश्चतुरस्रशोभिवपुर्विभक्तन्नवयौवनेन ॥ २४४ ॥ वैदग्ध्यसम्पद्यथा । एकत्रासनसङ्गतिः परिहृताप्रत्युद्गमाद्दूरतस्ताम्बूलानयनच्छलेनरभसाश्लेषोपिसंविघ्नितः । आलापोपिनमिश्रितः परिजनंव्यापारयन्त्यान्तिकेकान्तम्प्रत्युपचारतश्चतुरयाकोपः कृतार्थीकृतः ॥ २४५ ॥ शीलसम्पद्यथा । चतुरघरिणीपिअदंसणाअबालाप उत्थवइआअसइसआण आखणगखाण्डअंशीलम् ॥ २४६ ॥ सौभाग्यसम्पद्यथा । सञ्चारिणीदीपशिखेवरात्रौयंयंव्यतीयायपतिंवरासा । नरेन्द्रमार्गाट्टइवप्रपेदेविवर्णभावंससभूमिपालः ॥२४७॥ मानितायथा । शैलात्मजापिपितुरुच्छिरसोभिलाषंव्यर्थंसमर्थ्यललितंवपुरात्मनश्च । सख्योः समक्षमितिचाधिकजातलज्जाशून्याजगामभवना

भिमुखंकथञ्चित् ॥ २४८ ॥ उदारवाक्यत्वंयथा । यथाश्रुतंवेदविदांवर ! त्वयाजनोयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः । तपःकिलेदन्तदवाप्तिसाधनम्मनोरथानामगतिर्नविद्यते ॥ २४९ ॥ स्थिरानुरागितायथा । अलंविवादेन यथाश्रुतन्त्वयातथाविधस्तावदशेषमस्तुसः । ममात्रभावैकरसम्मनः स्थिरंनकामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ २५० ॥ पाकभक्तिष्वाद्यावस्वाद्वन्तेस्वादुमृद्वीकापाकोयथा । प्राक्प्रामन्दहताकुलः परिभवोयेनाथसन्ध्यानतौसेर्ष्यावोत्तुचण्डिकाचरणयोस्तंपातयन्तीपतिम् । कुर्वन्त्याभ्यधिकंकृतेप्रतिकृतम्मुक्तेनमौलौमुहुर्बाष्पेणाद्रुतकज्जलेव लिखितंलक्ष्मेवचन्द्रे यथा ॥२५१॥ आद्यन्तयोःस्वादुनारिकेलीरीतिपाकोयथा । जहइच्छातहरमिअव्वाआपत्तापङ्कआघूआ । घरसामिअस्सअज्जविसोकोजहच्छाइअव्वम् ॥२५२॥ आदिमध्यान्तेषुस्वादुस्वादुतरस्वादुतममित्याम्रपाकंयथा । शापादसिप्रतिहतास्मृतिलोपरूक्षेभर्त्तुर्व्यपेतलमसिप्रभुतातवैव । छायानमूर्छतिमलोपहतप्रसादेशुद्धेतुदर्पणतलेसुलभावकाशा ॥ २५३ ॥ यन्नापैतिनचातिशोभतेतन्नीलीरागंयथा । हित्वासीतान्दशमुखरिपुर्नोपयेमेयदन्यान्तस्याएवप्रतिकृतिसखोयत्क्रतूनाजहार । वृत्तान्तेनश्रवणविषयप्रापिनातेनभर्त्तुः साद्दुर्वारंयधमपिपरित्यागदुःखंविषेहे ॥ २५४॥ अपैतिनचशोभतेचतत्कुसुम्भरागंयथा । बहुवल्लहस्सनाहोइवल्लहाकहविपञ्चदिहिअहाइं । सोकिञ्छडथम्मगाइ कन्तोमट्टच्छुचबहु

अत्र ॥ २५५ ॥ यन्नापैत्यलितचशोभतेतन्मञ्जिष्ठारागंयथा । वेवइ जस्स सविडिअन्तलिअम्महइ छल्लआइअत्थवअलसम् । पेम्मसहत्तविमुहिअंवाओवासगममुअंवासहुम् ॥ २५६ ॥ गूढव्यलीकमन्तर्व्याजंयथा । प्रत्यग्रोज्झितगोकुलस्यशयनादुत्स्वप्नमूढस्यमेसागोत्रस्खलनाद्यपैतु यदिवाराधेतिभीरोरिति । रात्रावस्वपतोदिवाचविजनेनालिचाभ्यस्यताराधामस्मरतः श्रियंरमयतः खेदोहरेः पातुवः ॥ २५७ ॥ अगूढव्यलीकंबहिर्व्याजंयथा । चक्षुर्यस्यतवाननादपगतन्नाभूत्क्वचिन्निर्वृतंयेनैषासततन्त्वदेकशयनंवक्षस्थलीकल्पिता । येनोक्तासिविनात्वयाममजगच्छून्यंक्षणाज्जायतेसोयन्दम्भधृतव्रतः प्रियतमः कर्तुञ्चिमभ्युद्यतः ॥२५८॥ अव्यलीकनिर्व्याजंयथा । किङ्कण्ठेशिथिलीकृतोभुजलतापाशः प्रमादान्मया निद्राच्छेदविवर्त्तनेष्वभिमुखन्नाद्यासिसंभाषिता । अन्यस्त्रीजनसङ्कथालघुरहंस्वप्नेत्वया वीक्षितोदोषम्पश्यसिकिम्प्रियेपरिजनोपालम्भयोग्येमयि ॥ २५९ ॥ धर्मानुबन्धिधर्मोदर्कंयथा । अथसविषयव्यावृत्तात्मायथाविधिसूनवेनृपतिककुदन्दरवायूनेसितातपवारणम् । मुनिवनतरुच्छायान्देव्यातयासहशिश्रियेगलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदंहिकुलव्रतम् ॥२६०॥ अर्थानुबन्ध्यर्थोदर्कंयथा । भूत्वाचिरायचतुरन्तमहीस पत्नीदौष्यन्तिमप्रतिरथन्तनयंप्रसूय । तत्सन्निवेशितभरेणसहैवभर्त्रा १ शान्तेकरिष्यसिपदस्पुनराश्रमेस्मिन ॥२६१॥ यत्पुनःकाममेवानु

१ भर्त्रा तदर्पित कुटुम्बभरेणसार्धमिति २ मृगाक्षी

बध्नातितत्काव्यामोदकं यथा। अद्वैतंसुखदुःखयोरनुगुणंस र्वास्ववस्थासुयद्विश्रामोहृदयस्ययत्रजरसायस्मिन्नहार्यो रसः। कालेनावरणात्ययात्परिणतेयत्स्नेहसारेस्थितम्भ द्रन्तस्यसुमानुषस्यकथमप्येकंहितत्प्राप्यते॥२६३॥ "ना नालङ्कारसंसृष्टैः प्रकाराश्चरसोक्तय" इत्युक्तम्, तत्रालंका रसंसृष्टेरित्यत्रवक्तव्येनामाग्रहणंगुणरसानामुपसंग्रहा- र्थम्। तेषामपिहिकाव्यशोभाकरत्वेनालङ्कारत्वात्। य दाह। काव्यशोभाकरान्धर्मानलंकारान्प्रचक्षते। तेचाद्या पिविकल्प्यन्तेकस्तान्कार्त्स्न्येनवक्ष्यति॥१८९॥ काश्चिन्मार्ग विभागार्थमुक्ताःप्रागप्यलंक्रियाः। साधारणमलंकारजा तमन्यत्प्रदर्श्यते॥१९१॥ तत्रकाव्यशोभाकरानित्यनेनश्ले षोपमादिवत्तद्गुणरसभावतदाभासप्रशमादीनप्यनुगृह्णा ति। मार्गविभागकृतद्गुणानामलंक्रियोपदेशेनश्ले- षादीनांगुणत्वमिवालङ्कारत्वमपिज्ञापयति। श्लेषःप्रसा दः समतामाधुर्यंसुकुमारता। अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः कान्तिसमाधयः॥२००॥ इतिवैदर्भमार्गस्यप्राणादशगुणाः स्मृताः। तेषांविपर्ययः प्रायोगौडवर्त्मनिलक्ष्यते॥२०१॥ इति श्लेषादीनान्दशानामेवमार्गप्रतिभाकारित्वंब्रुवन्काव्यशो भाकरत्वेनगुणान्तराणामप्यलङ्कारत्वमुपकल्पयति। य दाह "कस्तान्कान्स्न्र्येनवक्ष्यती"ति। युक्तमिदमुक्तमयु- क्तन्त्विदमुक्तम्। रसानामलङ्कारतेतितेषांगुणानामिवा लङ्कारव्यपदेशाभावात्। नायुक्तम्। युक्तोत्कर्षाणामूर्ज स्विरसवत्प्रेयसामुपदेशेन। तद्यथा, प्रेयः प्रियतराख्या

नं रसवद्रसपेशलम् । ऊर्जस्विरूढाहंकारं युक्तोत्कर्षं च तत् त्रयम् । तत्रोर्जस्विरूढाङ्कारमित्यनेनात्मविशेषनिष्ठस्योत्कृष्टादृष्टजन्मनोनेकजन्मानुभवसंस्काराहितदृढिम्नः सङ्ग्रामेण सम्पदुत्पातातिशयहेतोरलंकारविशेषस्योपसंग्रहादहङ्काराभिमानश्रृङ्गारापरनाम्नोरसस्यमानमयविकाररूपेणाभिमानिनाम्मनसिजाग्रतः पराङ्कोटिमुपवर्णयति । रसवद्रसपेशलमित्यनेन विभावानुभावव्यभिचारिसात्त्विकसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरितिरत्यादिरूपेणानेकधाविर्भवतोऽभिवर्द्धमानस्यपरप्रकर्षगामिनः श्रृङ्गारस्यमध्यमावस्थांसूचयति । प्रेयतराख्यानमित्यनेन समस्तभावमूर्द्धाभिषिक्तायारतेः परप्रकर्षाधिगमाद् भावनाभिगमे भावरूपतामुल्लङ्घ्य प्रेमरूपेण परिणतायामुपादानाद् भावान्तराणामपिपरप्रकर्षाधिगमे रसरूपेणपरिणतिरिति ज्ञापयन्नहंकारस्योत्तरांकोटिमुपलक्षयति । सर्वेषामपिहिरत्यादिप्रकर्षाणांरतिप्रियो, रणप्रियः, परिहासप्रियो, ऽमर्षप्रियइतिप्रेमण्येवपर्यवसानम्भवति । युक्तोत्कर्षं च तत् त्रयमित्यनेनायुक्तोत्कर्षाणांत्रयाणामप्यूर्जस्विप्रभृतीनाङ्गुणत्वमेवनालङ्कारत्वमित्यवस्थापयति । तथाहि । और्जित्यम्भाविकम्प्रेयइतिगुणेषुभण्यतेकुतः पुनरिदमेकदोर्ज्जस्विरसवत्प्रेयसामलङ्कारत्वमुच्यते ॥ भूमनिन्दाप्रशंसासुनित्ययोगेतिशायने । संसर्गे[1]ऽस्तिविवक्षायाम्भवन्तिमतुबादयः । यथागोमान्देशो, वाचालोबटु, र्वाग्ग्मीविपश्चित, फलिनोवृक्षाः बलवान्मन्दो, दण्डी,

१ संबन्धे इति पाठः २ पुस्तके ।

गोमती, शोणेति । तत्रोर्ज्जस्विरसवतोरलङ्कारत्वविवक्षायामतिशायनेत्रा, भूम्निवामतुबर्थीयः १ । गुणत्वविवक्षायान्तु प्रशंसानित्ययोगयोरितिद्रष्टव्यम् । नित्योहिकाव्ये गुणयोगइवरसादियोगः । गुणवतोरसवतश्चनिश्चितैवास्यप्रशंसा । संसर्गस्तुगुणानामवश्यमुपादानेषु निन्दापुनर्दोषहानेर्नत्रितरति । गुणेषुप्रेयइतिरूपाभेदात्कथमलङ्कारत्वेतदुत्कर्षप्रतीतिः । यथा । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामिति । तत्रातिशायिगुणान्तरेणलदवगलिरिलिचेत् । इहापियुक्तोत्कर्षञ्चतत्त्रयमितिवाक्यान्तरेणभविष्यति । नचातिशायिकाः स्वार्थातिरिक्तङ्किमपिप्रुवतेश्रपितुप्रकृत्युपात्तमेवप्रकर्षादिकङ्गमयन्ति । स्वार्थिकेषुह्येतेविधीयन्ते । एवमवस्थापितेगुणरसानामलङ्कारत्वेषट्प्रकारको रसालङ्कारसंकरः सम्भवति । गुणसंकरो, ऽलंकारसंकरो, गुणालंकारसंकरो, रससङ्करो, रसगुणसंकरो, रसालङ्कारसंकरश्चेति । नन्वत्रगुणानांसङ्करव्यवहारोनोपपद्यतेवहुष्वपिगुणेषुगुणवदित्येकव्यपदेशात् । नैवम् ॥ त्रिविधागुणाः । शब्दगुणा, अर्थगुणा, दोषगुणाश्च । तेतुप्रत्येकन्द्विधा । उल्लेखवन्तोनिरुल्लेखाश्च । तत्रशब्दगुणेषुसमाधिमाधुर्य्यौदार्यगाम्भीर्यादयः सोल्लेखाः । श्लेषप्रसादसमतासौकुमार्यादयोनिरुल्लेखाः । अर्थगुणेषुप्रसादरीतिकान्त्यादयः । अर्थव्यक्तिसौक्ष्म्यगाम्भीर्यसंमितत्वादयोनिरुल्लेखाः । दोषगुणेषुग्राम्यपुनरुक्तापार्थान्यार्थादयः । शब्दहीनसंभ्रमापक्रमविसंख्यादयोनिरु

१ मलर्थीयइतिपुस्तकान्तरे

ल्लेखाः। तत्रसजातीयानांसोल्लेखानामेवंविजातीयाना न्तुनिरुल्लेखानामपिसङ्करव्यवहारः प्रवर्त्तते। सजाती यानांशब्दगुणेषुसमाध्यादीनांयथा। णवपल्लवेसुलोलइ घोलइविलवसुवलइसिहरेसु। ववइपवएसुक्षमहावसन्त लच्छीअसोअस्स॥ अत्रान्यधर्म्माणामन्यत्रारोपणंसमा धिः, पृथक्पदतामाधुर्यं,बन्धविकटत्वमुदारता,ध्वनिम त्ता गाम्भीर्यमिति सजातीयाः सङ्कीर्यन्ते। यतोवसन्तल क्ष्मीरशोकस्यइतिपदयोः शब्दध्वनिरपिपरिस्फुरति। य थाकस्यचिदशोकस्यमानिनोङ्गेषुप्रियाङ्गनासविलासवच्चे ष्टतेतथाऽस्येयमिति॥ २६३ ॥ अन्यार्थगुणेषुश्लेषा दीनांयथा। जनः पुण्यैर्यायाज्जलधिजलभावञ्जलमुच- स्तथावस्थंचैनन्निदधतुशुभे शुक्तिवदने। ततस्तांश्रे- योभिः परिणतिमसौविन्दतुयथारुचिन्तन्वन्पीनस्तनि हृदिसत्रायंविलुठति॥ अत्रसंविधानेसुसूत्रताश्लेषो, ऽर्थस्य प्राकट्यम्प्रसाद, उत्पत्त्यादिक्रियाक्रमोरीति, दीप्तरसत्वङ्कान्ति रित्यर्थगुणाः सजातीयाः सङ्कीर्यन्ते ॥ २६४ ॥ दोषगुणेषुक्रमादीनांयथा। हन्यतेसावरारो- हास्मरेणाकाण्डवैरिणा। हन्यतेचारुसर्वाङ्गीहन्यतेमञ्जु भाषिणी॥ अत्रहन्यतइत्यमङ्गलार्थं,वरारोहेत्यश्लीलार्थं, हन्यतइतिपुनरुक्तं,चारुसर्वाङ्गीत्युक्तौवरारोहेतिव्यर्थम्। तएतेसजातीयाश्चत्वारोपिदोषगुणाः सङ्कीर्यमाणाः क- स्यचिदुन्मत्तभाषिणोऽनुकम्पाद्यतिशयविवक्षायामभ्यनु ज्ञायन्ते। यदाह। अनुकम्पाद्यतिशयोयदिकश्चिद्विवक्ष्य

ते। नदोषः पुनरुक्तादौप्रयुतेयमलङ्क्रिया ॥ २०२॥ अ थासजातीयानां शब्दगुणानामर्थगुणानाञ्च सङ्करोय॰ था। कोनाम नोदयतिनास्तमुपैतिकोवालोकोश्वरः पुनरयंसविलाजगत्सु । यत्रोदयास्तमयभाजिरुचाब्धिघानेद्वेधाभवत्यहरितिक्षणदेतिकालः ॥ अत्रयावदर्थंपदतासङ्गितत्वं, सम्यग्बन्धविकटत्वमुदारता, विशेषणगुणयोग उदात्तत्वमिति शब्दगुणा उक्तार्थनिर्वहणं प्रौढि, रर्थप्राकट्यं प्रसादो, रूढाहङ्कारतोर्जित्यमित्यर्थगुणाःसङ्कीर्यन्ते ॥ २६५ ॥ शब्दगुणानांदोषगुणानाञ्चयथा । एह्येहिवत्सरघुनन्दनपूर्णचन्द्रचुम्बामिमूर्द्धनिचिरायपरिष्वजेत्वाम्। आरोप्यवाहृदिदिवानिशमुद्वहामिवन्देथवाचरणपुष्करकद्वयन्ते ॥ अत्रभावतोवाक्यसिपत्तिर्भाविकत्वं;प्रसिद्धार्थपदताप्रसादः, प्रियार्थपदोपादानम्प्रेय इति शब्दगुणा एह्येहीति पुनरुक्तं; वत्सेत्युक्तात्वत्पादाब्जद्वयंवन्दइति विरुद्धं, मूर्द्धिन्चुम्बामिहृदिवहामीत्यादौवन्दइतिक्रियास्वनुपयोगात्, पूर्णचन्द्रेतिदर्शनादिक्रियोपयोगिव्यर्थंचेतिदोषगुणाः परस्परंसङ्कीर्यन्ते। रसाक्षिप्तचित्तादौहिपुनरुक्तादयोन दुष्यन्ति ॥ २६६ ॥ अर्थगुणानान्दोषगुणानांयथा । किन्द्वारिदैवहतिके!सहकारकेणसंवर्द्धितेनविषपादपएष पापः । अस्मिन्मनागपिविकाशविकारभाजिभीमाभवन्तिमदनज्वरसन्निपाताः ॥ अत्रदीप्तरसत्वङ्कान्ति, रर्थप्रकाट्यं प्रसादः, उक्तार्थनिर्वहणम्प्रौढिरित्यर्थगुणा

दै जहतिके इति, विषपादपां यत्पापद इत्यमङ्गलार्थंग्राम्यं किमनेनसंवर्द्धितेन इत्यत्र मदनज्वरसन्निपाताद् इत्यत्र चक्रत्यप्रयोजनाद्देविंरहिणो द्रष्टुरित्यादेश्चाध्याहारादसम्पूर्णवाक्यतायामर्थव्यक्तिविपर्ययो,ऽस्मिन्विकाशविकारभाजीति विकाशशब्दस्य पुष्पविषयस्य वृक्षेपि प्रयोगेऽवाचकत्वादसमर्थ इति दोषगुणा मिथः सङ्कीर्यन्ते । यत्नोरसाक्षेपात्परिहासलेशोत्क्षमङ्गलम् । प्रविश पिण्डीं द्वारं भक्षयेति न्यायात्प्रसिद्धाध्याहारः । वदन्ति मञ्चाः क्रोशन्तीति प्रयोगदर्शनादाधाराधेययोरभेदोपचारश्चाविरुद्धलक्षणादिभिः प्रयुज्यमानो न दोषायेति ॥२६७॥ अथालङ्कारसङ्करः । स यद्यपि व्यक्ताव्यक्तोभयारम्भतया तिलतण्डुलकादिभेदैः प्रधानाङ्गभावसमकक्षताभ्यामपुरस्तादुक्तः । तथापि तेषां गुणादिसङ्करासाधारणत्वात् सम्प्रति साधारणः प्रकार उच्यते । स षोढा शब्दालङ्कारसंकरो,ऽर्थालङ्कारसंकर, उभयलंकारसंकरः, शब्दार्थालंकारसंकरः, शब्दोभयालंकारसंकरो,ऽर्थोभयालंकारसंकर इति । तेषु शब्दालंकारसंकरो यथा । हंसालीभयालरलासारासरसासरासरासरासा । अम्बररमारूढासारासरसासरासुसारसरासा । अत्र संस्कृतप्राकृतभाषाश्लेषो गतप्रत्यागतचित्रं, पादावृत्तियमकं, वर्णानुप्रासश्चेति चत्वारः ॥ २६८ ॥ शब्दालङ्कारसंकरो यथा । वासात्रस्थितताम्रचूडवयसामायामिभिः कूजितैर्दूरादप्यनुमीयमानवसतिर्ग्रामोयमन्तर्वणः । यत्रोद्वीपसमुपालभकूटविसरद्रम्यान्यनं घूर्णतेव

१ मुकुलकपाठमिसरदिति पुस्तकान्तरे

न्ध्यान्तोल्लसदच्छभल्लपटलच्छायाजटालं तमः । अत्र ताम्रचूडत्रयसांकूजितैरित्यनुमानं, यत्तमो घूर्णत इति ज्ञापकहेतुरुद्दीप्तसृगाल १ कण्ठत्रिसरद्दूरयान्धनमिति संध्यान्तोल्लसदच्छभल्लपटलच्छायाजटालमिति चकारकहेतुर्जायमानपदार्थस्वरूपाभिधानज्ञातिरित्यर्थालंकाराश्चत्वारो मिथः संकीर्यन्ते ॥ २६९ ॥ उभयालंकारसंकरो यथा । णहुणवरन्दीवसिहासारिच्छछुरूपएहिं पडिवस्सम् । कज्जलकज्जलिमकअं उअरि भमन्तेहिं भमरेहिम् ॥ अत्र चम्पकादीनां प्रदीपशिखाभिराकारकान्तिमुपमाविरहिणीहृदयदाहोद्गमद्योतनार्थक्रियाभ्यां साम्यं कज्जलपटलानामिवोपरि भ्रमरपटलानां मेलनान्मीलितं रूपकदीपककलिकयोरिव भ्रमरकज्जलपटलयोरौपम्यादिसम्बन्धात् समुच्चय इत्युभयालंकाराश्चत्वारो मिथः संकीर्यन्ते ॥२७०॥ शब्दार्थालंकारसंकरो यथा । सर्वाशारुधि दग्धवीरुधि सदासारङ्गबद्धक्रुधि क्षामक्ष्मारुहि मन्दमुन्मधुलिहि स्वच्छन्दकुन्दद्रुहि । शुष्यत्स्रोतसि तप्तभूमिरजसि ज्वालायमानाम्भसि ज्येष्ठे मासि खरार्कतेजसि कथं पान्थ व्रजञ्जीवसि ॥ अत्रावन्तिकारातिः पदमुद्राविभक्तिमुद्रा अनुप्रासश्चेति शब्दालङ्कारा जातिर्ज्ञापककारकहेतू चित्रहेतुश्चेति अर्थालङ्कारा मिथः सङ्कीर्यन्ते ॥२७१॥ एवमुभयालंकारसङ्करो यथा । स्तोकं स्तोकममूभिरम्बरतलेतारभिरस्तङ्गतङ्गच्छत्यस्तगिरेः शिरस्तदनुच छायादरिद्रः शशी । प्रत्यासन्नतरोदयस्य तरणेर्बिम्बारुणिम्ना ततो मञ्जिष्ठारसलो-

१ उड्डीनकुक्कुटकण्ठेति पुस्तकान्तरे

हिनीदिगपिचप्राचीसमुन्मीलति ॥ अत्रसमुन्मीलतीति विभक्तिमुद्रास्तोकंस्तोकमस्तंगतंगच्छतीत्यादिरनुप्रास-श्चशब्दालङ्कारा हेतूपमासमाधिरनुक्रमः समुच्चयोक्ति श्चेतिउभयालङ्कारामिथः सङ्कीर्यन्ते ॥२७२॥ अर्थोभयाल कारसंकरोयथा। स्वंवक्ति कलविङ्ककण्ठमलिनंकादम्बि नीकम्बलंचर्चापारयतीवदर्दुरकुलंकोलाहलैरुन्मदम्। गन्धम्मुञ्चतिसिक्तजालसुरभिंवर्षेणदग्धास्थलीदुर्लक्ष्यो-पिविभाव्यतेकमलिनीहासेनभासाम्पतिः ॥ अत्रजातिर नुमानंकारकज्ञापकहेतूचेत्यर्थालंकारा, रूपकोपमाहे-तूपमोत्प्रेक्षोपमाचेतिउभयालंकारा मिथःसंकीर्यन्ते। ए तेनगुणालंकारसंकरोपिव्याख्यातः। अतोयद्यपिगुणव त्येववाक्येसंकरयोगस्तथापिक्वचिद्गुणस्यप्राधान्यंक्वचिद लंकारस्येतिप्रधानाङ्गभावेनगुणालंकारयोःसंकरव्यवहा रःप्रवर्त्तते ॥२७३॥ सषोढा। शब्दगुणप्रधानो,ऽर्थगुणप्रधा नो, दोषालंकारप्रधानः, शब्दालंकारप्रधानो,ऽर्थालंकार प्रधान,उभयालंकारप्रधानश्चेति। तेषुशब्दगुणप्रधानो यथा। प्राप्तश्रीरेषकस्मात्पुनरपिमयितम्मन्थखेदंविद ध्यान्निद्रामप्यस्यपूर्वामनलसमनसोनाप्यहंतर्कयामि। सेतुंबध्नातिभूयः किमितिचसकलद्वीपनाथानुयातस्त्व-य्यायातेवितर्कानितिविदधतिइवाभातिकम्पः पयोधेः ॥ अत्रहेतूत्प्रेक्षाभिधानेत्वयीत्यादौपदेविष्णोः स्वरूपा-ध्यासेनतद्भावापत्तौसमाधेः प्राधान्यमिहप्रतीयते। ननु चायमर्थस्यप्राकट्यात्प्रसादोर्थगुणः कस्मान्नभवति। अ

स्मिन्नपि तद्व्यपदेशेन शब्दशक्तेराधिक्यात् । ननु चरत्वय्यी
त्येष इत्यस्येति युष्मन्हेतदिदमदः कश्चिन्नविष्णुवाची
सकथं वर्णनीये वस्तुनि तमर्थमभिदध्यात् । उच्यते । सर्व
नामत्वेनैषां सर्ववाचित्वात् सर्वनामानि हि सर्वाभिधायी
न्यपि प्रकरणादिगम्यं विशेषमर्थं ब्रुवते । स चेह प्राप्त
श्रीरित्येवमादिभिरतिव्यक्तमेवाभिगम्यत इति ॥२७४॥
अर्थगुणप्रधानो यथा । लक्ष्मीवशीकरणचूर्णसहोदरा-
णि त्वत्पादपङ्कजरजांसि चिरं जयन्ति । यानि प्रणाममि-
लितानि नृणां ललाटे लुम्पन्ति दैवलिखितानि दुरक्षराणि ॥
अत्र हेतुवाक्यउभयालंकारप्राधान्येनार्थप्रकटमर्थगुणः
प्रतीयते ॥ २७५॥ दोषगुणप्रधानो यथा । येनापवि
द्धसलिलस्फुटनागसद्मा देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्-
थे । व्यावर्त्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः खं व्यालिखन्नि
व विभाति स मन्दराद्रिः ॥ अत्र व्यावर्त्तनैरहिपतेरयमा-
हिताङ्क इति ज्ञापकहेतोः खं व्यालिखन्निवेत्युत्प्रेक्षावय-
वाच्च देवासुरैरिति नित्यवैराविवक्षायां बहुवचनम् । अ
मृतमम्बुनिधिर्ममन्थ इति द्विकर्मकेष्वपि मथिप्रभृतीना-
मुपसङ्ख्यानमित्यमृतशब्दाद्द्वितीयेति दोषगुणयोः प्रा
धान्यं प्रतीयते । ननु चात्राप्यर्थस्य प्राधान्यं न भवतीति
द्विषयस्य ज्ञापकहेतुनापहृतत्वात् । सोऽप्यर्थालंकार एव ।
गुणालंकारयोश्च तुल्यकक्षतायामलंकारः प्रधानं भवति-
न गुणः । गुणैर्हि गुणभूतैरेवालंकारा प्रायश्चारभ्यन्ते ।
तद्यथा । अ[illegible] समग्रगुणगुम्फिता ।

विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भीरीतिरिष्यते ॥ समस्तोत्युत्कटपदामोजःकान्तिसमन्विताम् । गौडीयां तां विजानन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः ॥ अश्लिष्टश्लथभावां च पुराणच्छायमाश्रिताम् । मधुरां सुकुमारां च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥ माधुर्यमपि वाञ्छन्तः प्रसादं च सुमेधसः । समासवन्ति भूयांसि न पदानि प्रयुञ्जते ॥ लाटीया वन्त्ययोरीत्योर्मध्यं क्वचित्क्वचित् । केचिदोजोभिधित्सन्तः समस्यन्ति बहून्यपि ॥ प्रतीतशब्दं ह्योजस्वी सुश्लिष्टपदसन्धिता ॥ प्रसादिस्वभिधानं चायमलंकृतिनां मतमिति ॥ माभूदलंकारतुल्यकक्षतयार्थस्य प्राधान्यं गुणस्य तु स्वाश्रयविशेषगुणयोगवद्धात्त्वमित्यादेः किमिति प्राधान्यं न भवति । दोषगुणानामतीवोल्लेखविधित्वेन प्रधान्यात् ॥ यथा । स्वावामनप्रसिद्धिर्लङ्घितनभसो बलिद्विषोऽद्यापि । मत्सरिणः खलु लोका मर्माण्येवानुबध्नन्ति ॥ दोषस्य यो गुणीभावः स ततोप्यधिकं प्रकाशत इति ॥ २७६ ॥ शब्दालङ्कारप्रधानो यथा । यच्चन्द्रकोटिकरकोरकभारभाजि बभ्राम बभ्रुणि जटापटले हरस्य । तद्वः पुनातु हिमशैलशिलानिकुञ्जझाङ्कारडम्बरविरावि सुरापगाम्भः ॥ अत्रार्थप्राकट्यं प्रसादो, विभवोत्कर्ष उदात्तता, मृदुप्रस्फुटोन्मिश्रवर्णानामवैषम्यं समता, बन्धगाढतौजित्यमित्यादिभ्यो गुणेभ्यः प्राधान्येन शब्दालंकारानुप्रासः प्रतीयते ॥ २७७ ॥ अर्थालंकारप्रधानो यथा । आश्लेषिणः पृथुरतक्लमपीतशीतमायामिनीघनमुदो रजनी-

र्युवानः । ऊर्वीमूर्ध्नि द्रुम्बंधनबन्धनसन्धिलोलपादान्त-संवलितलोलपटाः स्वपन्ति ॥ अत्रबन्धविकटत्वमुदारता, श्लाघ्यविशेषणयोग उदात्तता, विभवोत्कर्षऔदार्यं, दीप्तरसत्वं कान्तिरित्यादिभ्योगुणेभ्यः प्राधान्येनजातिरर्थालंकारः प्रतीयते ॥२७८॥ उभयालङ्कारप्रधानोयथा । अभ्युद्धृतावसुमतीदलितारिपूरः क्षिप्रक्रमं कवलितावलिराजलक्ष्मीः । अत्रैकजन्मनिकृतंयदनेन यूनाजन्मत्रयेसदकरोत्पुरुषः पुराणः ॥ अत्रोक्तिपरिपाकः प्रौढि,बन्धविकटत्वमुदारता, आशयोत्कर्षउदात्तत्वम् , अर्थप्राकट्यम्प्रसाद इत्यादिभ्योगुणेभ्यः श्लेषोपसर्जनाविशेषोक्तिरुभयालंकारः प्राधान्येनप्रतीयते ॥ २७९ ॥ रससंकरोपिचालंकारसंकरवदेवरसाभासप्रशमानान्तिलतण्डुलादि प्रकारेणसंकरः षट्प्रकारोभवति । तत्रभावानान्तिलतण्डुलप्रकारोयथा । न्यक्कारोहृदिवज्रकीलइवमेतीव्रः परिस्पन्दतेघोरान्धेतमसीवमज्जतिमनः सम्मीलितंलज्जया । शोकस्ताक्ष्यविपत्तितोदहतियत्सारथ्येनयस्मिन्क्रियामर्माण्ये वपुनश्छिनत्ति करुणासीतांवराकींप्रति ॥ अत्रामर्षलज्जाशोकानुकम्पाः समकक्षतयामिथस्तिलतण्डुलवत्संकीर्यमाणारामस्यविरहिणो वागारम्भानुरागोक्तिपरतयाप्रतीयन्ते ॥ २८० ॥ क्षीरनीरप्रकारोयथा । मामोन्नतेत्यसहनेत्यऽतिपण्डितेति मय्येवधिक्कृतिरनेकमुखीसखीनाम् । दाक्षिण्यमात्रमसृणनावचोष्टितेनधूर्त्तस्यतस्यतु

गुणानुपरञ्जयन्ति ॥ अत्रसखीषुरोषः प्रियगुणेषु चासू-
याक्षीरनीरवन्मिथः संकीर्यमाणौ मानिनीव्यापारस्या-
परतयाप्रतीयेते ॥ २८१ ॥ छायादर्शप्रकारोयथा ।
आःसीतापतिगर्वविभ्रमभरप्रान्तभ्रमद्बान्धवप्रध्वंसस्मि
तकान्तिमत्तवतदाजातंयदेतन्मुखम् । सम्प्रत्येवहठा
त्तदेवकुटिलकेशीच्छयोत्कर्षणत्रासोत्तानितलोललोचनप
तद्बाष्पप्लुतंरावणः ॥ अत्रक्रोधाभासेछायादर्शत्वा
येनरत्याभासः संकीर्यते ॥ २८२ ॥ नरसिंहवद्यथा ।
किंद्वारिदैवहतिकेसहकारकेणसंवर्द्धितेन विषपादपए
षपापः । अस्मिन्मनागपिविकासविकारभाजिभीमाभ
वन्तिमदनज्वरसन्निपाताः ॥ अत्रनरसिंहजाताविवसिं
हनरशरीरभागारम्भानुसारेण सखीविषयानुकम्पासह
कारविषयाचकुत्सामिथःसङ्कीर्येते । तथाहि । दैवहतिके
शब्देनलब्धायांनियत्युपाधौसर्वथैवानुकम्प्यमानतायां
सहकारसंवर्द्धननिबन्धनत्वमेवास्याः कमाक्षिप्यते । एवं
नामत्वन्दैवोपहतासियत्सहकार विषपादपंद्वारिसंवर्द्ध
वसिविषपादपशब्देनलब्धायांसहकारस्यसर्वथैवकुत्सा
यांविकासकाङ्क्षाकामिनीनामवश्यंस्मरज्वरसन्निपातहेतु
कत्वमेवास्याः कन्प्रत्ययेनप्रत्याय्यते । तदुक्तं "कुत्सितत्वे
नकुत्सायामन्यगश्चापिहिकुत्सितः । स्वशब्दाभिहितेकेन
विशिष्टोर्थःप्रतीयते ॥ नचसाम्प्रतिकीकुत्साशब्दाभेदेप्र
तीयते । पूज्यतेकुत्सितत्वेपिप्रशस्तत्वेपिकुत्स्यते,, इति ।
तद्यथा । एकङ्कहजीवलोकेजीवतिरूप ।घः

प्रेममात्रपाशंमृगइवनमृगीदृशांपतति ॥२८३॥ पांसूदकप्रकारोयथा। मागर्वमुद्वहकपोलतलेचकास्तिकान्तस्वहस्तलिखितामममञ्जरीति। अन्यापिकिंनसखिभाजनमीदृशीनांवैरीनचेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥ अत्रस्वसौभाग्यवर्णनामृत्पिण्डेपांसूदकयोरिवाविभागमापाद्यमानयोरसूयागर्वयोः सङ्करउपपद्यते ॥ २८४॥ चित्रवर्णप्रकारोयथा। विरोधोविश्रान्तः प्रसरतिरसोनिर्वृतिघनस्तदौद्धत्यंक्वापिव्रजतिविनयः प्रह्वयतिमाम। झटित्यस्मिन्दृष्टेकिमपिपरवानस्मियदिवामहार्घस्तीर्थानांकिमिहमहताङ्कोप्यतिशयः॥ अत्रवीरौद्धत्यस्यातन्द्ररसानामानन्दप्रशमपारवश्यरसैस्तिरस्क्रियमाणानाम्पट्टवर्णनीलादिभिः सितादीनामप्रथमादामदर्शनप्रभावोद्भवबलवस्यविस्मयातिशयप्रथमजन्मनिवाऽगारम्भानुभावोपमाद्भवेदतश्चित्रवर्णवत्सङ्कीर्यमाणाःसमुपलभ्यन्ते॥ २८५॥ अथकोयंगुणसङ्करः। ननुचदोषहानमिव[1] गुणोपादानमपिनियमनिवर्त्यम्। अलङ्कारयोगइवरसाभियोगोप्यवश्यंविधेयः। कदाचिदलङ्कारयोगोपित्यज्यते। नतुरसा[2]द्व्यभिचरितसम्बन्धाविति। अत्रोच्यते। यत्रचित्रवर्णवन्नरसिंहवत्पांसूदकवदवयवात्ववविन्यायेनजातिव्यक्तिन्यायेनवापृथक्प्रयत्नानिवर्त्यानाङ्गुणरसानां साङ्ख्ये सन्निवेशस्तत्रसङ्करव्यवहारोनप्रवर्त्तते । तद्यथा । मधुरंरसवद्वाचिवस्तुन्यपिरसस्थितिः। येनमाद्यन्तिधीमन्तोमधुनेवमधुव्रताः ॥ कामंसर्वोप्यलङ्कारोरसमर्थेनिषि

१ रसावियोगोगुणइति २ पुस्तके। २ रसावियोगोगुणयोः चेति २ पुस्तके ।

च्चति । तथाप्यग्राम्यतैवैनम्भारंवहतिभूयसा ॥ शृङ्गारएवसर्वेषुपरमह्लादनोरसः । तन्मयत्वात्प्रसाम्नीरचना माधुर्यम्प्रतितिष्ठति ॥ शृङ्गारेविप्रलम्भाख्येकरुणेचप्रकर्षवत् । माधुर्यमार्द्रतांयातियतस्तत्राधिकम्मनः ॥ रौद्रादयोरसादीप्त्यालक्ष्यन्तेकाव्यवर्तिनः । तद्व्यक्तिहेतुशब्दार्थावोजोधिष्ठायतिष्ठति ॥ समर्पकत्वंकाव्यस्ययत्तुसर्वरसान्प्रति । सप्रसादोगुणोज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः ॥ सेयंगुणानांरसारम्भकत्वेसंकराप्रसिद्धिः । एवंरसानांगुणारम्भकत्वेपि । तद्यथा।रूढाहंकारतौर्जित्यंमात्रतोवाकप्रवृत्तिर्भाविकत्वं क्रोधादावव्यस्यतीव्रत्वंमाधुर्यमाशयोत्कर्षउदात्तमतवर्थस्याभीष्टतमताप्रेयोदीप्तरसत्वंकान्तिरिति । यत्रतुतिलतण्डुलवत्क्षीरनीरवच्चापादृश्यतत्तुल्यकक्षतयैवगुणरसानांवाक्यैःप्रथक्प्रयत्ननिर्वर्त्यामां विनिवेशस्तत्रसङ्करव्यवहारःप्रवर्त्तते एव । सषोढा । गुणप्रधानो, रसप्रधान, उभयप्रधान, उभयाप्रधानो,गुणाधिको,रसाधिकइति । तेषुगुणप्रधानोयथा । अत्रान्तरेललितहारलतानितम्बसंवाहनस्खलितवेगतरङ्गिताङ्गी । देवीव्यपास्यशयनन्धृतमानतन्तुरन्तःपुरंगतवतीसहसीविदग्धैः ॥ अत्रार्थप्रौढत्वौदार्ययोरर्थशब्दगुणयोः प्राधान्यमभवति क्रोधयोरितिगुणप्रधानः ॥ २८६ ॥ रसप्रधानोयथा । अस्मिन्नगृह्यतपिनाकभृतासलीलमारब्धवेपथुरधीरविलोचनायाः । विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः स्रस्तोरगप्रतिसरेणक

रेवपाणिः ॥ अत्रस्त्राद्यविशेषणयोगउदात्तत्वं बन्ध
विकटत्वमुदारता अर्थप्राकट्यम्प्रसादो दीप्तरसत्वङ्का
न्तिरितिगुणाः साध्वसविलासानुरागसंगमरसैरतिश्च
व्यन्तइतिरसप्रधानः ॥२८७॥ उभयप्रधानो यथा । स्ना
घातसात्त्वरसिकेसरश्रीरुहस्यकिञ्जल्कर्पायितुमिच्छसि
वापिकायाम् ॥ कालःकलिर्जगदिदं न कृतज्ञमज्ञैस्थित्वा
हरिष्यतितवैवमुखस्यशोभाम् ॥ अत्रभजितिविशेषउक्तिः
संविधानेसुसूत्रताश्लेषइति शब्दगुणबोलाविलासविला
सवर्णनीयरसयोश्चतुल्यकक्षतयानिर्दिशत्युभयप्रधानः
॥२८८॥ उभयाप्रधानो यथा । अभिनववधूरोषस्वादुःकरी
षतनूनपादसरलजनाक्षेपश्लेषक्रूरस्तुषारसमीरणः ॥
गलितविभवस्याज्ञेवाद्यद्युतिर्मसृणारवेर्विरहिवनिताव
क्त्रक्लैब्यंबिभर्तिनिशाकरः ॥ अत्रस्वादुक्रूरमसृणक्लैब्य
मित्यन्यधर्माणामन्यत्रारोपणं समाधिरभिनववधूरोषा
दीनाञ्चतुर्णामप्यर्थानांस्वाद्वादीनाञ्चलक्षणादिलक्षिता
नाम्प्राकट्यंप्रसादो ऽभिनववधूरोषस्वादुःकरीषतनून
पादितिविशेषणविशेष्याणामुपक्रमेणनिर्वहणंरीतिःपाद
चतुष्टयेचतुर्णामर्थानांविभज्यसमत्वेनविवेशः सम्मितत्व
मितिचत्वारोगुणाः श्चत्वारश्चरत्यमर्षविषादजुगुप्सा
त्मानोरसाः कालावस्थानिवेदनपरत्वेनप्रतीयन्तइत्युभ
याप्रधानः ॥ २८९ ॥ गुणाधिकोयथा । अजननिरस्तु
विभूतेरपूरणिर्भवतुसर्वकामानाम् । मायाचिषिमासीव
विमासहिविपराभवस्यनितः ॥ अत्रपुलिकुमान्तिःसौष

इत्थं आख्यानात्म्परिपूर्णत्वमर्थव्यक्तिरर्थस्यप्राकट्यम्प्र
सादोविभूतरमुत्पत्तौकामानपूर्यन्तेऽपरिपूर्णकामोयाच
तेयाचमानस्तदनामुवन्धनिलः सेवन्तंसेवमानास्तुतेः प
रिभूयनेइत्युत्पत्त्यादिक्रियाक्रमोरीतिरितिगुणाश्चत्वारः।
रसस्तुनिर्वेदएवैकइतिगुणाधिकः ॥ २९० ॥ रसाधिको
यथा। कमलमनम्भसिकमलेचकुवलयेतानिकनकलति
कायाम्। साचसुकुमार सुभगेत्युत्पातपरंपराकेयम् ॥
अत्रकमलमनम्भसि कमले च कुवलयेतानिकनकलति
कायामित्यन्यधर्माणामन्यत्रारोपणंसमाधिः साचसुकु
मारसुभगेत्युत्पातपरम्पराकेयमित्यश्लीलामङ्गलार्थौ दो
षगुणावपि श्लाघ्यविशेषणगुणयोगउदात्तत्वंविकटत्व
न्त्वत्वमुदारतोपक्रमभेदोरीतिरर्थस्यप्राकट्यम्प्रसादोऽनि
ष्ठुरतासौकुमार्यमाभीष्टतमतामेयो दीप्तरसत्वङ्कान्ति
रितिगुणादश। रसास्तुरत्युत्कर्षहर्षस्मृत्युत्कण्ठावेगवि-
स्मयमतिवितर्कचिन्ताचपलताहासोत्साहस्तम्भगद्गदो-
न्मादव्रीडाऽवहित्थाभयशङ्काविंशतिर्व्यभिचारम्भानुभवेश्च
ङ्गारिणः प्रियाचाटुकारस्यकस्यचित्प्रतीयन्तइतिरसा
धिकः ॥ २९१ ॥ रसालङ्कारसङ्करोप्येतेनव्याख्या
तः। रसवन्तिहियवस्तूनि सालङ्काराणिकानिचित्।
एकेनैवप्रयत्नेनविवर्त्यन्तेमहाकवेः ॥ रसाक्षिप्तत-
यायस्यबन्धः शक्यक्रियोभवेत्। अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः
सोलङ्कारः प्रहृष्यते ॥ रसभावादिविषयविवक्षाविरहे
सति। अलङ्कारनिबन्धोयः सकविभ्योनरोचते ॥ तत्र

सालंकाररसंकरोद्विधा । रसप्रधानोलंकारप्रधानश्च । त
योर्येनुभवित्रैत्रवर्ण्यतेसरसप्रधानः । तत्रह्यलंकारवती
वाक्यस्यश्रागारम्भानुभावत्वंभवति । तत्ररतावुपमाद्याः
संकरोयथा । तीएदंसणसुहएपणअएवलणजणिओमुह
म्मिमगहरे । रोसोविहरइहिंअअम्मअंअम्पङ्कोव्वमअ-
तद्धलस्सिनिसस्स । अत्रोपमातिरस्कारेणरसवतोहरेर्व-
चसिश्रागारम्भरूपेरुक्मिणीप्रदत्तपारिजातमञ्जरीविलो
कनप्रभवसत्यभामायारोषरमणीयकम्प्राधान्यतः प्रती
यते ॥ २९२ ॥ रतावेवविपरीतोपमायथा । यत्त्वन्ने
त्रसमानकान्ति सलिलेमग्नंतदिन्दीवरम्मेघैरन्तरितः
प्रियेतवमुखच्छायानुकारी शशी । येपित्वद्गमनानुका
रिगतयस्तेराजहंसागतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपिमे
दैवेननक्षम्यते ॥ अत्रविरहिणोरामस्यप्रियावयवसा
दृश्यदर्शनेनात्मानंविनोदयत उपायभ्रंशारतिप्रभविषा
दश्रागारम्भेस्वरूपाभिधानोपक्षीणशक्तिरप्राधान्येनो-
पमाप्रतीयते ॥ २९३ ॥ रतावेवविपर्ययोयथा । किङ्कुरु-
अहणभरोतिभावअक्करअलग्गतुलिआए । विहिणोख-
त्तङ्गुलियगाविम्मअमवंहइसतिवली ॥ अत्रपद्मपिरतिप्रभ
वेभ्योविस्मयादिभ्यः संशयहेतूत्प्रेक्षोपमाभ्यश्चपर्याया
लंकारः प्राधान्येनप्रतीयते । तथाप्यसौश्रागारम्भानुभा
वइतिरतावप्यप्राधान्यमेवानुभवति ॥ ९४ ॥ रतावेवस
माधिर्यथा कृच्छ्रादूरुयुगंव्यतीत्यसुचिरंभ्रान्त्वानित
म्बस्थलेमध्येस्याख्रिवलीतरङ्गविषमेनिष्पन्दतामागता ।

मद्दृष्टिस्त्वपितेव सम्प्रतिशनैरारुह्यतुङ्गौस्तनौसाकाङ्क्षम्मुहुरीक्षतेजलभरप्रस्यन्दिनीलोचनं ॥ अत्रवत्सराजेनस्वद्दृष्टौप्रागिधर्माः समाधीयमानाः सागरिकादर्शनार्थेव्यागारम्भेन्यग्भवन्ति ॥ २९५ ॥ एतावेवार्थ श्लेषेयथा ॥ कपोलेपत्त्रालीकरतलनिरोधेनमृदिता निपीतोनिश्वासैरयममृतहृद्योधररसः । मुहुर्लग्नः कण्ठेतरलयतिवाष्पस्तनतटीप्रियोमन्युर्जातस्तवनिरनुरोधेनतुवयम् ॥ अत्रयद्यप्याक्षेपेणवाक्योपसंहारस्तथापिप्रियइत्यादिभिः प्रधान्येनाभिधीयमानः श्लेषएवशृङ्गारिणोव्यागाररसानुभावाङ्गत्वमङ्गीकरोति ॥ २९६ ॥ एतावत्रपर्यायोक्तेर्यथा। मुक्ताः कन्धरयावृताः स्तनतटेनोत्तुङ्गता कुम्भयोरूरुभ्याक्रपरिणाहिताक्रमवती हस्तस्यपद्रुभ्याङ्गतिः। एतद्वः करिघालिवस्तुकठिनञ्चर्मैव कोयंहठश्चण्डीति त्रिपुरारिकेलिवचनैरार्यान्वितम्पातु वः ॥ अत्राग्रवसञ्चाटूक्तिव्यागारम्भेदव्याः पर्यायवर्णनाश्लेषभावंलभते ॥ २९७ ॥ यत्रउदासीनेनवर्ण्यतेसोलङ्कारप्रधानः । सहिरसभावादेः सङ्करप्रकारमभिधित्सुः स्वभावोक्तिं वक्रोक्तिंवावलम्बते । तत्रस्वभावोक्तिपक्षेजातिः । साविधिमुखेनयथा । थोओउसरतरोसस्त्रौअपरिवट्टमानपहरिसम् । होइअदरपआसंउहअरसाश्रुतस्मिभमन्तीअमुहम् ॥ अत्र सत्यभामायारोषस्यापसर्पतः प्रहर्षस्य च प्रसर्पतो येऽनुभावाजिह्मावलोकनमुखप्रसादादयस्त इह सकीर्यमाणाः कविनोभय

रसाश्रयत्वमिभ्रूममित्यनेन यथावदवस्थिता भवन्तीति
विधिमुखेनाभिधीयन्ते ॥ २९८ ॥ जातिरेव निषेधमुखे
न यथा । धीरेणमानभङ्गोमाणक्खलणेन गुरुअधीरार
म्भो । उल्ललइतुलिजँतेएकम्मिवि सेथिरन्नलग्गइहिअअ
म् ॥ अत्र यद्यपि हेतूपन्यासो वर्त्तते तथापि तस्य
स्वभावाख्यानपरिकरत्वेनाप्राधान्येन हृदयक्रियास्वरू
पमेवहिनिषेधमुखेनाभिधीयते इतीयज्जातिरेव भवति
॥ २९९ ॥ सैवविधिनिषेधाभ्यां यथा । हेलोद्धृतमही
धरस्य तनुतामालोक्य दोष्णोहरेर्हस्तेनास तदागलस्तय
चरणावारोप्यतत्पादयोः । शैलोद्धारसहायतामुपगमि
घोरस्पृष्टगोवर्द्धना राधायाः सुचिरञ्जयन्तिगगने वह्न्यः
करभ्रान्तयः ॥ अत्र राधाया मनसि हरौ यथावदवस्थि
ताद्भुतवृत्तिस्नेहशङ्कोत्साहा मिथः संकीर्यमाणाभया
वेगस्मृतिमतिवितर्कादिभिर्व्यभिचारिभावैरालम्बनचर-
णाक्रमणसहकृतायांकरभ्रान्ती शरीरारम्भानुभावेपूती
यमाना अस्पृष्टगोवर्द्धनावन्ध्या इतिनिषेधमुखेनजयन्ती
तिविधिमुखेनचाभिधीयन्ते ॥ ३०० ॥ वक्रोक्तिपक्षउप
मादय तेषुउपमायथा । चोराणअसतहणम्पुणो पसअ
यतिद्दिव्वीओ । अहिरत्थिअनिहिकलसेथयोक्कहम्पूइ
खणुत्तङ्के । अत्रचौरगतभयानुरागयोः संकरस्वभावो
क्तिमभिभूयोत्तरार्द्धोगतमौपम्यमप्राधान्येनप्रतीयते ॥ ३०१ ॥
उपमैवरसाभाससंकरविषयायथा । एकेनार्कप्र
विततरुषापाटलेनास्तसंस्थांपश्यत्येकमुदयगसजलतरलेना

परेणात्मकान्तम् । अहृनश्छेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी द्वौ संकीर्णौ रचयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥ अत्र निगदेनैव व्याख्यायते स्पष्टतयैवोपमायाः प्रधानत्वेन प्रतीतिः ॥ ३०२ ॥ रसप्रशमयोरुपमासहोक्तिर्यथा । दृष्टे लोचनवन्मनाङ्मुकुलितम्पार्श्वे स्थितेवक्त्रवन्नम्रीभूतम्बहिरासितम्पुलकवत्स्पर्शं समातन्वति । नीवीबन्धवदागतं शिथिलतामाभाषमाणे ततो मानेनापगतं ह्रियेव सुतनोरङ्घ्रिस्पृशि प्रेयसि ॥ अत्र कस्याश्चित्सखीविख्यातमानसंविधानकोपान्मानवत्याः प्रियसन्दर्शनादालम्बनविभावादुत्पन्नप्रकृष्टरतिप्रभवहर्षस्थायिभावे तत्पार्श्वेऽपि समर्पणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्य १ मानेषु पुलकादिषु समुत्पद्यमानेषु व्यभिचारिषु नयननिमीलनाधोमुखनीवीविस्रंसनादिभिरनुभावैः प्रकर्षारोपणादानन्दरसतामापाद्यमाने स्थायिनि प्रबलविरोधिभावान्तरोदयादेतेभ्य एव कारणेभ्यः प्रतिक्षणमपचीयमानयोर्लज्जारोषयोः प्रशमसङ्करावभिभूय प्राधान्येनोपमासहोक्तिः संकीर्यते २ ॥ ३०३ ॥ श्लेषाद्यलङ्कारसंकरात्तु ३ क्वचिदवास्तवमपि रसाभाससंकरं कवयो वर्णयन्ति ॥ सरूपकश्लेषेण यथा । राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी । गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥ अत्र बीभत्सो रसः श्लेषरूपकसामर्थ्याद्विद्यमानेनापि शृङ्गाररसेन संकीर्ण इव प्रतीयते ॥ ३०४ ॥ श्लेषानुविद्धार्थान्तरन्यासेन यथा । दठ्ठोठ्ठहीप्रसिल

वाअव्वाओदे्व्रिमउलावइलोअणभउन्तोवेवि । सुपओहरकुवलअपत्तिलच्छिक्कहमोनुभाइणगाजणवच्छि ॥ अत्रवीरोरसः श्लेषसामर्थ्यादविद्यमानेनापिविप्रलम्भशृङ्गारेणसंकीर्यते ॥३०५॥ श्लेषोपमायथा। क्षिप्तोहस्तावलग्नः प्रसभमभिहतो ऽप्याददानोंशुकान्तं गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण । आलिङ्गन्योऽवधूनस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितंशाम्भवो वः शराग्निः ॥ अत्रकरुणोरसः श्लेषोपमासामर्थ्येनाविद्यमानेनापि विप्रलम्भशृङ्गारेणसंकीर्यते ॥ ३०६ ॥ श्लेषव्यतिरेकेणयथा । पद्भ्यामूरुयुगंविभज्यभुजयोर्मध्यन्निपीड्योरसा पार्श्वेषुप्रसभंप्रहृत्यनखरैर्दन्तैर्विलूयाधरम् । सुप्तानप्यवबोध्य युष्मदहितान्भूयोपिभुङ्क्ते वने किं कान्ता सुरतैषिणीनहिनहिव्याघ्रीकरालानना ॥ इहश्लेषसामर्थ्यादपारमार्थिकीशृङ्गारप्रतीतिःपारमार्थिकेनबीभत्सरसेनव्यावर्त्तमानातद्धर्मिणाम्मिथःसंसर्गवद्बुद्धिमुत्पादयति ॥३०७॥ श्लेषरूपेणयथा । अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराःस्त्रीहस्तरक्तोत्पलव्यक्तोत्तंसभृतःपिनह्यसहसाहृत्पुण्डरीकस्रजः । एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः सम्भूयकान्तैः पिबन्त्यस्थिस्नेहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥ अत्रबीभत्सोरसः शब्दसामर्थ्यादाक्षिप्तेन शृङ्गाराभासेनसङ्कीर्यते ॥३०८॥ समाधिरूपकेणयथा। शिखण्डेखण्डेदुःशशिदिनकरौकर्णयुगलेगलेताराक्ता-

१. र्थ्यादिति २ पुस्तके

राम्भलमुडुपचक्रञ्चकुचयोः। तडित्काञ्चीसन्ध्यासिचय रुचयः कालि तदयन्तवाकल्पः कल्पव्यपरमविधेयो विजयते ॥ अत्र भयानको रसः समाधिरूपकाद्युपकल्पिताकल्परामणीयकाक्षिप्तेन शृङ्गाराभासेन संकीर्यमाणः श्रोतुः प्रेयोरसाङ्गतां गच्छन्संगच्छते ॥३०१॥ एवमियमनेकप्रकारा संसृष्टिर्गुणालंकारसंकरप्रभवाऽभिमन्तव्या। तत्रापिप्रधानाङ्गभावेनसमकक्षतयाचव्यक्ताव्यक्तोभयात्मकस्तिलतण्डुलक्षीरजलच्छायादर्शकादयोभेदायथायोगमवगन्तव्याः। तेकिंवक्तव्याः?। नवक्तव्याः। कथमनुक्ताणम्यन्ते?। उक्तेष्वेवान्तर्भावात्। तद्यथाऽर्थाभयालंकाराभिधाने"खंवस्त" इति"चर्चाम्पारयती"तिविभक्तिमुद्रा,कलविङ्ककण्ठमलिनं कादम्बिनीकम्बलमितिपदमुद्राचशब्दालङ्कारावपिसङ्कीर्यमाणौप्रतीयेते॥ एवमन्यत्रापि। अङ्गाङ्गिभावावस्थानंसर्वेषांसमकक्षता। इत्यलङ्कारसंसृष्टेर्लक्षणीयाद्वयीगतिः॥२०७। तत्राङ्गाङ्गिभावेनावस्थानंयथा। आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धेतवमुखश्रियम्। कोषदण्डसमग्राणिकिमेषामस्तिदुष्करम्॥ अत्रारविन्दानिमुग्धेतवमुखश्रियमाक्षिपन्तीत्युपमाकोषदण्डसमग्राणाङ्किमेषामस्तिदुष्करमिति श्लेषोपसर्जनानामर्थान्तरन्यासः। प्रभवन्तिचारविन्दानि कोषदण्डसमग्राणि। तेनकिंतेषान्नकिञ्चिदशक्यमस्तिकोषदण्डयोर्विजयसाधनत्वात्। एतेनश्लेषस्यसाधनभूतार्थसमर्पकत्वादुपमायास्तप्रस्तुतसाध्यवस्तुविशेषकत्वा-

दर्थान्तरन्यासम्प्रत्यङ्गभावो विज्ञायते ॥३१०॥ एवं वास
मकक्षता यथा । लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं न-
भः । असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ ननु चा
सम्बन्धः समत्वात् स्यादिति कथं सर्वेषान्तुल्यकक्षतयास
म्बन्धोत्पत्तिः? । एवं मन्यते । यदोत्प्रेक्षोपमादयो लंका-
रा विभावानुभावव्यभिचारिवर्णनापरतया रसादेरङ्ग-
तां प्रतिपद्यन्ते तदा भवन्ति तेषान्तुल्यकक्षतेति । तत्र लि
म्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभ इति द्वे उत्प्रेक्षे । अ-
सत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गतेत्युपमा वर्णनीयस्य त
मस उद्दीपनविभावभूतस्य समतयैवोत्कर्षापादकत्वेना
ऽङ्गभावमुपगतेति नास्ति लक्षणानुपपत्तिरिति । ननू-
पमाइमास्ति सोपि कस्मान्नोच्यते? । इवो हि वाक्यान्तरे
षूपमाया एव दृश्यते । नैवम् । उपमानोपमेयशब्दप्रतिप
न्नस्य सादृश्यार्थस्य द्योतनमिवेन क्रियते । न च लिम्पती
त्यादावुपमानमुपमेयं वास्ति । यत्सादृश्यद्योतनायइ-
वः प्रयुज्येत । न च तिङन्तेनोपमानमस्ति । तस्य साध्या
र्थाभिधायित्वेनासत्त्वार्थत्वात् । तदाह "सिद्धस्य हि
समानार्थमुपमानं विधीयते । तिङन्तार्थस्य साध्यत्वा
दुपमार्थो न विद्यते" इति । न चोपमायामेवेवशब्दो भवति
न्यथा । कथमिवैतद्भविष्यति । अस्तु वा लिम्पतितमसो
रुपमानोपमेयभावस्तथापि तुल्यधर्मो न दृश्यते । यच्च
पमानोपमेयभावाय प्रभवति किमन्येन लेपनमेव भवति
लिम्पतिवाक्येनाप्यत्र हि लेपनं लिम्पेः [illegible] वि